ՆՈՐԱՅՐ ՍԱՐՈՒԽԱՆՅԱՆ

ԽՈՐՀՐԴԱՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ 1920-1930-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

ԵՐԵՎԱՆ-2016

ԳՐԱԿՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՆՈՐԱՅՐ ՍԱՐՈՒԽԱՆՅԱՆ

Ա 101951

ԽՈՐՀՐԴԱՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ 1920-1930-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

ԵՐԵՎԱՆ
2016

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀԱՄԱՐԱՐ ԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՀՏԴ 93/94
ԳՄԴ 63.3
Ս 286

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝ պատմական գիտությունների
թեկնածու, դոցենտ Լիլիթ Հովհաննիսյան

Սարուխանյան Ն.
Ս 286 Խորհրդահայ պատմագիտությունը 1920-1930-ական
թվականներին.–Եր., «Գիտություն» հրատ., 2016, 232 էջ:

Գրքում ցույց է տրվում, որ 1920-1930-ական թվականներին խորհրդահայ պատմագիտության կայացման համար գործող քաղաքական և պետական համակարգը ձեռնարկում է համապատասխան միջոցներ:

Խորհրդային Հայաստանի գոյության առաջին քսանամյակի ընթացքում պատմագիտության զարգացմանը իրենց նպաստը բերեցին հայ պատմաբանների և հրապարակախոսների ավագ սերունդը (Հ.Մանանդյան, Աշ. Հովհաննիսյան, Լեո և ուրիշներ): Ցույց է տրվում, որ սա այն սերունդն էր, որ չհրաժարվեց օգտվել մինչխորհրդային պատմագրության նվաճումներից՝ քննադատորեն օգտագործելով եղած հետազոտությունների փաստական նյութը:

ISBN 978-5-8080-12-33-2
© Սարուխանյան Ն., 2016

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Պատմագիտությունը մտավոր մշակույթի այն արժեքներից է, որ ստեղծում է ժողովուրդը դարերի ընթացքում: Պատմագիտությունը նպաստում է գիտական ընդհանուր մտքի առաջընթացին, բացահայտում երևույթների և իրադարձությունների խորքն ու լայնքը: Լինելով այդպիսին՝ այն պատմաբանի մոտ առաջ է բերում քննական վերաբերմունք դեպի անցյալի ընդհանուր առաջադիմական ժառանգությունը: Անկարելի է չգնահատել այն ճշմարտությունը, որ առայսօր գիտահետազոտական անբավարար աշխատանք է կատարվել ինչպես մինչխորհրդային, այնպես էլ հայ 1920-1930-ական թվականների պատմագիտության ուսումնասիրության ուղղությամբ: Ճիշտ է, որոշ հիմնահարցերի կապակցությամբ գրվել են հոդվածներ, սակայն չի ստեղծվել մի հիմնարար աշխատություն, որ արտացոլեր պատմագիտության կայացման համար ներդրված աշխատանքը: Մեր այս մենագրությունում փորձել-ձգտել ենք գիտական քննության առարկա դարձնել ոչ միայն հիմնարար աշխատանքները, այլև ամենատարբեր գիտական պարբերականներում հրատարակված գրեթե բոլոր հոդվածները:

1920-1930-ական թվականներին խորհրդահայ պատմագիտության կայացման համար գործող քաղաքական և պետական համակարգը անշուշտ ձեռնարկել է համապատասխան միջոցառումներ: Այսպես, Խորհրդային Հայաստանի Լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատի 1920 թվականի դեկտեմբերի 17-ի հրամանով վերաբացված Երևանի պետական համալսարանը իշխանությունները ոչ միայն դարձրին կադրերի պատրաստման դպրոց, այլև գիտական մտքի զարգացմանը նպաստող կենտրոն, որը Ալեքսանդր Մյասնիկյանի պատկերավոր արտահայտությամբ՝ կենսատու ճառագայթներ էր սփռում երկրի բոլոր ծայրերը: Պատմագիտական կադրերի պատրաստման գործում դրական դեր էր կատարում համալսարանի պատմության ֆակուլտետը: Այդ ժամանակ համալսարանի ունեցած երկու ֆակուլտետներից մեկը կոչվում էր հասարակագիտական (սոցիոլոգիական):

1921 թ. հոկտեմբերին բացվում է արևելագիտության ֆակուլտետը, որը շուտով վերանվանվեց պատմագրական: 1933 թ. ստեղծվում է պատմալեզվագրական ֆակուլտետը՝ պատմության բաժնով, իսկ 1936 թվականից՝ պատմության ինքնուրույն ֆակուլտետը: 1921 թ. փետրվարին ՀԽՍՀ Հեղկոմի դեկրետով Էջմիածնի Մատենադարանի և թանգարանի հիմքի վրա հիմնվում է Հայաստանի կուլտուր-պատմական ինստիտուտը, որը նույն թվականի մայիսին վերանվանվեց Հայաստանի գիտական ինստիտուտ: Դա առանձին գիտահետազոտական կենտրոն էր Խորհրդային Հայաստանում: Նորաստեղծ այդ կենտրոնը 1921-1922 թթ. հրատարակում է հայագիտական մի շարք աշխատություններ, «Բանբեր» գիտական հետազոտությունների ժողովածուն և ձեռնամուխ է լինում ձեռագրական ֆոնդը հարստացնելու աշխատանքին: Ինստիտուտում այդ տարիներին գիտահետազոտական աշխատանքներ էին կատարում Աշոտ Հովհաննիսյանը, Կարո Մելիք Օհանջանյանը, Խաչիկ Սամուելյանը, Գարեգին Հովսեփյանը, Երվանդ Տեր-Մինասյանը և ուրիշներ: 1921 թ. հունիսին հանրապետության ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի դեկրետով հիմնվում է հեղափոխության թանգարանը:

«Հայաստանի հեղափոխական շարժումների ուսումնասիրության գործը գիտական հիմքերի վրա դնելու, - ասած է Ալ. Մյասնիկյանի և լուսավորության ժողկոմ Աշ. Հովհաննիսյանի ստորագրություններով հրապարակված դեկրետում, - այլև հեղափոխական շարժումների հիշատակարանները կորստից փրկելու և մասսաների հեղափոխական դաստիարակության միջոց դարձնելու համար լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատին կից հիմնել Հայաստանի հեղափոխության հնադարան»[1]:

Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեին կից ստեղծվում է կուսակցության պատմության բաժին՝ այսպես կոչված Կուսպատը[2]: Նորաստեղծ այդ բաժինը լայն աշխատանք է ծավալում Հայաստանի հեղափոխական շար-

---

[1] ՀԽՍՀ դեկրետների և հրամանների ժողովածու, պրակ 2, Էջմիածին, 1927, էջ 57:

[2] Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 25 հուլիսի 1923:

ժումների և, մասնավորապես, կոմունիստական կուսակցության պատմության գիտական ուսումնասիրության ուղղությամբ:

1925 թ. ապրիլին Երևանում բացվում է ՀԽՍՀ գիտության և արվեստի ինստիտուտը, որը 1930 թ. վերակազմվում է գիտությունների ինստիտուտի, որի գիտական խորհուրդը գլխավորում է Հայկ Գյուլիքևխյանը:

Ինստիտուտն ուներ երկու բաժին՝ բնապատմական և մատերիալիստական, պատմահասարակագիտական և գեղարվեստական: Պատմահասարակագիտական բաժնի անդամներ էին հաստատված Հակոբ Մանանդյանը (բաժնի գիտական քարտուղար), Լեոն, Հայկ Գյուլիքևխյանը, Մանուկ Աբեղյանը, Հրաչյա Աճառյանը, Երվանդ Լալայանը, Ալեքսանդր Քալանթարը, Աստվածատուր Խաչատրյանը, Արտաշես Կարինյանը, Աշոտ Հովհաննիսյանը և ուրիշներ: 1926 թ. նրա նոր անդամներ են ընտրվում Թադևոս Ավդալբեգյանը, Դավիթ Անանունը, Երվանդ Շահազիզը, թղթակից անդամներ՝ պրոֆեսոր Լևոն Մսերյանցը, Հակոբ Զորյանը:

1941 թ. հիմնվում է ՀԽՍՀ մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտը, որի ղեկավար է նշանակվում Հայկ Գյուլիքևխյանը:

Հայաստանի կոմկուսի կենտրոնական կոմիտեի և ՀԽՍՀ կենտգործկոմի որոշմամբ ինստիտուտում ստեղծվում են դիալեկտիկական և պատմական մատերիալիզմի, տնտեսագիտության, պատմության, գրականության և արվեստի, բնական գիտությունների և մանկավարժության սեկցիաներ: Այդ ինստիտուտը կարևոր դերակատարություն է ունենում հանրապետության գիտագաղափարական կյանքում:

1932 թ. ստեղծվում է Հայաստանի նյութական կուլտուրայի պատմության ինստիտուտը, որը շուտով վերանվանվում է կուլտուրայի պատմության ինստիտուտի: Ելնելով պատմագիտության և գրականագիտության հետագա զարգացման պահանջներից, այն 1935 թ. վերակազմվում է մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի: Նրա պատմության և գրականության սեկցիաները միաձուլվելով կուլտուրայի պատմության ինստիտուտի հետ, ստեղծվում է լուսժողկոմատին կից ՀԽՍՀ գրականության և պատմու-

թյան նոր ինստիտուտ, որն ուներ Հայաստանի պատմության բաժին՝ պատմության և նյութական կուլտուրայի հուշարձաններն ուսումնասիրող սեկցիաներով:

Ինստիտուտի առաջնահերթ խնդիրն էր դպրոցների համար Հայաստանի պատմության և հայ գրականության նոր դասագրքերի ստեղծումը: Ինստիտուտի գիտահետազոտական բազան ուժեղացնելու նպատակով ՀԽՍՀ պատմության թանգարանի հնագիտական և ազգագրական բաժիններից ստեղծվում է ՀԽՍՀ պետական պատմական թանգարանը, որի դիրեկտոր է նշանակվում Հակոբ Զորյանը:

Պատմագիտության զարգացման գործում 1920-1930-ական թվականներին կարևոր դեր է խաղում Հայաստանի Մատենադարանը, որը կառավարության որոշմամբ 1939 թ. Էջմիածնից փոխադրվում է Երևան՝ գործելով որպես ՀԽՍՀ նախարարների խորհրդին կից պետական ձեռագրատուն՝ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան:

Խորհրդային Հայաստանում գիտության զարգացմանը մեծապես նպաստեց ԽՍՀՄ Գիտությունների ակադեմիայի հայկական ինքնուրույն բաժանմունքի (Արմֆան) ստեղծումը, որը տեղի ունեցավ 1935 թվականին: Արմֆանի բազմաթիվ ինստիտուտների շարքում լայն գործունեություն ծավալեց նաև պատմության ինստիտուտը: Միևնույն ժամանակ Արմֆանին կից ստեղծվեց Նիկողայոս Մառի անվան կովկասագիտության ինստիտուտի հայկական բաժանմունքը, որը ձեռնամուխ եղավ Հայաստանի նյութական մշակույթի պատմական արժեքների ուսումնասիրության գործին:

1920-1930-ական թվականներին Հայաստանում լույս են տեսնում գիտական մի շարք պարբերականներ, որոնցում հրատարակվում էին հայոց պատմության բազմազան հարցերի վերաբերյալ արժեքավոր հոդվածներ և նյութեր: Այդ պարբերականներից էին «Բանբեր Հայաստանի գիտական ինստիտուտի» (1921-1922), «Նորք» (1922-1928), Երևանի համալսարանի գիտական «Տեղեկագիր» (1926-1931), «Լենինյան ուղի» (1928-1934),

ՀԽՍՀ մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի «Տեղեկագիր» (1932-1935) և այլն:

Խորհրդահայ պատմագիտության զարգացման կառավարական ձեռնարկների մեկնարկը սկսվում է 1920-ական թվականների սկզբներից և շարունակվում մինչև 1930-ական թվականների կեսերը՝ մինչև այսպես կոչված սոցիալիզմի կառուցման ավարտումը, որը նշանավորվում է նաև պատմության վերաբերյալ կուսակցական և կառավարական մի շարք որոշումների հրապարակմամբ (1934-1936 թվականներին): Խորհրդային Հայաստանի գոյության առաջին քսանամյակի ընթացքում նշմարելի տեղաշարժ կատարվեց պատմագիտության մեջ, որի զարգացմանը ձեռնամուխ եղավ նաև պատմաբանների և հրապարակախոսների ավագ սերունդը (Հակոբ Մանանդյան, Արտաշես Կարինյան, Դավիթ Անանուն, Աշոտ Հովհաննիսյան, Լեո և ուրիշներ): Պատմագիտության գալիք առաջընթացի գործում կարևոր դեր խաղաց 1928 թ. Երևանում ստեղծված մարքսիստ պատմաբանների ընկերությունը, որը գործեց մինչև 1931 թվականը: Ընկերության նախագահն էր պրոֆեսոր Հակոբ Զորյանը, փոխնախագահը՝ Սուրեն Մարկոսյանը, քարտուղարը՝ Աբգար Հովհաննիսյանը: Ընկերության անդամներ էին Հայկ Գյուլիքևխյանը, Կարո Ղազարյանը, Մորուս Հասրաթյանը, Վարդան Պարսամյանը, Մկրտիչ Ներսիսյանը և ուրիշներ: 1931 թ. Մոսկվայում բացվում է մարքսիստ պատմաբանների համամիութենական առաջին կոնֆերանսը, որտեղ խորհրդահայ պատմագիտության հետագա խնդիրների մասին զեկուցումով հանդես է գալիս Երևանի պետական համալսարանի պատմության ամբիոնի վարիչ Հակոբ Զորյանը[1]:

Փաստ է, որ 1920-ական թվականների հենց սկզբից խորհրդահայ պատմագրության առջև ծառանում է պատմական ժառանգության քննադատական յուրացման բարդ ու կարևոր խնդիրը: Հարկավոր էր ոչ թե հախուռն կերպով մերժել կամ ընդունել, այլ վերստուգել այն ամենը, ինչ արել էին հայագետների նախորդ

---

[1] Տե՛ս «Труды» первой всесоюзной конференции историков – марксистов, т. первый, изд. Комакадемии, М., 1931, стр. 472-475.

սերունդները: Ամենևին չշրջանցելով տարբեր մեթոդաբանական ելակետերը, խորհրդահայ պատմաբանները չհրաժարվեցին օգտվել մինչխորհրդային պատմագրության նվաճումներից՝ քննադատորեն օգտագործելով եղած հետազոտությունների փաստագրական նյութը:

Պատմագիտության առջև խնդիր էր դրվում ձեռնամուխ լինել հայոց պատմության գլխավոր հարցերի նոր, ժամանակի պահանջներին համահունչ մեկնաբանմանը: Պատմագրության համար առաջնային խնդիր դարձավ նաև դասակարգային պայքարի և հեղափոխական շարժումների պատմության ուսումնասիրությունը: Դա շատ կարևոր պահանջ էր դիտվում հատկապես, քանի որ 1920-ական թվականների հենց սկզբից հանրապետությունում տեղի էր ունենում պայքար բուրժուական ամեն տեսակ գաղափարախոսության, այդ թվում նաև Հայ հեղափոխական դաշնակցության դեմ: Ծրագրված պայքար էր տարվում հայ կղերաֆեոդալական և բուրժուազգայնական պատմագիտության հայեցակետերի դեմ: Հայ ժողովրդի պատմությունը բուրժուազգայնական պատմագրությունը պատկերում էր որպես մի միասնական հոսանք և ժխտում էր դասակարգային պայքարը: Իբրև թե ելնելով իդեալիստական մեթոդաբանությունից, անտեսվում էր պատմություն կերտող ժողովուրդը, հերոսացվում էին իշխող դասակարգերին պատկանող առանձին անհատներ, բացակայում էր պատմության պարբերացումը, հաճախ այն հարմարեցվում էր դինաստիաների հերթափոխմանը, ռազմական մեծ ծավալների գործողություններին և դրանց հետևանքով երկրում առաջացած ռազմաքաղաքական տակնուվրայություններին: Պատահական չէ, որ Ստ. Շահումյանը 1912 թ. «Վ. Փափազյանը պատմագետի դերում» արժեքավոր աշխատության մեջ գրում էր, որ «Պ-ն Փափազյանը և մյուսները, որոնց համար կա միայն «Հայաստան» բառը և ավելի ոչինչ, իհարկե չեն կարող ոչինչ ասել նրա առանձին ինքնուրույն մասերի ներքին դասակարգային կազմի և դասակարգային կռիվների մասին... Ժողովուրդների կյանքը, նրանց պատմության ընթացքը պայմանավորողն ու որոշողը ոչ թե այդ արտաքին դեպքերն են, որքան էլ աղմկահույզ ու էֆեկտավոր լի-

նեն նրանք, այլ ժողովրդական մասսաների առօրյա, ընթացիկ, «խաղաղ» տնտեսական կյանքը, նրանց արդյունաբերական պրոցեսը, նրանց ներքին դասակարգային հարաբերությունները»[1]:

Հասարակական-քաղաքական հարցերի և պատմագիտական ըմբռնումների փոխառնչությունների ճիշտ հարաբերակցության հիանալի օրինակներ են XX դարասկզբի հայ գործիչների մասին Ստ. Շահումյանի դիպուկ բանաձևումները: Ամենագլխավորը, որ նա ներկայացնում է ազգի հասարակական գործչին գնահատելու ժամանակ այն է, թե ի՞նչ դավանանքի տեր է եղել նա, ի՞նչ սրբություններ է պաշտել իր կյանքում և ի՞նչ գործնական հասարակական ծրագիր է ունեցել իր ձեռքին: Ստ. Շահումյանը շարունակ ելնում էր այն օբյեկտիվ պատմականության դրույթից, որ պատմական իմացությունը հասարակական իմացության անբաժան մասն է և որպես այդպիսին արտացոլում է հասարակական կեցությունը: Արտացոլելով հասարակական կեցության պատմությունը՝ այն միաժամանակ արտացոլում է հասարակական իմացության պատմությունը, քանի որ դարաշրջանի պատմական իմացությունը չի կարող գոյություն ունենալ հասարակական դասակարգերի զաղափարախոսությունների պայքարից դուրս: Ուստի պատմագրության խնդիրն է, ասում էր Շահումյանը, առաջին՝ պատմահասարակական իրողություններն ու գործողությունները դիտել իրենց դիալեկտիկական միասնության և կոնկրետության մեջ, երկրորդ՝ ամենուր երևան բերել պատմության մատերիալիստական ըմբռնում, ունենալ գիտական մեթոդաբանություն, առանց որի դժվար է, նույնիսկ՝ անհնար, հասկանալ պատմության զարգացման ընթացքը, գտնել անցյալ իրադարձությունների ներքին կապը և բացահայտել դրանցից յուրաքանչյուրը[2]: Անկասկած արժանի է ուշադրության, որ հայ պատմաբանների և բանասերների ավագ սերնդի առաջավոր ներկայացուցիչները, խորհրդային կարգերի հաստատվելուց հետո զաղափարական զգալի շրջադարձ կատարելով, փորձեցին

---

[1] Շահումյան Ստ., Երկեր, հ. երկրորդ, Երևան, 1957, էջ 214-215:

[2] Տե՛ս Սարուխանյան Ն. Բ., Ստ. Շահումյանի պատմագիտական հայացքները, «Հայաստան» հրատարակչություն. Երևան, 1979, էջ 54:

մերձենալ պատմության մատերիալիստական ըմբռնմանը, ջանացին հայոց պատմությունը շարադրել նոր, մատերիալիստական մեթոդաբանությամբ, սակայն դա միշտ չէ, որ նրանց հաջողվում էր լիովին: Խորհրդահայ պատմագրության կայացման առաջին տասնամյակում հայոց պատմության բոլոր կարևորագույն հարցերում տեղի էին ունենում վեճեր և քննարկումներ: Սակայն պետք է չանտեսել նաև, որ այդ վեճերին ու քննարկումներին ուղեկցում էր վուլգար սոցիոլոգիզմը: Չմոռանանք, որ 1930-ական թվականների կեսերից սկսած խորհրդային պատմագիտության առաջընթացն ընդհանրապես անհատի պաշտամունքի հետևանքով դեմ էր առնում լուրջ խոչընդոտների: Պատմության շատ հարցեր լուսաբանվում էին Պոկրովսկու այսպես կոչված գոեհիկ սոցիոլոգիզմի հայեցակետով (հարկավոր է նշել, որ այդ ժամանակ սխալ գնահատականի էր արժանացել խորհրդային պատմագիտության ավագ սերնդի տաղանդավոր այդ ներկայացուցչի պատմագիտական ժառանգությունն ընդհանրապես):

Անհատի պաշտամունքի քննադատությունից հետո վերականգնվեց ճշմարտությունը նրա մասին, արձանագրվեց, որ մեծ է Մ. Պոկրովսկու ներդրումը խորհրդային պատմագիտության կայացման գործում: Չնայած դրան, Մ. Պոկրովսկու որոշ հայեցակետեր այսօր էլ անընդունելի են: Դրանցից մեկը վերաբերում է առևտրական կապիտալիզմի սոցիալ-տնտեսական էության բնութագրմանը: Այս հարցում Մ. Պոկրովսկին հանդես է բերում շատ յուրօրինակ ինքնաքննադատություն: Նա մահից քիչ առաջ ընդունեց առևտրական կապիտալիզմի վերաբերյալ իր սխալը («առևտրական կապիտալիզմ» արտահայտությունը որակեց իբրև «անգրագետ» արտահայտություն): Այսօր անվարան կարող ենք ասել, որ Մ. Պոկրովսկու ազդեցությունը խորհրդահայ 1920-1930-ական թվականների պատմագրության վրա երկակի բնույթ է ունեցել: Մի կողմից՝ այն դրական դեր է կատարել հատկապես նոր պատմագրության ձևավորման, դասակարգային պայքարի պատմության հարցերի առաջ քաշման և այլ խնդիրներում, իսկ մյուս կողմից՝ բացասական հետևանք է ունեցել իր «առևտրական կապիտալիզմ» թեզով, XIX դարասկզբին Ռուսաստանի վա-

ռած արտաքին քաղաքականության օբյեկտիվ հետևանքների բնութագրման հարցերում:

Մի կարևոր հարցի մասին ևս: Դա պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Վարդան Պարսամյանի 1940 թ. հրատարակած «Ցարիզմի գաղութային քաղաքականությունը Հայաստանում» շատ շահեկան մենագրության մասին է՝ նվիրված հանրապետությունում խորհրդային կարգերի հաստատման 20-ամյակին: Ասում ենք շատ շահեկան, քանզի խոսուն փաստերով և կուռ տրամաբանությամբ գիտնականը վերանայում է Ռուսաստանի կողմից Արևելյան Հայաստանի ազատագրման մեկ հարյուրամյակից ավելի համառող դոգման և փոխարենն առաջադրում՝ «Հայաստանի նոր պատմության դուռը բացվում է նրա՝ «Ցարական Ռուսաստանի կողմից նվաճումով»: 1920–1930-ական թվականներին Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միացման հարցի շուրջ ստեղծված խորհրդահայ պատմագիտական գրականության մեջ հիմնավորվում էր այն տեսակետը, որ ցարիզմը նորանվաճ երկրամասեր բերեց ֆեոդալաճորտատիրական համակարգից բխող որոշ անխուսափելի չարիքներ, բայց նոր կցված երկրամասերում Ռուսաստանը միաժամանակ կոեց ու կոփեց այն գենքերը, որոնք վերացնելու էին ցարիզմի բերած չարիքները՝ ուղի հարթելով այնտեղ ապրող ժողովուրդների առաջադիմության համար: Բայց ինչքան էլ գիտաքննական ընդգծված վերաբերմունք հանդես բերվեց անցյալի երևույթներն անշեղ որակավորելու համար, ընդհանուր առմամբ խորհրդահայ նոր վարչակարգի ներմուծած հասարակական-քաղաքական միջավայրը բարենպաստ պայմաններ չստեղծեց բառիս իսկական իմաստով գիտական պատմականությունից բխող օբյեկտիվ պատմագիտության ստեղծման համար:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԸ 1920-1930-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1920-1930-ական թվականների խորհրդահայ պատմագիտության կայացման ուղղությամբ կարևոր նշանակություն ունեցան կուսակցական և խորհրդային մարմինների որոշումները գաղափարական խնդիրների վերաբերյալ: Ինչպես հասարակական մյուս գիտությունների, այնպես էլ պատմագիտության զարգացման հարցերը մշտապես եղել են Հայաստանի կուսակցական կազմակերպությունների ուշադրության կենտրոնում: Հայաստանի կոմկուսի Կենտրոնական կոմիտեն, ՀԿԿ համագումարները բազմաթիվ որոշումներ են ընդունում հանրապետությունում պատմագիտության զարգացման ապահովության մասին: Խորհրդահայ պատմագիտության կայացման ընթացքը ցույց է տալիս, որ այն անցել է զարգացման երեք գլխավոր փուլեր, որոնք հիմնականում համապատասխանում են խորհրդային հասարակության զարգացման պատմության ընդհանուր փուլերին: Առաջին փուլը սկսվում է 1920-ական թվականների սկզբից և շարունակվում մինչև 1930-ական թվականների կեսերը:

Խորհրդահայ պատմագիտության ստեղծման համար էական նշանակություն ունեցավ 1928 թ. մարքսիստ պատմաբանների ընկերության ստեղծումը: 1928 թ. դեկտեմբերի վերջին Մոսկվայում հրավիրվեց մարքսիստ պատմաբանների համամիութենական առաջին կոնֆերանսը, որտեղ խորհրդահայ պատմագիտության հերթական խնդիրների մասին զեկուցմամբ հանդես եկավ Երևանի պետհամալսարանի պատմության ամբիոնի վարիչ Հակոբ Զորյանը: Հետագայում ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանը պատմում է, որ «Մոսկվայի կոնֆերանսում պրոֆեսոր Հակոբ Զորյանը հանդես գալով հայ մարքսիստական պատմագրությունը սկզբնավորողի դերում, Լեոյին և Մանանդյանին ներկայացնում է որպես «կեղծ մարքսիստների», որոնց դեմ, նրա

կարծիքով, պետք է «սրել մարքսիստ պատմաբանների մերկարար քննադատությունը»: Աշ. Հովհաննիսյանն այնուհետև շարունակում է, որ ելույթ ունենալով, ինքը մատնանշում է, որ «ո՛չ Լենն և ո՛չ էլ Մանանդյանը որևէ առնչություն չունեն «կեղծ մարքսիզմի» հետ և որ նրանց աշխատությունները, մարքսիստական չլինելով հանդերձ, կարող են մեծապես օգտակար և ուսանելի լինել նույնիսկ մարքսիստ պատմաբանների համար: Այս կարգի կեղծ «մերկացումները, դժբախտաբար, ոչ միայն պատահական չէին, այլև հետզհետե ընդարձակվելով և գործուն բնույթ ստանալով, հանգեցին այն գրոհին, որին 1930-ական թվականներին անարդարացի կերպով ենթարկվեցին Երևանի համալսարանի կադրերը, որոնց թվում նաև ինքը՝ պրոֆ. Զորյանը»[1]:

1920-1930-ական թվականների խորհրդահայ պատմագիտության առջև ինչպես ցույց ենք տվել առաջաբանում, ծառացած էր անցյալի պատմական հարուստ ժառանգության քննադատական վերամշակման բարդ ու կարևոր խնդիրը: Անհրաժեշտ էր ոչ միայն հախուռն կերպով ժխտել, որ հաճախ տեղի էր ունենում, այլ վերանայել այն ամենը, ինչ արել էին հայագետների նախորդ սերունդները: 1920-ական թվականներից սկսած խորհրդահայ պատմահասարակագիտության առջև խնդիր դրվեց ձեռնամուխ լինել հայոց պատմության հարցերի նոր, մարքսիստական գնահատմանը: Առաջնահերթ խնդիր համարվեց հատկապես դասակարգային պայքարի և հեղափոխական շարժումների պատմության գիտական ուսումնասիրությունը: Խորհրդայնացված Հայաստանում տեղի էր ունենում լարված պայքար բուրժուական գաղափարախոսության դեմ: Նոր գաղափարաբանությամբ առաջնորդվող պատմաբանները պետք է պայքարեին ոչ միայն հայ կղերաֆեոդալական, այլև բուրժուազգայնական պատմագրության հայեցակետերի դեմ՝ այդպիսով ճանապարհ հարթելով նոր պատմագիտության զարգացման համար: Գաղտնիք չէ, որ հայ բուրժուական պատմագիտության լիբերալ մտածողությունը, ինչպես նշել ենք վերևում, հայոց պատմությունը ևս պատկերում

---

[1] Հովհաննիսյան Աշ., Հուշեր և բնութագրումներ, Երևան, 1969, էջ 120-124:

էր որպես մեկ միասնական հոսանք և ժխտում միջդասակարգային կռիվները: Ելնելով ավանդական իդեալիստական մեթոդաբանությունից, անտեսվում էր ժողովուրդը, հերոսացվում էին իշխող դասակարգերին պատկանող նշանավոր անհատներ, բացակայում էր պատմության գիտական պարբերացումը, մեծ մասամբ այն հարմարեցվում էր առանձին իշխող տների փոփոխմանը, ռազմական խոշոր գործողություններին և դրանց արդյունքում երկրում առաջ եկած ռազմաքաղաքական տակնուվրայություններին: Հայագետների ավագ սերնդի առաջադեմ ներկայացուցիչները, հանրապետությունում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո, գաղափարական զգալի շրջադարձ կատարելով, փորձեցին մերձենալ պատմության իրատեսական ըմբռնմանը, ջանալով հայ ժողովրդի պատմությունը շարադրել նոր ժամանակի մեթոդաբանությամբ: Կայացման գործընթացի առաջին փուլում ժողովրդի պատմության բոլոր կարևոր հարցերում տեղի էին ունենում վեճեր և քննարկումներ: Դրանց հիմնավոր պատասխաններ տալու նպատակով լայնորեն բացվեցին արխիվային ֆոնդերը, հրատարակվեցին կարևոր նշանակություն ունեցող փաստաթղթեր, երևան եկան աշխատություններ՝ նվիրված Հայաստանի հին, միջին և նոր դարերի պատմությանը:

Խորհրդահայ պատմագիտության կայացման երկրորդ փուլն սկսվում է 1930-ական թվականների կեսերից: Աճում են պատմաբան կադրերի թիվը և նրանց գիտաստեղծագործական մակարդակը: Ինչպես բուհերում, այնպես էլ միջնակարգ դպրոցներում ավելի տեղ է տրվում պատմության դասավանդմանը: Հայոց պատմության դպրոցական դասագրքեր պատրաստելու ուղղությամբ կատարվում է մեծ աշխատանք: Հրատարակվում են ուղեցույցային գրքեր պատմության ուսուցիչների համար: Կարծես ամեն ինչ տեղի էր ունենում կանոնակարգված:

Սակայն առանձնապես 1930-ական թվականների կեսերից սկսած խորհրդային պատմագիտության զարգացումը անհատի պաշտամունքի հետևանքով հանդիպում է լուրջ խոչընդոտների: Անցյալի բազմաթիվ երևույթներ սկսեցին բացատրել՝ անտեսելով գիտական պատմականության սկզբունքները: Պատմական

գործընթացի օրինաչափությունների օբյեկտիվ վերհանումը հաճախ փոխարինվում էր սուբյեկտիվ մեկնաբանություններով, կոպիտ կերպով աղավաղվում և կեղծվում էին պատմական փաստերը, հաճախ էլ գունազարդվում և միակողմանի էին ներկայացվում պատմական իրադարձությունները: Տևական ժամանակ կաշկանդված էր գիտնականների ստեղծագործական միտքը: Տնտեսական-հասարակական երևույթների խոր, գիտական վերլուծությունը, հեղինակային ինքնուրույն եզրակացությունները հաճախ փոխարինվում էին ավելորդ քաղվածքաբանությամբ: Պատմագիտությանը մեծ վնաս էր հասցնում դոգմատիզմը: Շատ հետազոտություններ սահմանափակվում էին միայն անցյալում ձևակերպված հայտնի դրույթների ցուցադրմամբ կամ էլ այդ դրույթները հաստատող օրինակների կամ փաստերի մեխանիստական շարադրմամբ: Քիչ չէին պատահում դեպքեր, երբ որոշ հեղինակներ, հանդես գալով նիհիլիստական դիրքերից, ժխտում էին տվյալ խնդրի կապակցությամբ իրենցից առաջ կատարված աշխատանքը, չէին փորձում գնահատել այն արժեքավորը, ինչ տվել էր պատմագիտությունը իրենցից առաջ: Այդպիսիները իրենցից առաջ կատարվածը փորձում էին ցույց տալ որպես սեփական, որպես գիտական հայտնություն:

Այնուամենայնիվ, այդ բոլորով հանդերձ, խորհրդահայ պատմագիտությունն իր կայացումն էր ապրում: Ուստի սխալ կլիներ ժխտել այն ամենը, ինչ ստեղծվել է ժամանակակիցների կողմից: Հարկավ լուրջ սխալներ են թույլ տրվել նաև խորհրդահայ պատմագիտության առաջին քսանամյակի կայացման ընթացքում: Հաճախ ստվերի տակ էին թողնվում, իսկ երբեմն էլ աղավաղվում հեղափոխական գվարդիայի ականավոր ներկայացուցիչներ Ստ. Շահումյանի, Ս. Սպանդարյանի, Բ. Կնունյանցի, Ս. Կասյանի, Ալ. Մյասնիկյանի և մյուսների գործունեությունը:

1920-1930-ական թվականներին հրատարակված աշխատություններում մեծամասամբ չէին հիշատակվում հանրապետությունում խորհրդային կարգերի հաստատման համար պայքարողների անունները, որի արդյունքում պատմությունը դառնում էր աղքատ ու անդեմ: Ինչպես ողջ Անդրկովկասում, այնպես

էլ Հայաստանում հեղափոխական շարժումների և կոմունիստական կազմակերպությունների պատմության լուսաբանման գործում շատ վնասակար դեր կատարեց Լավրենտի Բերիայի «Անդրկովկասի բոլշևիկյան կազմակերպությունների պատմության հարցի շուրջը» արատավոր գրքույկը, որի մեջ կեղծված և ծուռ հայելու մեջ էին պատկերված շատ իրադարձություններ, մինչդեռ մասնագետ պատմաբաններն իրավունք չունեին իրենց տեսակետներն արտահայտելու: Հենց դրանով էլ պետք է բացատրել, որ այդ վնասակար գրքույկի լույս տեսնելուց հետո, մինչև նրա մահը, ինչպես և պետք է սպասվեր, հայ հեղափոխական շարժումների և կոմունիստական կուսակցության պատմության մասին ասպարեզ չիջավ և ոչ մի հակամետ ուսումնասիրություն (գիրք կամ հոդված): Եվ ոչ միայն: 1930-ական թվականներին (1936-1937 թթ.) կոպիտ և դատապարտելի սխալներ թույլ տրվեցին ավագ սերնդի շատ անվանի գիտնականների և նրանց կատարած գործերի գնահատման հարցերում: Պարբերական մամուլում հրապարակված բազմաթիվ «մերկացնող» հոդվածներում, ինչպես նաև առանձին գրքույկներում ոչնչով չհիմնավորված, նիհիլիստական վերաբերմունք դրսևորվեց Հ. Աճառյանի, Հ. Մանանդյանի, Մ. Աբեղյանի, Ա. Տերտերյանի, Ա. Քալանթարի, Գ. Ղափանցյանի և այլոց նկատմամբ՝ վերջիններիս պիտակավորելով որպես բուրժուական ազգայնականներ, կուլակային գաղափարախոսներ և այլն: Դաշնակցական, բուրժուական պատմագրության ներկայացուցիչներ որակվեցին Թ. Ավդալբեգյանը, Լեոն, Հ. Զորյանը և ուրիշներ, որոնք իբրև թե բացահայտորեն քարոզել են «ֆաշիստական, դաշնակցական, ռասայական» տեսություն:

Ա. Խանջյանը, Աշ. Հովհաննիսյանն էլ համարվեցին հակահեղափոխական, որոնք, իբրև հայ ժողովրդի պատմությունը դիտել ու լուսաբանել են դաշնակցական, սպեցիֆիկյան, տրոցկիստական ակնոցներով: Ասպարեզ բերվեց այնպիսի կեղծ նիհիլիստական դրույթ, թե իբր Ստ. Պալասանյանից մինչև Հ. Զորյանը լույս տեսած բոլոր աշխատություններում կեղծվել են պատմական արժեքավոր վկայությունները: Բազմավաստակ գիտնական Ե. Շահազիզը որակվեց որպես շովինիստ, ազգայնական, ազգայ-

նական կեղծարար, հետադիմական, կղերական հայացքների տեր, շովինիստական հայացքների մաքսանենգ և այլն:

1930-ական թվականներին խորհրդահայ պատմագրության մեջ հայոց պատմության առանձին հարցերի շուրջ եղած վեճերն ու տարաձայնությունները մեծ մասամբ եղել են քաղաքականացված և ոչ մի դրական արդյունք չեն տվել:

Ա 101951

ՀԻՄՆԱՐԱՐ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀԱԿՈԲ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 1920-1930-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Հայոց հին և միջնադարյան պատմության գիտական հետազոտության բնագավառում մեծ գործ է կատարել ակադեմիկոս Հակոբ Մանանդյանը (1873-1952): Գիտական իր գործունեությունն սկսելով տակավին XIX դարավերջին, Հակոբ Մանանդյանը, ինչպես և ավագ սերնդի մյուս հայագետները, միայն խորհրդային իշխանության տարիներին կարողացան լիակատար դրսևորել իրենց ընդունակությունները: Ինչպես նշել ենք առաջաբանում, լինելով Երևանի համալսարանի առաջին ռեկտորը, մի շարք տարիներ նաև Պատմագրական ֆակուլտետի դեկանն ու Հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնի վարիչը, Հակոբ Մանանդյանը կարևոր դեր է խաղացել հանրապետությունում բարձրորակ կադրեր պատրաստելու գործում: Շարունակ որոնող և խորաթափանց մտքի տեր, լավատեղյակ ընդհանուր, մանավանդ անտիկ աշխարհի պատմությանը, նա իր բարձրարժեք աշխատություններով մեծ ծառայություն մատուցեց խորհրդահայ պատմագիտության զարգացմանը:

«Հակոբ Մանանդյանի գիտական ստեղծագործության կարևոր առանձնահատկությունն այն է, - գրել է խորհրդային ականավոր պատմաբան Բորիս Գրեկովը, - որ նրան հավասարապես մատչելի են թե՛ լեզվի գաղտնիքները, թե՛ պատմական գրավոր ու առարկայական աղբյուրների ըմբռնումը: Նա միաժամանակ և՛ պատմաբան է, և՛ բանասեր: Իսկ այս հանգամանքը թույլ է տալիս նրան իր ուսումնասիրած հեռավոր անցյալում տեսնել շատ ավելին, քան դա մատչելի է մյուս սակավ զինված հետազոտողներին... Հ. Մանանդյանի արժանիքն այն է, որ նա կարողացավ ճիշտ որոշել հայագիտության դրությունը և իր ջանքերն ուղղեց հենց այնտեղ, որտեղ դրանք ամենից ավելի արդյունք կարող էին տալ: Նա մաքրեց ոչ-գիտական կառույցներով խճճված դաշտը,

ցույց տվեց, թե ինչպես առավելագույն ճշգրտությամբ և գիտության համար ձեռնտու կերպով կարելի է օգտվել աղբյուրներից, իր ժամանակակիցներին ու պատմաբանների հետագա սերունդներին զգուշացրեց շատ սխալներից ու մոլորություններից: Իր հայրենի երկրի պատմության համար նա արել է ավելին, քան նրա շատ նախորդները»[1]:

Հակոբ Մանանդյանի աշխատությունները մինչև Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումը ունեին բանասիրական թեքում: 1920-ական թվականներից սկսած նրա գործերի մի մասը նվիրված էին հին և միջնադարյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքի ուսումնասիրությանը: Նա խորհրդահայ առաջին գիտնականն էր, որ, չնայած հայ պատմիչների հաղորդած սուղ տվյալներին, իր իմաստալից աշխատություններով կարողացավ վեր հանել շինական դասի սոցիալական և իրավական վիճակը: Գիտնականի այդ շրջադարձը դեպի Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքի հետազոտությունը կարևոր նշանակություն ունեցավ խորհրդահայ պատմագիտության հետագա կայացման համար: Բայց միաժամանակ անհրաժեշտ է նշել, որ Մանանդյանի աշխատություններում բավարար չափով չեն բացահայտված շինական դասի մեջ գոյություն ունեցած շերտավորումները և չի վերհանված ֆեոդալների դեմ գյուղացիության մղած պայքարը:

«Դիտողություններ հին Հայաստանում շինականների դրության մասին մարզպանության շրջանում» աշխատության մեջ Հ. Մանանդյանը փորձում է ցույց տալ հին հայկական գյուղական համայնքի ներքին կառուցվածքը: Պատմաբանը շատ էական դիտողություններ է անում հայոց հին պատմությանը նվիրված աշխատությունների վերաբերյալ՝ հիմնական թերություն համարելով այն, որ չնայած ղրանցում ժամանակագրական կարգով նշված են հայերի անցյալի փոքրիշատե ստուգված քաղաքական ու կրոնական անցքերը, սակայն աչքաթող է արված ներքին կյանքը:

1920-ական թվականներին հրատարակվում են Հ. Մանանդ-

---

[1] Տե՛ս «Բարեկամություն» ժողովածու, գիրք 2, կազմեց Ա. Արզումանյանը, «Հայպետհրատ», Երևան, 1963:

յանի նոր աշխատությունները, որոնցում տրվում է հայ մատենագրության և արձանագրությունների միջև եղած սոցիալական և տնտեսական տերմինների բանասիրական վերլուծությունը: Այսպես, հանգամանորեն վերլուծության է ենթարկվում հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների լուսաբանման համար կարևոր նշանակություն ունեցող «խոստակ» տերմինը: Մանանդյանը հանգում է այն եզրակացության, որ «խոստակը» նույնն է, ինչ արևմտաեվրոպական «ֆեոդը» կամ հայկական «ավատը»:

Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների խոր և ամբողջական վերլուծությունը տրված է «Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում» իր աշխատության մեջ[1]: Ըստ նրա, հայկական ֆեոդալիզմի աստիճանական զարգացումն ու անկումը ունեցել են հատուկ ընթացք, որը նման չի եղել Արևմտյան Եվրոպայի ֆեոդալիզմի զարգացմանը: Հին Հայաստանի նախարարական կազմակերպությունը, Հ. Մանանդյանի կարծիքով, իր մեջ պահպանել էր տոհմային նախկին կենցաղի բազմաթիվ մնացորդներ, մինչդեռ եվրոպականը, լինելով կրկնված ֆեոդալիզմ, իր մեջ ուներ ոչ միայն համայնական-տոհմային գերմանական կարգերի, այլև հռոմեական պետականության ու նրա քաղաքային կուլտուրայի ու հիմնարկների մնացորդներ: Վերոհիշյալից ելնելով, նախաֆեոդալական տոհմային կարգերը շատ ավելի ուժեղ ու շեշտված պիտի լինեին Հայաստանում, քան Արևմտյան Եվրոպայում: Հայաստանի հին սոցիալ-տնտեսական կյանքի պատմության մի շարք հարցերում Հ. Մանանդյանի որոշ տեսակետների նկատմամբ եղել են առարկություններ: Այսպես, օրինակ, Նիկողայոս Ադոնցը չի ընդունում Հ. Մանանդյանի այն տեսակետը, թե հին Հայաստանում, Արշակունյաց շրջանում և նրանից հետո, եղել է համայնական հողատիրություն: «Հայաստանի երկու խոշոր հարևան երկրները, - գրել է Ն. Ադոնցը, - իրանական արևելքը և բյուզանդական արևմուտքը ևս, որոնց ազդեցության տակ կերտված է

---

[1] Տե՛ս Մանանդյան Հ., Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում (Արշակունիների և մարզպանության շրջան), Մելքոնյան ֆոնդի հրատարակություն, Երևան, 1934:

հայ կյանքը, նույնպես ծանոթ չեն եղել համայնական հողատիրությանը»[1]: Բարձր գնահատելով Հ. Մանանդյանի կատարած աշխատանքը Հայաստանի ֆեոդալական հարաբերությունների ուսումնասիրության գործում, պրոֆեսոր Սերոբ Պողոսյանը Հայաստանի գյուղացիության պատմությանը նվիրված աշխատության մեջ[2] գտնում է, որ նրա աշխատություններում չեն պարզաբանվում գյուղացիների և ֆեոդալների միջև եղած արտադրահարաբերությունները, գյուղացիության կախվածության աստիճանը դարերի ընթացքում դիտվում է անփոփոխ վիճակում և անտեսվում է գյուղացիների ամրացումը հողին ու անձնական կախվածությունը ֆեոդալներից, իսկ մոտենալով պատմական աղբյուրներին, փաստական տվյալների հենքի վրա բացահայտեց Հայաստանում ֆեոդալիզմի մի շարք նոր կողմերն ու առանձնահատկությունները: Կարևորն այն է, որ, եթե Ն. Ադոնցն իր գլխավոր ուշադրությունը դարձրել էր հարցի քաղաքական և իրավական կողմին, ապա Հ. Մանանդյանն առաջին հերթին աշխատում էր բացահայտել պատմական երևույթների սոցիալ-տնտեսական հիմքը:

Հայաստանում ֆեոդալական հարաբերությունների առանձնահատկություններին անդրադառնալով, Հ. Մանանդյանը կարծում էր, որ, եթե Արևմտյան Եվրոպայում ֆեոդալիզմի կազմալուծումը հետևանք էր տնտեսական կյանքի զարգացման, քաղաքների աճման ու բուրժուազիայի հզորացման, ապա այն Հայաստանում տեղի էր ունենում ավերածությունների, քաղաքների ամայացման և տնտեսական բարեկեցության քայքայման պայմաններում: Հ. Մանանդյանը գտնում էր, որ հայկական ֆեոդալիզմը քայքայվելուց ոչ թե վերանում էր, այլ փոխարինվում էր պարսկական և թուրքական յուրահատուկ, այսպես կոչված, արևելյան ֆեոդալիզմով:

Հ. Մանանդյանը գտնում էր, որ Հայաստանի պատմական ճակատագիրը շատ բանով կախված է եղել նրանից, որ, լինելով

---

[1] Ադոնց Ն., Պատմական հետազոտություններ, Փարիզ, 1948, էջ 160:

[2] Տե՛ս Պողոսյան Ս., Գյուղացիների ճորտացումը և գյուղացիական շարժումները Հայաստանում IX-XIII դարերում, Երևան, 1956, էջ 8-9:

բուֆերային երկիր, գտնվելով Արևելքի և Արևմուտքի մեծ տերությունների միջև, շարունակ ռազմադաշտ է եղել նրանց համար: Հ. Մանանդյանը Հայաստանի նախարարական կազմակերպության առանձնահատկություններից մեկը ընդունել-համարել է հռոմեական աղբյուրների միտումնավոր, գունազարդված ու ստահոդ վկայությունները, բայց իրենք ևս դեպի Արևելքն ու արևելյան ժողովուրդներն ունեցել են աչառու և անբարյացակամ վերաբերմունք: Հ. Մանանդյանը չի ընդունում եվրոպական պատմագրության մեջ գերիշխող այն կարծիքը, ըստ որի, իբր թե ինչպես վերջին շրջանի պոնտական-հռոմեական, նույնպես և հայկական-հռոմեական կռիվները բարբարոս և միացյալ Արևելքի ընդհարումներն էին ընդդեմ քաղաքակրթված Արևմուտքի: Բացահայտելով Հռոմի արևելյան քաղաքականության ավազակային բնույթը, Հ. Մանանդյանն իրավացիորեն գրում է. «Սակայն, իրապես, այդ կռիվները, որ սկսել էին հանրապետական Հռոմի զորավարները արևելյան երկրների ավազակային կողոպտման ու ֆինանսական շահագործման նպատակով՝ մղում էին ոչ թե բարբարոս միացյալ Արևելքի, այլ երկու կիրթ ու առաջադեմ միապետների դեմ, որոնք թե իրենց երկրներում և թե Մերձավոր Արևելքում աշխատում էին զարկ չտալ հելլենիստական քաղաքային կենցաղի ու կուլտուրայի և առևտրի ու արդյունաբերության նոր բարգավաճման ու բուռն զարգացման»[1]:

Շատ ճշգրիտ ու դիպուկ է Հ. Մանանդյանի այն միտքը, թե Առաջավոր Ասիայի հետագա հետադիմության համար ամենամեծ պատասխանատվությունն ընկնում է հանրապետական Հռոմի վրա:

Մեծ պատմաբանը նշանակալից աշխատանք է կատարել նաև հայոց պատմության ամբողջական դասընթաց ստեղծելու ուղղությամբ: 1922 թ. հրատարակվում են Երևանի համալսարանում կարդացած նրա դասախոսությունները, որոնցում շարադրված է Հայաստանի XI-XIII դարերի պատմությունը: (Ի դեպ, դա Հ. Մանանդյանի առաջին հրատարակված աշխատությունն էր Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո): Հ. Մանանդյանը ԽՍՀՄ

---

[1] Մանանդյան Հ., Տիգրան Բ և Հռոմը, Երևան, 1940, էջ 10-11:

պատմության դասագրքի հեղինակներին օգնելու նպատակով գրում և ռուսերեն հրատարակում է հայ ժողովրդի համառոտ պատմությունը՝ հնագույն ժամանակներից մինչև XVI դարը[1]:

Հայոց պատմության համակարգված շարադրանքը Հ. Մանանդյանը տվել է իր կյանքի վերջին տարիներին հրատարակած «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության» եռահատոր աշխատության մեջ[2]:

Հ. Մանանդյանը մեծ կարևորություն էր տալիս օժանդակ պատմական գիտությունների ուսումնասիրմանը: Ինչո՞ւ: Ըստ նրա, նման կարգի հետազոտությունների տվյալները կոչված են նյութեր ապահովելու հայ ժողովրդի պատմական կյանքի այս կամ այն հիմնահարցին նվիրված ավելի լայն ուսումնասիրությունների համար:

Հենվելով գլխավորապես ասորեստանյան, խեթական, ուրարտական, հին պարսկական, հին հունական և հռոմեական աղբյուրների տվյալների վրա, Հայաստանի պատմական աշխարհագրությանը նվիրված աշխատություններում Հ. Մանանդյանը ճշտում է Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները, Հին Հայաստանի տարածքը, Հայասա, Ուրարտու, Նաիրի երկրների տեղը, դեպի Ուրարտու ասորեստանյան թագավորների, դեպի Անդրկովկաս կիմմերների կատարած արշավանքների, 10000 հույների նահանջի ուղիները և այլն[3]: Պատմական չափագրությանը նվիր-

---

[1] Տե՛ս Манандян Я., Краткий обзор древней Армении, М.-Л., изд. АН ССР, 1943, տե՛ս նաև Հ. Կուսիկյանի գրախոսությունը, «Исторический журнал», 1944, N 10-11.

[2] Տե՛ս Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա, սկզբից մինչև Արշակունիների հաստատումը Հայաստանում, Երևան, 1944, հատ. Բ, մասն Ա, Արշակունիների հաստատումից Հայաստանում մինչև մարզպանության շրջանը, Երևան, 1957, հատ. Բ, Երևան, 1960, հատ. Գ, XII-ից մինչև XV դարի սկիզբը, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1952:

[3] Մանանդյան Հ., Հայաստանի հին ճանապարհները, ՀԽՍՀ գիտության և արվեստի ինստիտուտի «Տեղեկագիր», 1931, N 5, Մանր հետազոտություններ, Երևան, 1932, Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները

ված Հ. Մանանդյանի աշխատությունների արժեքն այսօր իսկ դժվար է գերագնահատել, դրանք մեծ նշանակություն ունեն ոչ միայն հայկական, այլև հելլենական-հռոմեական-բյուզանդական, ինչպես և պարսկական չափագրության ուսումնասիրության համար[1]:

Հ. Մանանդյանի կողմից ցույց են տրված նաև դեպի Անդրկովկաս հռոմեական զորավար Պոմպեոսի կատարած արշավանքի և բյուզանդական կայսր Հերակլի պարսկական արշավանքի ուղիները:

Իր «Հուշեր և բնութագրումներ» գրքում ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանը բարձր է գնահատում Հ. Մանանդյանի հատկապես վերջին տարիների գիտական աշխատությունները, որոնք «ճանաչում էին գտնում ոչ միայն Սովետական Հայաստանի, այլև Սովետական Միության և նրա սահմաններից դուրս գտնված մասնագետների կողմից: Նրա վերջին ուսումնասիրություններում հայ ժողովրդի պատմության մի շարք հանգուցային հարցերի քննարկումը հասցված էր հետազոտության այնպիսի բարձր աստիճանի, որ արդեն հասունացած կարելի էր համարել դրանց մարքսիստական վերագնահատման և վերաիմաստավորման անհրաժեշտությունը: Մանանդյանի պատմաբանասիրական մենագրություններն են, մասնավորապես, որ ներկայումս հնարավո-

---

ըստ Պնտինգերյան քարտեզի, հրատարակություն Մելքոնյան ֆոնդի, Երևան, 1936, Հին Հայաստանի և Անդրկովկասի պատմության մի քանի պրոբլեմների մասին, Երևան, 1944, Պատմաաշխարհագրական մանր հետազոտություններ, Երևան, 1946, О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, Ер., 1956.

[1] Տե՛ս Մանանդյան Հ., Կշիռները և չափերը հնագույն հայ աղբյուրներում, Մելքոնյան ֆոնդի հրատարակություն, Երևան, 1930: Էրատոսթենեսի ստադիոնը և պարսից ասպարեզը, Երևան, 1934, О градусных измерениях и земной поверхности по древнеармянским источникам, «Вестник древней истории», 1950, N 2, նույնը՝ հայերեն, ՀԽՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1953, N 6, Римско-византийские хлебные меры и основанные на них индексы хлебных цен, «Византийский временник», N 2, М.-Л., 1949.

ություն են ընձեռում ստեղծելու հայ ժողովրդի պատմության հարցերին նվիրված մարքսիստական մենագրություններ, ինչպես նաև սկսելու գիտնականների կոլեկտիվ ուժերի վրա հենված՝ հայ ժողովրդի ամբողջական պատմության... բազմահատորյակի շարադրման գործը: Ցանկանք, որ պատմաբանների և բանասերների ժամանակակից սերունդը ոչ միայն գերազանցի Մանանդյանին իր աշխարհայացքային առավելություններով, այլև կարողանա հասնել նրան իր մասնագիտական հմտությամբ և, որ նվազ կարևոր չէ, իր բարեխղճությամբ ու աշխատունակությամբ»[1]:

[1] Հովհաննիսյան Աշ., Հուշեր և բնութագրումներ, Երևան, 1969, էջ 121:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉ ԱՐՏ. ԿԱՐԻՆՅԱՆԻ 1920-1930-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱՀՐԱՊԱՐԱԿԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հեղափոխական, քաղաքական, պետական նշանավոր գործիչ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, հրապարակախոս, ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս, Սոցիալիստական աշխատանքի հերոս Արտաշես Բալասիի Կարինյանը ծնվել է 1886 թ. նոյեմբերի 24-ին Բաքվում: Նրա հայրը դարաբաղցի էր, իսկ մայրը՝ վանեցի, հայտնի գրող Վրթանես Փափազյանի քույրը:

Բաքվի ռեալական ուսումնարանն ավարտելուց հետո, նա 1906-1910 թթ. բարձրագույն կրթություն է ստանում Ս. Պետերբուրգի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետում:

Ա. Կարինյանի մտավոր զարգացման և քաղաքական հայացքների ձևավորման մեջ վճռորոշ դեր է կատարում կյանքի պետերբուրգյան ժամանակաշրջանը: Մայրաքաղաքի իրավաբանական ֆակուլտետի ուսանողը հեղափոխական և առաջադիմական մշակույթի միջավայրում անհրաժեշտ գիտելիքներ է ստանում ռուսական գաղափարական մտքի ժառանգությունից: Նա քաղաքական-հրապարակախոսական հոդվածներով թղթակցում էր կովկասյան մամուլին, իսկ 1911 թ. Բաքու տեղափոխվելուց հետո դառնում է Ստեփան Շահումյանի հիմնադրած «Նոր խոսք» մարքսիստական տեսական պարբերականի գլխավոր աշխատողներից մեկը՝ իր վրա վերցնելով խմբագրության գրաքննադատության բաժնի պատասխանատվությունը: «Նոր խոսքում» տպագրված Կարինյանի մի շարք հոդվածներն ու գրախոսականները նրան բերում են քննադատի համբավ:

Գրականության ռեալիստական շնչի և դեմոկրատական դավանանքի առումով արժեքավոր գրաքննադատական վավերագրեր են 1914 թ. «Н. Калинин» և «М. К.» ծածկանուններով «Путь правды» թերթում տպագրված նրա հոդվածներն ու գրախոսականները՝ Մ. Գորկու խմբագրած պրոլետարական գրողների

ժողովածուի «Բանվորի գրադարան» հայկական մատենաշարի, Գորկու «Իտալական հեքիաթների» մասին և այլն: Այդ ամենի մեջ, անտարակույս, ամենից նշանակալիցը «Ռեալիզմի վերածնունդը» հոդվածն էր, որտեղ 1910-ական թվականների ռուս իրականության գրական շարժումը այնքան ճշգրիտ է բնութագրված, որ ժամանակի գրական գործընթացին հետևող պատմաբանները դիմում էին դրան՝ որպես մեթոդաբանական անշեղ ելակետի: Այդ հոդվածում քննադատ Կարինյանը գրում է, որ «մեր գրականության մեջ ներկայումս նկատվում է որոշ թեքում դեպի ռեալիզմը: Այսօր «կոպիտ իրականությունը նկարագրող գրողների թիվը շատ ավելի մեծ է, քան մոտիկ անցյալում: Մաքսիմ Գորկին, Ալեքսեյ Տոլստոյը, Բունինը, Սուրգուչևը և այլ գրողներ, իրենց երկերի մեջ նկարագրում են ոչ թե «հեքիաթային հեռու ժամանակները», կամ «խորհրդավոր թափթցիներին», այլ իսկական ռուսական կյանքը իր բոլոր արհավիրքներով և քաղքենիական առօրյայով: Պրոլետարիատը ռուս հասարակության միակ դասակարգն է, որ նորից ասպարեզի վրա է դնում կենսական խնդիրներ ու նպատակներ: Եվ ահա հենց այսօր էլ ռեալիստ հեղինակները ստանում են հասարակական մեծ նշանակություն[1]:

Այդ ժամանակաշրջանի համար վերին աստիճանի էական էր այն գաղափարը, որ ռեալիստ գրողներից շատերը, կապված չլինելով անգամ պրոլետարական գաղափարախոսության հետ, այնուամենայնիվ, կյանքի հարուցած խնդիրների ազդեցությամբ ընդառաջ են գնում հասարակության դեմոկրատական շրջանների արթնացող հոգեբանությանը:

Ա. Կարինյանի մինչխորհրդային տարիների գրած հոդվածները ուշագրավ են նաև մեթոդաբանական այն առաջադրույթով, որի համաձայն, գրական երևույթները պետք է քննել իրենց ծնող ժամանակի թելադրած խնդիրների համատեքստի մեջ: 1918-1920 թթ. հեղափոխական լարված կացության մեջ Ա. Կարինյանը բազմաբնույթ խնդիրներ շոշափող քաղաքական հոդվածներ է տպագրում Բաքվի «Բանվորի խոսք» և Մոսկվայի «Կոմունիստ»,

---

[1] Տե՛ս «Путь правды», 1914, N 5, էջ 16:

«Կարմիր դրոշ» և այլ պարբերականներում: Ա. Կարինյանը 1918 թ. եղել է «Բանվորների և զինվորների դեպուտատների Բաքվի սովետի տեղեկագրի» խմբագիրը, Բաքվի ժողկոմսովետի արդարադատության կոմիսարը:

Կարինյանը Բաքվի կոմունայի անկումից հետո տեղափոխվում է Մոսկվա, որտեղ ղեկավարում է Ազգությունների ժողկոմատի Հայկական գործերի կոմիսարիատի գրահրատարակչական բաժինը, խմբագրում հայերեն «Կոմունիստ» շաբաթաթերթը և «Կարմիր դրոշակ» օրաթերթը: Դրանից հետո, որպես քաղաքական կոմիսար, աշխատել է Կովկասի՝ հակախորհրդային ուժերից ազատագրված վայրերում գործող «Սովետական Կովկաս» ագիտհրահանգչական գնացքում: Նա կարճ ժամանակ աշխատել է որպես Նարվա-Պետերգոֆյան կուսակցական դպրոցի վարիչ: Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաղթանակից հետո Ա. Կարինյանը զբաղեցնում է արդարադատության ժողկոմի պաշտոնը:

Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեի և Ժողկոմխորհի հանձնարարությամբ 1921 թ. նա մեկնում է Թուրքիա և ԱՄՆ՝ ազգահավաքման քարոզչություն տանում գաղութահայության շրջանում: Վերադառնալով հայրենիք՝ Ա. Կարինյանը 1923-1924 թթ. եղել է հանրապետության Կենտգործկոմի նախագահի տեղակալ, իսկ 1924-1928-ին՝ նախագահ: 1929–1930 թթ. Թիֆլիսում նա խմբագրում է «Անդրկովկասի ժողովրդական տնտեսություն» ամսագիրը, 1930 թվականին՝ «Նոր ուղի» հանդեսը:

Ա. Կարինյանը 1931-1933 թթ. ՀամԿ(բ)Կ Անդրերկրկոմի պատմության ինստիտուտի դիրեկտորի տեղակալն էր, իսկ 1933-1934 թվականներին Խորհրդային Հայաստանի լուսավորության ժողովրդական կոմիսարի տեղակալը:

1920-1930-ական թվականներին հրատարակվեցին Ա. Կարինյանի մի շարք հրապարակախոսական աշխատությունները, որոնցում քննադատության է ենթարկված ՀՅԴ-ն և ազգային մյուս կուսակցությունների գործունեությունը: Նրա այդ աշխատությունները կարևոր են ոչ հեռավոր անցյալի հասարակական-

քաղաքական և զաղափարախոսական շատ խնդիրներ լուսաբանելու համար:

«Իմպերիալիստական պատերազմը և Հայաստանը» գրքում ցույց տալով, որ մեծ տերությունները մարտի են ելել աշխարհի վերաբաժանման համար, միաժամանակ չի անտեսում «կովկասահայ բուրժուազիայի և դաշնակցության խաղացած դերը, որը աղետաբեր եղավ հայ ժողովրդի համար»[1]:

Ըստ Ա. Կարինյանի, «Դաշնակցությունը իր գործունեությամբ ծառայել է կովկասահայ բուրժուազիայի, ռուսական ցարիզմի շահերին»[2]:

Համաշխարհային պատերազմի ժամանակ ցարիզմի թելադրանքով կազմակերպված հայկական կամավորական շարժումը, հեղինակի կարծիքով, դրա լավագույն ապացույցն է: Ա. Կարինյանը պնդում է, որ արևմտահայությունը դեմ էր կամավորական շարժմանը, բայց Դաշնակցության ղեկավարությունը լսել չէր ուզում այդ մասին:

Իմպերիալիստական տերությունների վրա հույս դրած Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը մեղադրելով 1920 թ. աշնանը հայ-թուրքական պատերազմը հրահրելու մեջ, Կարինյանը ջանում է վերհանել Խորհրդային Ռուսաստանի խաղաղասիրական առաջարկները կտրականապես մերժելու և դեկտեմբերի 2-ին Թուրքիայի հետ անօրինական պայմանագիր կնքելու քաղաքական դրդապատճառները: «Նա հնարավորություն ուներ չստորագրել այդ պայմանագիրը, - գրում է Կարինյանը, - քանի որ դաշնակցական կառավարությունը իրավազոր կառավարություն չէր այլևս, քանի որ այդ ժամանակ Հայաստանում ստեղծվել էր նոր-խորհրդային կառավարություն ... և եթե նա, չնայած դրան ստորագրում էր Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, անշուշտ նա անում էր այդ – ղեկավարվելով այն հույսով, որ կարող կլինի Թուրքիայի օգնությամբ նորից գրավել

---

[1] Կարինյան Ա., Իմպերիալիստական պատերազմը և Հայաստանը, Երևան, 1924, էջ 7:

[2] Նույն տեղում:

քաղաքական իշխանությունը»[1]:

«Իմպերիալիստական պատերազմը և Հայաստանը» գիրքը քննադատության ենթարկվեց արտասահմանյան դաշնակցական մամուլում: Հայաստանի Հանրապետության վերջին վարչապետ Սիմոն Վրացյանը «Հայրենիք» ամսագրում հանդես եկավ դաշնակցության գործունեության արդարացումով՝ ժխտելով Կարինյանի գրքում առաջադրված մեղադրանքները: Ի պատասխան դրա Կարինյանը հրատարակեց «Դաշնակցությունը փաստերի դեմ» աշխատությունը, որի մեջ հեղինակը փաստերով փորձում էր հերքել Վրացյանին[2]:

Աշխատության առաջին գլխում Ա. Կարինյանը ցույց է տալիս դաշնակցական կառավարության դիվանագիտական նենգամտությունը Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Բ. Լեգրանի հետ 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին պայմանագիր կնքելիս: «Մեկ ձեռքով ստորագրելով պայմանագիր Լեգրանի հետ, - գրում է Կարինյանը, - մի քանի ժամ հետո մյուս ձեռքով ստորագրելով Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, - մեռնող դաշնակցությունը ցանկանում էր վերջին հարվածը տալ հեղափոխությանը, ծանր դրության մեջ դնել նոր կառավարությանը, «հավատարիմ մնալ մինչև վերջ իմպերիալիստներին և վերջին հենակետ ևս ունենալ գալիք ավանտյուրայի համար»[3]:

Հայկական նացիոնալիզմի դեմ էր ուղղված Ա. Կարինյանի «Նացիոնալիզմի նոր դիրքերը» գրքույկը, որի մեջ նա վերլուծում է սոցիալ-քաղաքական այն պատճառները, որոնք ծնել են հայկական «Սմենավեխականությունը» (ուղենշափոխականություն), փորձում բացահայտել այդ նոր գաղափարախոսության էությունը: Սմենավեխականությունը ռուսական բուրժուական մտավորականության (գլխավորապես վտարանդի) հասարակական-քաղաքական հոսանք էր XX դարի 20-ական թվականներին, որն արտահայտում էր նոր նէպական բուրժուազիայի գաղափար-

---

[1] Կարինյան Ա., Իմպերիալիստական պատերազմը և Հայաստանը, էջ 37:

[2] Նույնի Դաշնակցությունը փաստերի դեմ, Թիֆլիս, 1926, էջ 43–44:

[3] Նույն տեղում:

ները: «Սմենավեխականություն» տերմինն առաջացել է «Смена вех» ժողովածուի անվանումից, որ հրատարակել են մի խումբ կադետ և օկտյաբրիստ գործիչներ (Ն. Վ. Ուստրյալով, Յու. Վ. Կլյուչնիկով, Ս. Ս. Լուկյանով և ուրիշներ) 1921 թ. Պրագայում:

Սմենավեխականության գաղափարախոսները լիահույս էին, որ ՆԷՊ-ի (նոր տնտեսական քաղաքականություն) պայմաններում խորհրդային իշխանությունը կվերասերվի: Մինչդեռ ինչպես Խորհրդային Միությունում, այնպես էլ նրա մաս կազմող Խորհրդային Հայաստանում սոցիալիզմի հաղթանակը սմենավեխականությանը զրկեց սոցիալական հենարանից:

Գրքույկի առաջաբանում հեղինակը գրում է, որ Հայաստանի Հանրապետությունում խորհրդային իշխանություն հաստատվելուց հետո՝ պատսպարված արտասահմանում և միացած միջազգային ռեակցիայի ուրիշ զանգվածների հետ, նա նոր զենքեր է կոռում և նոր մեթոդներ մշակում ցրված իր ուժերի ամփոփման և հակահեղափոխական նոր արշավանքների կազմակերպման համար: Նա աշխատում է «բարեկամներ» և «հետևորդներ» գտնել և Խորհրդային Միության սահմաններում օգտագործել սոցիալիստական շինարարության ընթացքում առաջացող բարդությունները՝ հենվելով գյուղական բուրժուազիայի և քաղաքներում հավաքված նախկին ունևոր շերտերի ցրված բեկորների ու նէպմանների վրա, ապա իր կողմը քաշելով մանր բուրժուազիային, ձգտելով ստեղծել նոր հենակետեր հակահեղափոխական ձեռնարկությունների կազմակերպման համար: Եվ ահա այդ նպատակն ավելի մեծ հաջողությամբ իրագործելու համար շատ անգամ նա հանդես է գալիս քողարկված դեմքով՝ «ժամանակի ոգու» համաձայն «բարեկարգված» ծրագրով և հայտարարություններով:

Այդ աշխատանքի ընթացքում մարտական նացիոնալիզմի հիմնական կազմակերպությունը ձեռք է մեկնում նէպման (նէպյան) նորագույն բուրժուազիայի գաղափարախոսներին: Նա նույնիսկ օգտագործում է նրանց աշխատանքը և սմենավեխականների տեսական զինանոցից վերցրած արգումենտներով զարդա-

րում մարտական նացիոնալիզմի դեմքը[1]:

Ա. Կարինյանը իր գրքույկը նվիրել է շեշտված այս երևույթի քննադատությանը՝ դիտավորությամբ հայկական «Սմենավեխսկանության» կողքին դնելով դաշնակիզմը: Շատ դյուրին է նկատել, որ կա տանող մի թել, որ կապում է մարտական նացիոնալիզմի բացահայտ ներկայացուցիչներին նեղ նացիոնալիզմի նորագույն մունետիկների հետ: Այնքան էլ դժվար չէ նաև տեսնել, որ Ա. Կարինյանի պատմահրապարակախոսական աշխատություններում տեղ են գտել աղաղակող սկզբունքային քաղաքական սխալներ: Այսպես. քննադատելով դաշնակցության 1920 թ. գործունեությունը, հիացած Լենին-Աթաթուրք գործակցությունից, նա դիտավորյալ շրջանցում է «հեղափոխական» նոր Թուրքիայի զավթողական քաղաքականությունը: Ավելին, ըստ Կարինյանի, «դաշնակցականներն էին ագրեսիվ քաղաքականություն վարում Թուրքիայի նկատմամբ»[2]:

Նա 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի սկսման ամբողջ մեղքը բարդում է Հայաստանի Հանրապետության քաղաքականության վրա[3]:

Դժվար չէ տեսնել, որ այստեղ Ա. Կարինյանը բացահայտ նենգափոխում է պատմությունը: Նենգափոխում է, այլապես ինչպե՞ս կարելի է շրջանցել այն փաստը, որ Հայաստանի Հանրապետության վրա հարձակման համար հող նախապատրաստելու ուղղությամբ քեմալականները հսկայական աշխատանք տարան 1920 թ. սեպտեմբերի սկզբին (1-7-ին) Բաքվում գումարված Արևելքի ժողովուրդների առաջին համագումարի ժամանակ, երբ Կոմինտերնի գործկոմի քարտուղար Կարլ Ռադեկը և այլ հոետորներ ամբիոնից բազմիցս իբրև կոչ հայտարարեցին՝ ոչնչացնել «իմպերիալիստական Հայաստանը», որն իբրև կոալիցիա է ստեղծում Վրաստանի և Պարսկաստանի հետ «հեղափոխական»

---

[1] Տե՛ս Կարինյան Ա., Նացիոնալիզմի նոր դիրքերը, ՀԽՍՀ Պետհրատ, Մոսկվա, 1929, էջ 6–7:

[2] «Большевик Закавказья», Тифлис, 1928, N 9–10, стр. 73.

[3] Նույն տեղում:

Թուրքիայի և Խորհրդային Ադրբեջանի վրա հարձակվելու համար[1]:

Ա. Կարինյանը իր քարոզչական պատմահրապարակախոսությամբ հաճախ է հայտնվել ծայրահեղությունների մեջ՝ միակողմանիորեն ներկայացնելով արևմտահայության կացությունը: Նա ջանում է հիմնավորել այն միտքը, թե արևմտահայերը, իբր, ավելի լավ սոցիալ-տնտեսական կացությունում են ապրել, քան արևելահայերը, և որ, իբր, հայ նացիոնալիստական պատմագրությունը միտումնավոր կերպով է արևմտահայերի տնտեսական վիճակը առավել մռայլ ներկայացրել[2]:

Չժխտելով ցարական տիրապետության տակ ապրող հայերի ծանր վիճակը, չի կարելի սակայն պնդել, որ ավելի լավ է եղել արևմտահայության դրությունը Թուրքիայում: Տակավին 1860-ական թվականներին Պետրոպավլովյան ամրոցում գրած «Ազգային թշվառություն» հոդվածում Մ. Նալբանդյանն այսպես է ներկայացրել արևմտահայերի ծանր վիճակը. «Մենք սարսափում ենք, երբ աչք ենք ձգում այն անշքացած, անապատացած աշխարհի վրա, ուր երբեմն փողփողում էր Արշակունյաց հաղթակիր դրոշակը, ուր այժմ մեր խեղճ, անտեր ու անօգնական ժողովուրդը միլիոնավոր բազմությամբ թշվառության, հարստահարության և հուսահատության մինչև հնարավոր ծայրն առած, փոխանակ արտասուքի, արյուն է քամում աչքերից, երբ լաց է լինում»[3]: Մ. Նալբանդյանը արևմտահայերի ծանր կացության մասին է խոսում նաև «Պոլսահայ լուսավորչական համայնքը» զեկուցագրի մեջ[4]:

---

[1] Տե՛ս Զոհրաբյան Էդ. Ա., 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տեղությունները, Երևան, 1997, էջ 152:

[2] Տե՛ս Կարինյան Ա., Հին Թուրքիան և թուրքահայությունը, «Նորք» հանդես, գիրք առաջին և երկրորդ, 1926: Ա. Կարինյանի նույն այդ միտքը տե՛ս նաև նրա «Հայ հասարակական հոսանքների բնութագրության շուրջը» հոդվածում, «Большевик Закавказья», Тифлис, 1928, N 2, էջ 52–53:

[3] Նալբանդյան Մ., ԵԼԺ, հատ. 3, Երևան, 1982, էջ 103:

[4] Նալբանդյան Մ., նշվ. աշխ., հատ. 2, Երևան, 1980, էջ 346–348:

Ա. Կարինյանը բոլշևիկյան ռազմավարության և մարտավարության մեկնակետերից է գնահատում ՀՀԴ-ն ամբողջ գործունեությունը՝ վերջինիս սոցիալական էության և քաղաքական գործունեության մեջ չտեսնելով ոչ մի փոփոխություն:

Ընդհանուր առմամբ հայ քաղաքական կուսակցությունների ձևավորման, նրանց հետագա գործունեության մասին շատ հեղինակներ են գրել 1920-ական թվականներին: Եվ անհրաժեշտ է ընդգծել, որ ինչպես հայ քաղաքական մյուս կուսակցությունների, հատկապես հայ իրականության մեջ ամենաազդեցիկ կուսակցության՝ Դաշնակցության մասին եղել են հակասական, սկզբունքորեն իրարամերժ կարծիքներ:

Հայտնի է, որ 1920-ական թվականներին սկզբունքային սուր բանավեճ սկսվեց Դաշնակցության սոցիալական էության գնահատման հարցում: Աշ. Հովհաննիսյանն իր մի շարք աշխատություններում («Դաշնակցության իդեոլոգիայի ընթացիկ կուրսը» («Նորք», գիրք երկրորդ, 1923, «Դաշնակցության սոցիալական ծագումը» («Նորք», գիրք առաջին, 1927, «Դաշնակցության առիթով», Մոսկվա, 1929) պնդում էր, որ Դաշնակցությունը մանր բուրժուական կուսակցություն է:

Աշ. Հովհաննիսյանի այդ տեսակետի դեմ հանդես եկան Ա. Կարինյանը, Հ. Ազատյանը, Հ. Եկավյանը, Թ. Մանդալյանը, Գ. Վանանդեցին, Գ. Աբովը և ուրիշներ, պնդելով, որ Դաշնակցությունը հայ խոշոր բուրժուազիայի մարտական կուսակցությունն է եղել: Ավելին, 1930-ական թվականների սկզբներին հայ երիտասարդ պատմաբան Մկրտիչ Ներսիսյանը Դաշնակցությանը բնութագրեց որպես ֆաշիստական կուսակցություն: «Դաշնակցությունը որպես հայ բուրժուազիայի ֆաշիստական կուսակցություն, - գրել է նա, - իր իսկական դեմքով և էությամբ հանդես է եկել ու գործել իր գոյության գրեթե քառասունամյա ողջ պատմության շրջանում, սկսած դեռևս իր՝ որպես կուսակցություն, կազմակերպման առաջին իսկ օրերից»[1]:

Հանուն ճշմարտության պետք է նշել, որ Մ. Ներսիսյանն

---

[1] Ներսիսյան Մ., Դաշնակցական «դրախտավայրը կամ սովի ու մահվան աշխարհը», Երևան, 1932, էջ 1:

առաջինը չէ, որ այդպես է կոչել Դաշնակցությանը, նա հիմք է ընդունել Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի 1928 թ. նոյեմբերյան պլենումի բանաձևը, որի մեջ ասված է հետևյալը. «Դաշնակցությունը եղել է և է հայ բուրժուազիայի իդեաների ու ձգտումների արտահայտիչն ու մարտական կուսակցությունը: Նա կատարել է և կատարում է համաշխարհային իմպերիալիզմին սպասավորելու ամենաստոր պաշտոնը: Դաշնակիզմը բուրժուական ազգայնական-շովինիստական-հակահեղափոխական իդեալոգիան է: Նա հայ իրականության ֆաշիզմն է»[1]:

Ինչպես տեսնում ենք, բանաձևում չի ասվում, թե Դաշնակցությունը ֆաշիստական կուսակցություն է եղել իր սկզբնավորման օրից, այսինքն՝ 1890 թվականից: Ապագա ակադեմիկոսը չգիտե՞ր, որ ֆաշիստական առաջին կազմակերպությունները ստեղծվել են 1919 թ. Իտալիայում: Մի՞թե կարելի է 1890 թ. կյանքի թելադրանքով ստեղծված և իրեն հայ ժողովրդի պայքարին նվիրած կուսակցությանը ֆաշիստական անվանել: Չէ՞ որ դա բացարձակ անհեթեթություն է:

«Դաշնակցության սոցիալական ծագումը» աշխատության մեջ Աշ. Հովհաննիսյանը փորձել է հիմնավորել Դաշնակցության առաջացման սոցիալ-պատմական նախադրյալները: Իր առաջադիր նպատակին հասնելու համար նա հանգամանորեն վերլուծում է Անդրկովկասի սոցիալ-տնտեսական կյանքը XIX դարի երկրորդ կեսին և տալիս ժամանակի հայ հասարակական-քաղաքական շարժումների բնութագիրը: Աշ. Հովհաննիսյանը Դաշնակցությանը չի դիտում քարացած վիճակում, ընդունում է նրա էվոլյուցիան, վերասերումը՝ հատկապես 1905 թ. հեղափոխության ընթացքում և հեղափոխությունից հետո: Սակայն «Դաշնակցության սոցիալական ծագումը» աշխատության մեջ Աշ. Հովհաննիսյանը թույլ է տվել մի անճշտություն՝ թե իբր Դաշնակցությունն իր գաղափարախոսությամբ դասակարգային չէր: «Որպես դասակարգային կուսակցություն, - գրում է նա, - կովկասահայ մանր բուրժուազիայի արտահայտիչը լինելով՝ դաշ-

---

[1] Խանջյան Ա., Մեր իդեոլոգիական պայքարի հիմնական խնդիրները, Երևան, 1933, էջ 23:

նակցությունը դասակարգային չէր իր իդեալոգիայով: Նրա իդեալոգիան ձևավորվեց որպես ապադասակարգային նացիոնալիզմ»[1]:

Անվիճելի է, որ դասակարգային հասարակության մեջ ամեն մի գաղափարախոսություն միայն դասակարգային կարող է լինել, հետևաբար, դասակարգային էր նաև Դաշնակցության գաղափարախոսությունը, որը հայ բուրժուազիայի գաղափարախոսության դրսևորումներից մեկն էր:

Այս խնդրում բոլորովին այլ ծայրահեղության մեջ է ընկնում Ա. Կարինյանը: Նա Դաշնակցության սոցիալական կացությանն և գործունեության մեջ չի տեսնում ոչ մի էվոլյուցիա: Հատկապես ցանկանում ենք շեշտել, որ նա, ինչպես 1920-ական թվականների այլ հեղինակներ, նույնացրել է «նացիոնալիզմ» և «ազգային» հասկացությունները, հավասարապես դատապարտել թե՛ մեկը և թե՛ մյուսը: Էլ չենք խոսում այն մասին, որ հաճախ նացիոնալիզմ է որակվել նաև հայրենասիրությունը: 1905 թ. հեղափոխական շարժումների պատմությանն է նվիրված Ա. Կարինյանի «Հեղափոխական և ազգային շարժումներն Անդրկովկասում» 1929 թ. Մոսկվայում հրատարակված աշխատությունը, որի մեջ, տալով Անդրկովկասի տնտեսական կյանքի ընդհանուր պատկերը, նա կանգ է առել Վրաստանի գյուղացիական շարժումների և Բաքվի բանվորական գործադուլի վրա:

Անդրկովկասի հեղափոխական շարժումները Կարինյանը դիտում է համառուսաստանյան հեղափոխության հետ սերտ առնչության մեջ, ցույց է տալիս այդ շարժումների վրա ռուսական հեղափոխության վիթխարի ազդեցությունը: Աշխատության մեջ լայնորեն լուսաբանված է 1905–1906 թթ. հայ-ադրբեջանական ընդհարումների սոցիալ-քաղաքական էությունը, ցույց է տրված ինչպես այդ ընդհարումների, այնպես էլ կովկասյան մենշևիկների ու շենդրիկովականների բացասական դերը Անդրկովկասի հեղափոխական շարժումների մեջ: Ի դեպ, շենդրիկովականների կազմակերպությունը ստեղծել է Լ. Շենդրիկովը 1904 թվականին, որը գոյատևել է մինչև 1906 թվականը: Կազմակերպությունը քա-

---

[1] «Նորք», գիրք առաջին, 1927, էջ 169:

ոոզել է «էկոնոմիզմ» և խոչընդոտել բանվորության քաղաքական ելույթներին: Ա. Կարինյանի «Հեղափոխական և ազգային շարժումներն Անդրկովկասում» աշխատության էական թերությունն այն է, որ նրանում ոչ մի խոսք չի ասվում Հայաստանի հեղափոխական շարժումների մասին: Չէ որ 1920-ական թվականների սկզբից մեծ ուշադրություն է դարձվել Հայաստանի հեղափոխական շարժումների դրվագներից մեկի՝ Մայիսյան ապստամբության պատմության լուսաբանման հարցին:

Այս ուղղությամբ առաջին լուրջ փորձը կատարել է Աշ. Հովհաննիսյանը: Նրա «Հայաստանի հեղափոխության հուլիսն ու հոկտեմբերը» (Տե՛ս «Նորք» հանդես, գիրք երկրորդ, 1923) աշխատության մեջ համառոտակի շարադրված են Մայիսյան ապըստամբության ընթացքը և պարտության պատճառները:

Մայիսյան ապստամբության պատմությանն անդրադարձել է նաև Ա. Կարինյանը իր մի շարք աշխատություններում, իսկ ավելի հանգամանորեն՝ «Հայ ազգայնականների ուղին», 1926 թ. Մոսկվայում լույս տեսած գրքում, որտեղ նա արդարացիորեն քննադատում է Շ. Ամիրխանյանի այն սխալ կարծիքը, թե Հայաստանում հեղափոխական շարժիչ ուժը միայն գյուղացիությունն էր, դրա համար էլ իբր, ապստամբության պարտությունն անխուսափելի էր: Սակայն Կարինյանը մի կողմից գրում է, որ Մայիսյան ապստամբությունը մի քանի «չար» և «միակողմանի» կոմունիստների քմահաճույքների արդյունքը չէր, այլ ժողովրդական մի շարժում, մյուս կողմից՝ այն համարում է «տարերային», «անակնկալ», «բնազդական մի ճիչ» և այլն:

Ապստամբության ծագման, ընթացքի և պարտության ողջ գործընթացը վերլուծելու և գնահատելու փոխարեն, Կարինյանը բավարարվում է լոկ ղեկավարության գոյության ժխտումով: «Ապստամբության օրերին, - գրել է նա, - մասսաները պտտվել են և շարժվել ինքնաբերաբար: Կոմունիստական կուսակցությունը անսպասելի դեպքերից շշմած, չի կարողացել տալ մասսաներին հասկանալի լոզունգներ»[1]:

Ա. Կարինյանը միանգամայն անտեսում է օբյեկտիվ և սուբ-

---

[1] Կարինյան Ա., Հայ ազգայնականների ուղին, Մոսկվա, 1926, էջ 91:

յեկտիվ այն համալիր հանգամանքները, որոնք պետք է պարտության մատնեին ապստամբությունը: Գաղտնիք չէ, որ Ադրբեջանի Հանրապետությունը 1920 թ. ապրիլի 28-ին խորհրդայնացվեց միմիայն Խորհրդային Ռուսաստանի 11-րդ կարմիր բանակի ներխուժման շնորհիվ՝ առանց ադրբեջանական ապստամբական որևէ կրակոցի: Այդ դեպքում ցանկանում ենք հարցնել՝ 1920 թ. Մայիսյան ապստամբության ժամանակ որտե՞ղ էր Խորհրդային Ռուսաստանի կարմիր բանակը, ինչո՞ւ օգնության չեկավ «իմպերիալիստական Հայաստանից» փրկելու հայ ժողովրդին: Այստեղ Ա. Կարինյանը, տարաբախտաբար, ուղիղ չի նայում պատմական ճշմարտության աչքերին: Նա ակամա աչք է փակում այն իրողության առջև, որ 1920 թ. ապրիլին արդեն մեկնարկել էին Խորհրդային Ռուսաստանի և «հեղափոխական» Թուրքիայի բանակցությունները, ըստ որոնց ծրագրվում էր ոչ թե Հայաստանի Հանրապետության արագացված խորհրդայնացում, այլ «իմպերիալիստական Հայաստանի» ոչնչացում, տարածքների կրճատում հօգուտ Թուրքիայի և նոր միայն խորհրդայնացում: Ծրագիր, որ կյանքի կոչվեց շատ անշեղ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմում Կովկասյան ճակատի ռուսական բանակում զինվորական ծառայություն կատարող բյուրավոր հայերի և նույն բանակի հաղթանակին նպաստող հայ կամավորական ջոկատների օգնությամբ Արևմտյան Հայաստանի ազատագրված տարածքները «հեղափոխական» նոր Թուրքիային հանձնելուց հետո քարտեզի վրա լոկ ռուսական ոտնահետքը մնաց, այսինքն Խորհրդային Ռուսաստանի բարի կամեցողությամբ ստեղծվեց 29 հազար քառ. կիլոմետր տարածք ընդգրկող Խորհրդային Հայաստան «անկլավը»:

Ամփոփենք: Ա. Կարինյանի՝ որպես 1920–1930-ական թվականների հասարակական-քաղաքական և պետական գործչի պատմահրապարակախոսական հրապարակումները ինչ-որ չափով փորձեցին նպաստել խորհրդահայ պատմագիտության կայացմանը, սակայն դրանք մեծ մասամբ կրում էին կոնյունկտուրային բնույթ: Կարևոր նշանակություն ունեցող շատ եղելությունների կողքով Կարինյանն անցնում էր պոզիտիվ պրագմա-

տիկի բացահայտ տիրահաճությամբ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում հայ կամավորական շարժման, հայ ազգային կուսակցությունների, խորհրդային պետական քաղաքականության և բազում այլ հարցերում նա երևան բերեց ծայրահեղ խոտոր դիրքորոշումներ՝ բացորոշ ենթարկվելով գոեհիկ սոցիոլոգիզմի թելադրանքին:

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ

ԱՇ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԽՈՍԱԿԱՆ ԵՎ ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ 1920–1930-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Ա) Հրապարակախոսությունը

Նախորդ էջերում արդեն նշել ենք, որ Ռուսաստանում Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո Աշ. Հովհաննիսյանի գործունեության մեջ տեղի է ունենում կտրուկ շրջադարձ: Գիտության բնագավառում լուրջ քայլեր կատարած Հովհաննիսյանն անցնում է հեղափոխական գործունեության: 1917 թ. նա տեղափոխվում է Շուշի, որտեղ սկսում է խմբագրել «Նեցուկ» թերթը: «Ներհակ» ստորագրությամբ թերթում տպագրած իր խմբագրականներում և հրապարակախոսական հոդվածներում նա պաշտպանում է սոցիալիստական հեղափոխություն իրագործելու ծրագիրը: Իր հրապարակումներում «Նեցուկի» խմբագիրը կրքոտությամբ առաջադրելով պայքարի ավանդույթների յուրացման պահանջը, միաժամանակ գործող հայ ազգային կուսակցությունների անցյալի ու ներկայի գաղափարաբանության և գործելակերպի մեջ չէր տեսնում փոխկապակցված՝ ազգային ընդհանուր շահից բխող իրողությունների ոչ մի հաջորդայնություն և օրինաչափություն: Ի հակակշիռ ազգայնական տարատեսակ հոսանքներին ու խմբավորումներին հատկանշող օտարապաշտ դիրքորոշման, «Նեցուկ» պարբերականը ազգային համախմբման հեռանկարը տեսնում էր ոչ թե տերությունների դիվանագիտական կամ զինված միջամտության ուղիներում, այլ սեփական ժողովրդի ազատության համար պայքարի՝ ամբողջ ազգի ներուժի համախմբման մեջ: Շեփորելով հայության քաղաքական համախմբման պահանջը, «Նեցուկի» խմբագիրը մեծ պետությունների քաղաքականության իր կոնստրուկտիվ քննադատությամբ մերժում էր օտարամտության բոլոր դրսևորումները: «Նեցուկ» թերթը լույս տեսավ ընդամենը յոթ համար. 1917 թ. օգոստոսի 8-ին, 24-ին, 31-ին, սեպտեմբերի 14-ին, 21-ին և 28-ին: Թերթում խմբագրի հեղինակությամբ տպագրված

ուշագրավ հոդվածներից էր «Ռուսական հեղափոխությունը և պրոլետարիատի տակտիկան», որը լույս տեսավ օգոստոսի 24-ի, 31-ի և սեպտեմբերի համարներում: Հոդվածում քննության է ենթարկվում Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո Ռուսաստանում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական կացության մեջ բանվոր դասակարգին առաջնորդող կուսակցության քաղաքական ռազմավարությունն ու մարտավարությունը:

Ստեղծված քաղաքական կացության վերլուծությամբ հեղինակը ռուսական բուրժուական դեմոկրատիայի իրօրյա պատկերը բնութագրելու համար անհրաժեշտ է համարում խորությամբ ուսումնասիրել Ռուսաստանի նախորդ պատմաշրջանների տնտեսական և քաղաքական զարգացմանը խոչընդոտող այն գործոնները, որոնք առանձնահատուկ կերպարանափոխությամբ համառում են անգամ Փետրվարյան «մեծ» կոչված հեղափոխությունից հետո: Ըստ Աշ. Հովհաննիսյանի, «Ռուս աբսոլյուտիզմը, որպես վարչական և ֆինանսական կազմակերպություն XIX դարի ընթացքում կենտրոնացնում էր իր մեջ մի այնպիսի հսկայական ուժ, որի դեմ անզոր պիտի լիներ տնաբույս բուրժուազիայի քաղաքական լիբերալիզմը: Ռուսական կապիտալիզմը առաջացավ բուրժուական տնտեսության այն հարազատ աղբյուրներից, որոնցից սկիզբ առավ կապիտալիզմն Արևմուտքում: Արիեստավոր դասակարգը, բուրժուական հեղափոխությունների այդ կարևոր սոցիալական տարրը, չկենտրոնացավ քաղաքներում, այլ, մնալով հողագործ համայնքի ծոցում, կազմեց գյուղական տնայնագործության հասարակական հիմքը: Քաղաքներում կենտրոնանում է օտար կապիտալը և դրան զուգընթաց՝ պրոլետարական զանգվածները, որ ապրում են բանվորական աշխատավարձով: Կապիտալիզմը ուղղություն է տալիս երկրի հասարակական-տնտեսական զարգացմանը, բայց իր գերազանցորեն *արտասահմանյան* ծագման հետևանքով չունեցավ անմիջական ազդեցություն երկրի քաղաքական կյանքի վրա. առաջանում է անհամաչափ հարաբերություն կապիտալի տնտեսական նշանակության և քաղաքական կշռի միջև: Պրոլետարական զանգվածների ուժի և ազդեցության աճումը չի համապատասխանում մանր բուրժուական դեմոկրա-

տիայից կտրված, պատմական և ազգային խոր արմատներից զուրկ կապիտալիստական փոքրաքանակ դասակարգերի շահերին սպասարկող լիբերալիզմի ճնշմանը: Հասկանալի է, թե ինչու՞ նման պայմաններում *ռուս* բուրժուազիան չի կարող, անգամ եթե նա կամենա, կռվան լինել այն պայքարին, որ պիտի հաստատի Ռուսաստանում կապիտալիստական ազատ հասարակարգ»[1]:

Անդրադառնալով օտարերկրյա կապիտալին, Աշ. Հովհաննիսյանը գտնում է, որ նրա ներկայացուցիչները ոչ միայն դրական դեր չեն կատարել և չեն կատարելու ռուսական հեղափոխության մեջ, այլև, ընդհակառակը, ֆինանսական և քաղաքական պատվար հանդիսանալով ռուսական աբսոլյուտիզմին՝ շահագրգռված են եղել վերջինիս հաղթանակով[2]: Եթե ժամանակակից կառավարությունները Եվրոպայում կապիտալի գործակալներն են ընդհանրապես, ապա ռուսական աբսոլյուտիզմը եղել է արտասահմանյան կապիտալի գործակալը:

Փեսրվարյան հեղափոխությունը պատմաբան հրապարակախոսի բնութագրմամբ՝ ոչ միայն չկարողացավ, այլև չէր էլ կարող ազատել ռուս և Ռուսաստանի մյուս ժողովուրդներին վաշխառուական կապիտալի ոսկե շղթաներից: Ավելին, այն էլ ավելի ամրացրեց նրա ֆինանսական և քաղաքական կախվածության կապանքները: Ճիշտ է, համաշխարհային պատերազմի հարվածներց փլվեց ռուսական աբսոլյուտիզմի խարխուլ շենքը, սակայն «ազատ» Ռուսաստանը, եթե գոյատևի, դեռ երկար պետք է տնքա արտասահմանյան կապիտալի ծանր բեռան տակ: Ազատության իրական գրավականը եղած կարգերի և նրան հովանավորող արտասահմանյան ֆինանսական կապիտալի պարտության հեռանկարի մեջ պետք է տեսնել: Աշ. Հովհաննիսյանն այն համոզմունքին է հանգում, որ ի տարբերություն Արևմուտքի բուրժուական հեղափոխությունների, «ռուսական շարժումը» կատարվում է «կապիտալիզմի զարգացման այնպիսի բարձր աստիճանի վրա, որին չէր հասել Արևմտյան Եվրոպան բուրժուական անդրանիկ հեղափո-

---

[1] «Նեցուկ», N 2, 1917, 31 օգոստոսի:

[2] Տե՛ս նույն տեղում:

խությունների ժամանակ»[1]:

Նման պայմաններում հասարակական ուժերի կերպարանափոխված փոխհարաբերությունը՝ բուրժուական աշխարհի դասակարգային շերտավորումը իր հերթին պետք է ընդարմացներ լիբերալիզմի հեղափոխական կարողությունը և հաղորդելու բանվոր դասակարգի հեղափոխական շարժմանը գիտակցական և կազմակերպված բնույթ: Ռուսական կայսրությունում կապիտալի և աշխատանքի ներքին հակասությունը անհրաժեշտաբար պիտի գար հրելու բուրժուազիային դեպի հետադիմություն (հետընթաց) և առաջ մղելու պրոլետարիատին դեպի ժողովրդավարություն և սոցիալական հեղաշրջում: Ռուս պրոլետարիատը պետք է իրագործեր ճակատագրով իրեն առաջադրված նպատակներից մոտավորը՝ զինակցելով հեղափոխական գյուղացիությանը, և պիտի դիմեր նպատակներից հեռավորի իրականացմանը՝ ապավինելով այսպես կոչված միջազգային սոցիալիզմի հաղթանակին: Միևնույն է՝ երկու դեպքում էլ ռուսական հեղափոխության առաջացման հանգամանքները հիմնովին տարբերվում են Արևմուտքի երկրներում տեղի ունեցած բուրժուական հեղափոխությունների ստանդարտից կամ շաբլոնից: Գյուղացիության ազատագրումը՝ հողային խնդրի լուծումը Անգլիայում և Ֆրանսիայում տեղի ունեցավ նախքան իշխանությունը կանցներ հեղափոխությամբ ձևավորված նոր իշխանությանը: Երբ վերջինս անցավ իշխանության գլուխ, գյուղական բնակչությունը՝ արդեն իսկ ամբուցած ազատ հողաբաժիններին, հեղափոխությանը մատնեց հետադիմության գիրկը: Ռուսական բուրժուազիան անկարող էր լուծել հողային հարցը իր իսկ իշխանությամբ: Ուստի ռուս սակավահող գյուղացիության բախտը կապված էր նոր հեղափոխության հետ, սոցիալական այն շարժման հետ, որի ղեկավար և ուղղություն տվող ուժը պետք է լինի արդյունաբերական բանվորությունը, այսինքն՝ սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակի հետ:

Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից ընդամենը երկու ամիս առաջ Աշ. Հովհաննիսյանը, Ստ. Շահումյանի նման, կանխատե-

---

[1] «Նեցուկ», N 2, 1917, 31 օգոստոսի:

սեց Ռուսաստանի բուրժուական հանրապետության զարգացման մոտավոր ընթացքը: Իր հոդվածի վերջում նա գրեց. «Ռուսական հեղափոխությունը իր զարգացման ներկա շրջանի մեջ կարող էր փրկվել այնչափ, որչափ կամրանային երկրում որպես իշխանության միակ աղբյուր Բ.Զ.Գ. այն Խորհուրդները, որոնց դեմ սպառազինվում էր բուրժուազիայի քաղաքական ազդեցության հերթական կենտրոնը՝ Մոսկվայի Պետական Խորհրդակցություն կոչված համագումարը և դրա թևի տակ ռուսական ողջ ռեակցիան: Մանր-բուրժուական հոգեբանությամբ վարակված Խորհուրդների անվճռականությունը, պայմանավորված մասամբ ժողովրդական լայն մասսաների անկազմակերպ և անգիտակից դրությամբ և պատմական այն հանգամանքներով, որ ստեղծվել են երկրում իմպերիալիստական պատերազմի մեջ ռուս բուրժուազիայի մասնակցության հետևանքով, առաջացրել են մի այնպիսի տարտամ դրություն, որ գալիս է վտանգելու հեղափոխական նվաճումների կացությունը և մթագնելու այն հեռանկարները, որ սնուցում է հեղափոխական պրոլետարիատը: Ահաբեկված դաշնակից իմպերիալիստների և ռուս բուրժուազիայի ֆինանսական դասալքությունից, ընկճված նրանց հակահեղափոխական սպառնալիքներից՝ Կերենսկու կառավարությունը, կատարելով ցարական Ռուսաստանի ստանձնած պարտավորությունները օտարների հանդեպ, յուրացրեց ռեպրեսիաների քաղաքականության հին պատգամները ներքին կրամոլայի դիմաց: Սակայն, վտանգելով հեղափոխության ընթացքը, այս հանգամանքը չի կարող փոխել ոչ նրա սոցիալական բնավորությունը և ոչ այն պայմանների դասավորությունը, որ հնարավոր կարող է դարձնել նորանոր նվաճումներ հեղափոխության այն ուղիով, որ տանում էր պրոլետարիատին դեպի սոցիալիզմ»[1]:

Աշ. Հովհաննիսյանը 1917 թ. վերջերին Ստ. Շահումյանի առաջարկով տեղափոխվում է Բաքու, որտեղ ոչ միայն գործուն մասնակցություն է ունենում Բաքվի խորհրդային իշխանության աշխատանքներին, այլև խմբագրում է «Բանվորի խոսք» շաբաթաթերթը: Աշ. Հովհաննիսյանը խմբագրական աշխատանքից չի

---

[1] «Նեցուկ», N 2, 1917, 7 սեպտեմբերի:

կտրվել նաև Բաքվի կոմունայի անկումից հետո: Նա է Աստրախանում խմբագրել «Կարմիր բանվոր», իսկ Դոնի-Ռոստովում «Բանվորի կռիվ» թերթերը:

Հայաստանի խորհրդային կառավարության կազմում լուսավորության ժողովրդական կոմիսարի, այնուհետև Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության առաջին քարտուղարի պաշտոնները զբաղեցրած տարիներին Աշ. Հովհաննիսյանը հսկայական ջանք ու եռանդ է ներդնում գաղափարաքաղաքական քարոզչության գործում: Տարբեր պարբերականներում լույս են տեսնում հասարակական-քաղաքական կյանքի զանազան ոլորտներին նվիրված նրա «Վիճելի երկրամասերը» («Կոմունիստ», 1920, 7 դեկտեմբեր), «Ծատուրը» («Խորհրդային Հայաստան», 1922, 9 ապրիլի), «Բաց նամակ ընկ. Ս. Մանուցյանին» («Խորհրդային Հայաստան», 1922, 26 սեպտեմբերի), «Հոկտեմբերը՝ ընդարձակվող հեռանկարի առաջ» («Խորհրդային Հայաստան», 1924, 7 նոյեմբերի), «Համազգային կրիզիսը» («Խորհրդային Հայաստան», 1926, 24 օգոստոսի), «Ձախ» պանիկյորության հայկական մի վարիանտի մասին» («Մարտակոչ», 1927, 26, 27, 29, 30, 31 մարտի), «Մեր թշնամիները և նրանց գործակալները» («Մաճկալ», 1927, 24 հուլիսի) հոդվածները:

Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի առաջին քարտուղարի պաշտոնում աշխատած ժամանակ իր խմբագրած գրական, գիտական և քաղաքական «Նորք» հանդեսում («Նորքը» հրատարակվում էր Աշ. Հովհաննիսյանի և Աս. Մռավյանի խմբագրությամբ: 1926 թ. առաջին գրքում (խմբագրական կոլեգիայի մեջ հիշատակված են նաև Ա. Կարինյանն ու Ե. Չարենցը) են տպագրվել պահի ոգուն հարազատ և պատմաքաղաքական նպատակամղվածությամբ տոգորված ժամանակի հանրաճանաչ դեմքերի՝ հասարակական-քաղաքական գործիչների, գիտնականների, գրողների գործերը: «Նորք» հանդեսը բազում պատմաքննական հոդվածներ է տպագրել հայոց պատմության ամենատարբեր հիմնահարցերի վերաբերյալ: Գիտական մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Թադևոս Ավդալբեկյանի «Բահրան և մուլքը XVII-XVIII դարերում», «Երկրագործության հավելյալ արդյունքի նորման XVII-XVIII դարերում», Երվանդ Շահազիզի

«Մ. Նալբանդյանի բանտից գրած նամակները», Աշխարհբեգի «Քարե դարը Հայաստանում», Սարգիս Կասյանի «Ռուսական ինքնակալության քաղաքականությունը Անդրկովկասում» և այլ խոշոր գրերով հրապարակումները: Ճիշտ է, դրանցում արտահայտված ոչ բոլոր տեսակետներն ու ելակետերն էին ընդունելի և հիմնավորված, որոշ դեպքերում հեղինակները տուրք էին տալիս ժամանակի «ձախ» ըմբռնումներին և քաղաքական կոնյունկտուրային, երբեմն էլ շեղվում գիտական պատմականությունից, բայց, այնուամենայնիվ, «Նորք» հանդեսի նույնիսկ անճշտություններ ու սխալներ պարունակող հոդվածներն օգնում են պատկերացնելու գիտական մտքի և հասարակական ըմբռնումների այն ժամանակվա մակարդակը: Շնորհիվ խմբագիր պատմաբան Աշ. Հովհաննիսյանի, հանդեսի խմբագրությունը նյութերի այնպիսի ընտրություն էր կատարում, որ մի կողմից՝ փաստական հիմք էր տալիս պատմությունն ուսումնասիրողին և մյուս կողմից՝ լրացնում, ամբողջացնում իր իսկ հանդեսի էջերում լույս տեսնող հասարակական-քաղաքական բովանդակություն ունեցող նյութերը: Երևի թե չափազանցություն չի լինի, եթե նշենք, որ հանդեսը, չնայած իր գաղափարական ուղվածությամբ կուսակցական էր, շնորհիվ խմբագրի գիտական լայնախոհության, դարձել էր մտավոր մշակույթի մի յուրօրինակ հանրագիտարան: Նրա էջերում տպագրվում էին Եղիշե Չարենցն ու Դավիթ Անանունը, Լևոն Քալանթարն ու Թադևոս Ավդալբեկյանը, Կոստան Զարյանն ու Դերենիկ Դեմիրճյանը, Երվանդ Շահազիզն ու Ստեփան Զորյանը, Ստեփան Լիսիցյանն ու Լեոն, Գուրգեն Մահարին ու Հարություն Սուրխաթյանը, Ակսել Բակունցն ու Մկրտիչ Արմենը և ուրիշներ: «Նորք» հանդեսում են տպագրվել Աշ. Հովհաննիսյանի «Դաշնակցության իդեոլոգիայի ընթացիկ կուրսը» («Նորք», 1923, գիրք 3), «Հայաստանի հեղափոխության հուլիսն ու հոկտեմբերը» («Նորք», 1923, գիրք 2), «Նժդեհի բացատրությունը Լեռնահայաստանի անկման պատճառների մասին» («Նորք», 1923, գիրք 3), «Երկու խոսք: (Դ. Անանունի «Վարդան Գոլոշյան և իր շրջանը»-ի մասին), «Նորք», 1924, գիրք 4), «Ֆ. Էնգելսի նամակը «Կոմունիստական մանիֆեստի» հայերեն թարգմանության առաջաբանի փոխարեն» («Նորք», 1924,

գիրք 4), «Դաշնակցական Հայաստանի գործերից» («Նորք», 1925, գիրք 5-6), «Դաշնակցության սոցիալական ծագումը» («Նորք», 1927, գիրք 1) և այլ հոդվածներ:

Հատկանշական է, որ հանդեսի վերջին գրքում տպագրված Աշ. Հովհաննիսյանի «Դաշնակցության սոցիալական ծագումը» հոդվածից հետո, որը հրատարակվել էր բանավեճի կարգով, նրա եզրահանգումներին անհամաձայն քննադատներն իրենց ընդդիմախոսությունների մեջ հասան այնպիսի մոլեգնության, որ անտեսում, նույնիսկ ժխտում էին ոչ միայն խմբագրի քաղաքական ու գիտական վաստակը, այլև հանդեսի դերն ընդհանրապես: Եվ Աշ. Հովհաննիսյանի՝ կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի առաջին քարտուղարի պաշտոնը թողնելուց հետո փակվեց նաև «Նորք» հանդեսը: Հախուռն ժխտման կիրքն այնտեղ հասավ, որ հանդեսը նույնացվեց ոչ ավել, ոչ պակաս Էջմիածնի միաբանության խոսափող «Արարատ» ամսագրի հետ: Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմի նոր ղեկավարության (Հայկազ Կոստանյան, Աղասի Խանջյան) ցուցմամբ այդ մասին հոդված տպագրվեց «Խորհրդային Հայաստան» թերթի 1928 թ. հուլիսի 3-ի համարում: Հոդվածի հեղինակ Ա. Եսայանը «Հայ եկեղեցին, հայ սպեցիֆիկները և Էջմիածնի միաբանը մեր կուսակցության մեջ» ծավալուն իր ամբաստանագիրը վերջափակում էր այսպես. «Ընկ. Աշ. Հովհաննիսյանի տեսակետները, նրա գիծը, նրա մասնակցությունը Էջմիածնի «գիտական աշխատանքներին (նկատի ունի առաջին հերթին Աշ. Հովհաննիսյանի 1910-ական թվականների վերջին տարիներին «Արարատ» ամսագրում տպագրված հոդվածները և Էջմիածնի նկատմամբ նրա վարած լոյալ քաղաքականությունը կենտկոմի քարտուղարության ժամանակ – Ն. Ս.) կարող են միայն շփոթություն առաջացնել մեր երիտասարդ կոմունիստների, կոմսոմոլների և ժողովրդական լայն խավերի մեջ: Մեր հասկացած մարքսիզմը և խորհրդային գիտությունը ժխտում են Էջմիածինը և նրա «գիտությունը»: Նրանք իրար հակասող հասկացություններ են, բոլոր փորձերը, որ կատարվել և կատարվում են նրանց մեջ որևէ կապ ստեղծելու, իրար հարմարեցնելու, պետք է ամենայն ուշադրությամբ ետ մղվեն մեր կողմից, իբրև ոչ բոլշևիկյանի, այլ օպորտու-

նիստականի, նացիոնալիստականի»[1]:

Առավել պարզ՝ Աշ. Հովհաննիսյանը մինչխորհրդային ժամանակաշրջանում համագործակցել է էջմիածնական գիտության հետ, իսկ իր ղեկավարման տարիներին անհրաժեշտ պայքար չի մղել եկեղեցական գաղափարախոսության, օպորտունիզմի և նացիոնալիզմի դեմ: Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի 1928 թ. հուլիսյան պլենումում իր զեկուցման մեջ առաջին քարտուղար Հայկազ Կոստանյանը լիովին օգտագործում է անցյալի ղեկավարությանը քննադատելու շատ ավելի արգահատելի ոճ: Նա ասում է. «Իրավացի չեն այն ընկերները, որոնք ասում են, թե հին ղեկավարության հետ ունեցած մեր տարաձայնությունների մեջ միակ վիճելի խնդիրն իդեոլոգիական ճակատն է: Իհարկե վեճերը շատ ու շատ ընդարձակ էին, սակայն ճիշտ է և այն, որ ներկուսակցական կռվի ժամանակ կենտրոնական կետը կազմում էին իդեոլոգիական ճակատի խնդիրները: Ո՞րն է հին ղեկավարության սխալն այս խնդրում: Ըստ իս, այդ սխալն այն է, որ բացակայում էր խիստ հաստատուն հիմնավորված և վերջնական հայացք՝ մեզ թշնամի կուսակցությունների սոցիալական էության վերաբերյալ և, առաջին հերթին, նրանցից ամենազլխավորի՝ «դաշնակցություն» անունը կրող կուսակցության: Երկրորդ սխալն այն է, որ այդ խնդրում քաղաքական դրույթը խարխլված է՝ հիշյալ կուսակցությունների ակադեմիական ուսումնասիրությամբ և այն էլ այնպիսի մարդկանց ձեռքերով, որոնք կամ բոլորովին չէին տիրապետում մարքսիզմի զենքերին, կամ մարքսիստական դիալեկտիկային չափազանց թույլ էին տիրապետում... դժբախտությունն այն չէ, որ մարդիկ պատմությամբ էին զբաղվում և չափազանց փութաջանությամբ մեր հանդեսների էջերը լցնում էին այդ խնդրի առթիվ եղած վեճերով: Այդ դժբախտություն չէ, որովհետև բոլշևիկները պատմությամբ էլ պիտի զբաղվեն: Դժբախտությունն այն է, որ մարդիկ այնքան հրապուրվեցին ֆարցի այդօրինակ «պատմական» դրվածքով, որ դրանով են լցրել կենտկոմի և թե կուսակցական մարմինների քաղաքական բովանդակ աշխատանքը...»[2]:

---

[1] «Խորհրդային Հայաստան», 1928, 3 հուլիսի:

[2] Նույն տեղում, 19 հուլիսի:

Դժվար չէ նկատել, որ ամբողջ մեջբերումն ուղղված է Աշ. Հովհաննիսյանի և նրա խմբագրած «Նորք» հանդեսի դեմ: Նույնը շարունակվեց նաև կուսակցության կենտկոմի առաջին քարտուղար Աղասի Խանջյանի պաշտոնավարման ժամանակաշրջանում, երբ չարամտորեն խեղաթյուրվում էր իրականությունը՝ ծուռ հայելու մեջ ներկայացնելով Աշ. Հովհաննիսյանի նույնիսկ գիտական կարողությունները: Եվ երբ այսօր անդրադառնում ես այդ ամենին, չես կարող ակամա չզարմանալ, «Նորք» հանդեսի տպագրությունը դադարեցնելուց հետո կենտկոմի նոր ղեկավարները ինչպես էին կարողանում անգիտանալ, որ այդ հանդեսի էջերում են տպագրվել Ալ. Մյասնիկյանի, Ս. Լուկաշինի, Ա. Մռավյանի, Ս. Կասյանի և այլ ականավոր գործիչների գիտահրապարակախոսական գրվածքները, Ե. Չարենցի, Դ. Դեմիրճյանի, Ա. Բակունցի և խորհրդահայ մյուս երևելի գրողների նորաշունչ ստեղծագործությունները: Ինչևէ, չնայած Հ. Կոստանյանն ու Ա. Խանջյանն ընտրեցին ստալինյան ամրակայող բռնավարչակարգին բոլորանվեր ծառայելու ուղին, միևնույն է, ոչինչ չշահեցին, քանզի նրանց քաղաքական կարիերիզմն սլացքի ճանապարհին որպես արգելափակոց, կանգնած էր Ստալինի անդրկովկասյան սատրապ Լավրենտի Բերիան:

Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության մասին գրած Աշ. Հովհաննիսյանի հոդվածները խարսխված էին պատմության մատակարարած նյութերի և արդիականության իրողությունների հենքի վրա: Գիտնական հրապարակախոսի պատմահասարակագիտական հրապարակումները դարձնում են ակնբախ, որ հայկական վերջին պետականության անկումից հետո, շուրջ հինգ հարյուրամյակ, պատմական Հայաստանը գրաված Օսմանյան կայսրությունն անում էր ամեն ինչ՝ բարբարոսական շահագործումից ընդհուպ մինչև ցեղասպանություն՝ վերջ տալու հայ էթնոսի ինքնուրույն գոյությանը: Թուրքական և ռուսական բռնապետությունների տակ ապրող հայությունը, այնուամենայնիվ, պահպանում էր ազգային ազատագրության մեծ հույսը: Այդ հույսի հենքի վրա XIX դարում դեպի վերելք թևակոխեց ազգային ռոմանտիզմի գաղափարախոսությունը, իսկ նույն դարի վերջին ստեղծվեցին ազգային

կուսակցությունները: Լինելով ոչ խոհեմ, անհեռատես քաղաքագետներ, այդ կուսակցությունների վարիչները ոչ միայն չկարողացան ճիշտ ուղու մեջ դնել ազգային շարժումը, այլև ժողովրդի քաղաքական բախտը տնօրինելիս հրապարակ հանեցին անիրագործելի, մինչև անգամ անհեթեթ ծրագրեր: Ավելին, նրանց քաղաքականությունը, հատկապես Հայ հեղափոխական դաշնակցության, ժողովրդի պատմական բախտի ճակատագրական պահերին, մերձենում էր դոնքիշոտյան անճարակության և դիվանագիտության խեղճության: Ազգային կուսակցությունների քաղաքական արկածախնդրությունն առանձնապես ցայտուն արտահայտվեց XX դարի առաջին երկու տասնամյակում: Թուրքական կազմակերպված ու ծրագրված ցեղասպանությանը նրանք պատասխանում էին կամ դաշինքներով (հիշենք երիտթուրքերի հետ դաշնակցականների 1908 թ. դաշինքը), կամ հավատով (1912-1914 թթ. հայկական բարեկարգումների հետ կապված հույսերը), կամ ազգային-ռոմանտիկական սին պատրանքներով:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, ինչպես հայտնի է, հայ ժողովրդի լայն շերտերում կրկին ճառագեց ազատագրության հույսը: Ոգևորված ցարական կառավարության տված դատարկ խոստումներով և ազատագրության սեփական պատրանքներով, հոգեվարքից փրկվել ձգտող հայության մեջ 1914 թ. լայն արձագանք գտավ կամավորական շարժումը, որի նպատակն էր իբրև թե ռուսական սվինների օգնությամբ ազատագրել Արևմտյան Հայաստանը թուրքական բռնատիրությունից: Հազարավոր հայրենասերներ՝ ժողովրդի քաջ զավակներ, խմբվելով կամավորական գնդերում, միամտաբար կարծում էին, թե քրիստոնյա Ռուսաստանը վստահելի նեցուկ կլինի ազատագրության ուխտին և առնվազն պաշտպան կկանգնի տառապող արևմտահայության ճակատագրին:

Երբ ավերված, արյունաքամ Հայաստանում 500-ամյա խզումից հետո, ստեղծվեց արևմտյան տերությունների «մանդատներից» անկախ Խորհրդային Հայաստանի պետականությունը, Մեծ եղեռնից հրաշքով փրկված հայության համար պարզ դարձավ, որ նրան այլևս ոչինչ չեն կարող տալ ռոմանտիկական պատրանքնե-

ը և դիվանագիտական ամուլ կողմնորոշումները: Խորհրդային Հայաստանում խմբված հայության հոգեբանությանն (անգամ արևմտահայ գաղթականությանը) այլևս անհարազատ թվացին այն պատրանքները, որոնք ինչ-որ չափով հավաստում էին համազգային աղետների կանխում: Սա էր հասարակական այն նախադրյալը, որ 1920-ական թվականների հենց սկզբից հարուցեց ազգային պատրանքայնության դեմ ուղղված հրապարակախոսության ուժեղ շաչը:

1920-ական թվականներին Աշ. Հովհաննիսյանը մարքսիստ պատմաբաններից առաջինն էր, որ ձեռնամուխ եղավ Հայաստանի հանրապետությունում խորհրդային կարգերի հաստատման պատմությունը շարադրելուն: «Հայաստանի հեղափոխության հուլիսն ու հոկտեմբերը» աշխատության մեջ նա քննության ենթարկեց Մայիսյան ապստամբության պատմության ընթացքը, իսկ «Համազգային կրիզիսը» նվիրված էր խորհրդային կարգերի հաստատման նախապայմանների վերլուծությանը: Ինչպես վերոնշյալ աշխատություններում, այնպես էլ 1920-ական թվականներին Դաշնակցության մասին գրած հրապարակախոսական հոդվածներում Աշ. Հովհաննիսյանը կատարել է լայնախոհ պատմաբան գիտնականին և քաղաքական գործչին հատուկ կարևոր ընդհանրացումներ:

«Դաշնակցության սոցիալական ծագումը» ուսումնասիրությունում Աշ. Հովհաննիսյանը գրում է, որ Դաշնակցության հասարակական-քաղաքական բնույթի, նրա սոցիալական ծագման խնդիրը հատկապես զբաղեցրել է հայ սոցիալ-դեմոկրատ մարքսիստներին ռուսական առաջին բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխության տարիներից: 1906 թ. կովկասահայ սոցիալ-դեմոկրատիայի պարագլուխ Ստ. Շահումյանն ընդգծում էր, որ Դաշնակցությունն երբեք չի եղել քաղաքական հեղափոխական կուսակցություն, այլ եղել է «մի ֆիլանտրոպիական (մարդասիրական-բարեգործական) ընկերություն տաճկահայերի համար և վարձկան զինվորների և բուրժուազիայի թիկնապահների բանակ ռուսահայերի համար»[1]:

---

[1] «Նոր խոսք», 1906, N 4, 25 օգոստոսի:

Դաշնակցությանը բնութագրելով որպես կովկասահայ բուրժուազիայի «վարձկան զինվորների և թիկնապահների» կազմակերպություն, Ստ. Շահումյանը միաժամանակ հավելում էր, որ «Կովկասի հայ բուրժուազիան բնականորեն «դաշնակցություն» կուսակցության մեջ տեսնում էր իր հարազատ զավակին, իր լավագույն դաշնակցին, իր շահերի լավագույն արտահայտչին ու պաշտպանին,- և այդ պատճառով բոլոր ուժերով, նյութապես և բարոյապես օժանդակում էր այդ կուսակցությանը»[1]: Այս հենքի վրա անմիջապես երևան է գալիս հայ-թուրքական ջարդերի ժամանակաշրջանի Դաշնակցության իրական պատկերը, երբ նա իր վրա էր վերցրել կովկասահայ բուրժուազիայի «անձի և գույքի» զինական պաշտպանությունը: Կուսակցությունը հրապարակ է գալիս որպես վերջինիս շահերի լավագույն արտահայտիչն ու պաշտպանը, ստանում է նրանից նյութական և բարոյական օժանդակություն:

Ըստ Աշ. Հովհաննիսյանի, «կովկասահայ խոշոր բուրժուազիայի» և «իր վարձկան զինվորների և թիկնապահների» միջև այնուամենայնիվ կար շահերի տարբերություն և հակամարտություն: Եվ այդ ակնբախ դարձավ այն պայքարից, երբ առաջացավ մանր-բուրժուական տեսակետ դավանող դաշնակցականների և կապիտալիստական բուրժուազիայի տեսակետ պաշտպանող մշակականների մեջ այն պահից, երբ դուրս գալով թիկնապահական պարտավորությունների սահմաններից, Դաշնակցությունը փորձ արեց ձեռնամուխ լինել «ազգի» ներքին գործերին: Ո՞վ էր, որ պիտի գերիշխեր ազգային-հասարակական հիմնարկներում, ու՞մ հետևից է, որ պիտի գնար ժողովրդական զանգվածը, ո՞վ է, որ պիտի շահագործեր նրա միտքն ու գրպանը: Ահա այն հիմնական հարցը, որի շուրջը պիտի բոլորեր կովկասահայ մանր ու խոշոր բուրժուազիայի և նրա կուսակցությունների ներքին պայքարը: Դաշնակցային հարաբերությունների պարզեցումը տեղի ունեցավ շատ մեծ արագությամբ: Դաշնակցությունն օգտագործելով «ազգի ինքնապաշտպանության» համար՝ կովկասահայ բուրժուազիան զժտվեց նրա հետ հենց որ նա երես առած ռազմական իր ուժից՝

---

[1] Շահումյան Ստ., Երկեր, հ. Առաջին, Երևան, 1955, էջ 285:

փորձ կատարեց դնել իր թաթը բուրժուազիայի ղեկավարությանը ենթակա հասարակական հիմնարկների վրա, ձեռք բերել հասարակական գերիշխանություն կովկասահայ կյանքում: Հայ կապիտալիստները ոչինչ չունեին Դաշնակցության «թիկնապահության» ընդդեմ, բայց նրանք ծառացան այդ կուսակցության դեմ, երբ Դաշնակցության «տղերանց» բիրտ ոտքերը կոխեցին «ազգային հաստատությունների»՝ եկեղեցու և դպրոցի, մամուլի և գրականության շեմքերը:

«Զորքը գործ չունի ներքին թշնամու հետ,- գրում էր արևելահայ բուրժուազիայի քաղաքական բերան «Մշակ» թերթը,- ինքնապաշտպանության համար ստեղծված զինվորական կազմակերպությունը (իմա՝ Դաշնակցությունը) չպետք է խառնվի մեր հասարակական գործերի մեջ, չպետք է թելադրի մեզ իր կամքը»[1]:

Ստ. Շահումյանը համեմատում էր հայ կապիտալիստների տեսակետն այն մտայնության հետ, որ հայտաբերում են ռուս միապետության հավատարիմ ծառաները «ամեն անգամ, երբ զորքն այս կամ այն կերպ արտահայտում էր իր համակրանքը Ռուսաստանի ազատագրական շարժմանը, երբ նա դադարում էր կույր գործիք լինելուց բռնակալության ձեռքին»[2]:

Որ իրոք Ստ. Շահումյանը տարբերություն էր դնում Դաշնակցության և լիբերալ-բուրժուական մշակականության միջև, երևում է նրանից, որ նա, անգամ իմպերիալիստական պատերազմի տարիներին, մշակականների նկատմամբ նախապատվություն էր տալիս դաշնակցականներին, ենթադրելով, թե ապագա հայ բուրժուական դեմոկրատիան պետք է ժառանգորդը լինի ոչ թե «Մշակի», այլ՝ դաշնակցականների: Մենք դաշնակցականների բարեկամները չենք, շարունակում է Շահումյանը, բայց չենք կարող ժխտել նաև այն պարզ ճշմարտությունը, որ հայ ժողովրդական մտավորականությունը իր ճնշող մեծամասնությամբ այսօր գտնվում է Դաշնակցության ազդեցության ներքո: Ավելին, մենք երբեք էլ չենք ցանկանա, լրացնում է Շահումյանը, որ այդ մտավորականությունը նորից մշակական դառնար, քանզի այդ կլիներ մի

---

[1] «Նորք», 1927, գիրք առաջին, էջ 151:

[2] «Կայծ», 1906, N 46:

խոշոր քայլ դեպի ետ:

«Իսկ ի՞նչ է Դաշնակցությունը,- հարցնում է Շահումյանը և պատասխանում,- դա ինքը հայ դեմոկրատիան է, մոլորված, շշմած, քաղաքականապես տգետ և կույր առաջնորդների ձեռքին խաղալիք դարձած հայ դեմոկրատիան: Դաշնակցության ազդեցության տակ են այժմ ոչ միայն հայ քաղքենի, մանր-բուրժուական տարրերը՝ ժողովրդական ուսուցիչները, գրողները, հասարակական գործիչներին նվիրված գյուղական և գավառական երիտասարդությունը, այլև, դժբախտաբար, հայ բանվորության անգիտակից մեծամասնությունը:

Մենք գիտենք, որ այդ բանվորությունը և արմատական երիտասարդությունը երես են դարձնելու վաղը Դաշնակցությունից...

Մենք գիտենք, որ հայ դեմոկրատիան բուռն ցասումով դեն է շպրտելու իր այժմյան կույր ու հանցավոր առաջնորդներին, բայց ապագայի նոր, էվոլյուցիայի ենթարկված մանր բուրժուական ազգային դեմոկրատիան լինելու է համենայն դեպս դաշնակցության ժառանգը և ոչ «Մշակի»[1]: Ստ. Շահումյանի «հասկացողությամբ,- գրում է Աշ. Հովհաննիսյանը,- Դաշնակցությունը այլ ինչ չէր, քան քաղաքական հստակ գիտակցությունից զուրկ և «կույր առաջնորդներին» գերի կովկասահայ մանր բուրժուազիայի դեմոկրատիան»[2]:

Տակավին 1914 թ. գրած «Ազգային-կուլտուրական ավտոնոմիայի մասին» աշխատության մեջ Ստ. Շահումյանը, թվարկելով կովկասահայ ազգային թերթերը, միաժամանակ նշում է նրանց ազգային-քաղաքական պատկանելությունն ու բնույթը՝ տերտերական «Հովիտ», հայ վաճառականների բերան՝ «Մշակ» և հայ մանր-բուրժուական քաղքենիականության օրգան՝ «Հորիզոն»: Ի դեպ, այստեղ շատ ուշագրավ է Աշ. Հովհաննիսյանի մի դիտողությունը: Ըստ նրա, որքան ավելի ենք մոտենում Եվրոպայի արևելքին, քաղաքական տեսակետից ավելի երկչոտ ու ստորաքարշ է դառնում բուրժուազիան: Նրա այս խոսքերն ավելի ճշգրիտ են ռու-

---

[1] «Պայքար», 1916, N 33:

[2] «Նորք», 1927, գիրք առաջին, էջ 152:

սական կայսրությունում գործող հայ բուրժուազիայի նկատմամբ: Հեղափոխությունից պաշտպանվելու պահանջը նույնքան կենսական էր ռուսահայ կապիտալիստների համար, որքան արտաքին շուկաներում ռուսական հովանու ներքո իր կապիտալները բազմապատկելու կարիքը: Աշ. Հովհաննիսյանի կարծիքով, Ռուսական կայսրության հայ բուրժուազիայի այդ շերտը իր ներքին անդորրը խանգարող հեղափոխական գործոն էր համարում երբեմն անգամ մանր-բուրժուական սոցիալական ծագում ունեցող Դաշնակցությանը:

Հասկանալի է ինքնին, որ նման պայմաններում Դաշնակցությունը չէր կարող ռուսահայ բուրժուազիայի այդ շերտի կուսակցություն նկատվել: Չմոռանանք XX դարասկզբին հաճախակի կրկնվող դեպքերը, երբ բուրժուազիայից դրամ կորզելու համար դաշնակցականները հարկադրված էին դիմել բռնի միջոցների՝ ահաբեկչության, էքսպրոպրիացիայի և այլ բռնությունների:

Այս տեսակետից նշանակալից էր Բաքվում կազմակերպված ահաբեկչական «Փոթորիկ» խմբակի գործունեությունը: Ի դեպ, դաշնակցական ահաբեկումներից և տուրքերից տրտնջում էին նաև գյուղի կուլակները, վաշխառուները և քաղաքային վաճառականները, որոնք Դաշնակցությունից պաշտպանվելու համար դիմում էին երբեմն անգամ կառավարական մարմինների անհրաժեշտ օգնությանը:

Ազգային «բարեգործները» առանձին հանգամանքներում է միայն, որ բաց էին անում իրենց քսակների բերանները Դաշնակցության առաջ: Խոշոր բուրժուական զանձարկղից կամավոր մուծումներ էին արվում ռազմական սուր բախումների տարիներին, երբ բուրժուազիան օգտագործում էր դաշնակցական «զինվորներին» իր կյանքն ու գույքը պաշտպանելու համար: Դրանք այն տարիներն էին, երբ մանր ու խոշոր բուրժուազիայի ուժերն իրար հավասարակշռող գործոններ էին կազմում հայ կյանքում և առաջանում էր երկմտանք՝ ո՞վ է ղեկավարում ում՝ դաշնակցականներն ու մանր բուրժուազիան լիբերալներին ու խոշոր բուրժուազիային, թե հակառակը: Աշ. Հովհաննիսյանի դիտարկմամբ «այդպիսի տարիներ էին մասնավորապես 1905–1907 և 1914–1916 թվականնե-

ը»[1]: Դա մի ժամանակաշրջան էր, երբ կովկասահայ կապիտալի հզոր տերերը վարձում էին Դաշնակցության խմբերին ու խմբապետներին նավթարդյունաբերության շրջանում գործադուլները ճնշելու, ահաբեկչական էքսցեսներից ապահովագրելու համար: Կամ ավելի ուշ, երբ Դաշնակցությունը զինվորագրվում էր «կամավոր» իմպերիալիստական պատերազմին և ազգային այլևայլ «բյուրոների» ու «խորհուրդների» միջոցով ուղղակի կամ անուղղակի ենթարկվում էր ոչ միայն տնաբույս հայ վաճառականական կապիտալի, այլև, ավելի մեծ չափով, համառուսական արդյունաբերական-ֆինանսական կապիտալի ընդհանուր քաղաքական հրամանատարությանը: «Կուսակցության ներսում,- գրում է Աշ. Հովհաննիսյանը,- նման ժամանակներում ծայր էին առնում կապիտալիստական- բուրժուական վերասերման զորեղ պրոցեսներ: Սակայն կուսակցությունը գերազանցորեն շարունակում էր դեռ մնալ կովկասահայ մանր-բուրժուազիայի կազմակերպություն: Արտակարգ այս տարիներին կուսակցությունը անդրադարձնում էր հիմնականում կապիտալիստական, իմպերիալիստական բուրժուազիային գործիք ծառայող մանր բուրժուական պատրիոտիզմի և մանր բուրժուական ռեակցիայի ընդհանուր երևույթը»[2]:

Աշ. Հովհաննիսյանի համոզմամբ իրականությունն այնպիսին էր, որ «Գործնական աշխատանք ստանձնելով Թուրքահայաստանում, կովկասահայ մանր բուրժուազիայի իդեոլոգները հաշվի պիտի առնեին մյուս կողմից, տաճկահայ բուրժուազիայի հակացարիստական օրիենտացիան, այդ բուրժուազիայի *եվրոպական* կապերն ու դրանից բխող քաղաքական դիմադարձը Եվրոպայի կապիտալիստական պետությունները: Թուրքահայաստանը պիտի կազմի օսմանյան սահմանադրական պետության անբաժան մասը՝ հիմնված տեղական լայն ինքնավարության վրա՝ հայտարարում էր Դաշնակցության ծրագիրը: Մանր-բուրժուական այս մտայնության մի այլ տարբերակը գտնում ենք Հնչակյան կուսակցության ծրագրում: Հնչակյանները կարծում էին «որ հայ ժողովրդի և Հայաստանի ճակատագիրը միանգամից ընդ-

---

[1] «Նորք», 1927, գիրք առաջին, էջ 197:

[2] Նույն տեղում:

միշտ պետք է զատվի թուրքական կայսրության ճակատագրից, ըստ որում պատմական պահանջ և անհրաժեշտություն է ներկայացնում *հայ ազգային անկախությունը*, որն էլ այդպիսով կազմում է մոտակա նպատակի մի հիմնական մասը և առաջին պայմանը»[1]:

Այնուհետև հեղինակը ցույց է տալիս, որ իր գործունեության սկզբնական շրջանում Հնչակյան կուսակցությունը կողմնակից չէր բնավ ընդդեմ թուրքերի ռուս կառավարության միջամտությունն աղերսելուն: Թե ի՞նչ կլինի դրա հետևանքը՝ հարցադրում էր «Հնչակ» թերթը և պատասխանում՝ այն կլինի, որ Ռուսաստանը հայերի ինքնակամ առաջարկությունից օգտվելով, նրանց զենք կդարձնեն Փոքր Ասիայում և ամբողջ Թուրքիայում իր ունեցած շահերի համար, որ բոլորովին համապատասխան չեն հայերի շահերին: Դրա հետևանքն այն կլինի, որ հայերի կողմից ստանալով քարթ բլանշ հայկական խնդրի վերաբերյալ, այդ խնդրի լուծումը նա կանի նույն նրանց՝ հայերի դեմ, քանի որ իր շահերն են այդ պահանջում: Թուրքահայը կլինի ռուսի գերին[2]:

Կովկասահայ խոշոր և մանր բուրժուազիայի նպատակների մեջ եղած տարբերությունից զատ, Աշ. Հովհաննիսյանը նկատում էր, որ կար նաև կենսագործման համար գործադրված միջոցների տարբերություն: Լիբերալ բուրժուազիան սպառում էր քաղաքական իր եռանդը դիվանագիտական ակնկալությունների և բանավարությունների մեջ: Նա չէր ժխտում թուրքահայ ապստամբության գաղափարը, բայց և այնպես, ինչպես վայել էր արշինի և կշեռքի մարդկանց, գերադասում էր «խաղաղ» քարոզչության և դիվանագիտական միջամտության միջոցը: Այսպես, մանավանդ 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո, երբ խորտակվեցին կովկասահայ առևտրական բուրժուազիայի մարտական ակնկալությունները և երբ Բեռլինի դաշնագրության 61-րդ հոդվածը դարձավ նրա համար Հայկական հարցի լուծման գլխավոր երաշխիքը՝ առանց քաղաքական զինաբախության: Մանր բուրժուազիայի ղեկավարներն, ընդհակառակը, նույն այդ հոդվածն էր հենց, որ ելակետ դարձրին ապստամբական շարժումների կազ-

---

[1] «Նորք», 1927, գիրք առաջին, էջ 160-161:

[2] Տե՛ս «Հնչակ», 1889, N 2:

մակերպման համար: Այդ շարժումներն է, որ նրանց կարծիքով, պիտի առիթեին եվրոպական պետությունների միջամտությունը թուրքահայերի օգտին: Դրսի միջամտությունը թուրքահայերի փրկության վճռական միջոց նկատելով, կովկասահայ մանր բուրժուազիայի ղեկավարները՝ հնչակյաններն ու դաշնակցականները, առատորեն վատնեցին իրենց մարտական եռանդը *պարտիզանական շարժումների* մեջ, որ պատմականորեն հատուկ են դարձել միայն մանրբուրժուական ռազմավարության համար[1]:

Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ նաև այդ ժամանակաշրջանում կովկասահայ առևտրական կապիտալի գաղափարախոսների աստիճանական ձևափոխումը՝ էվոլյուցիան: Այնչափ, որչափ կովկասահայ կապիտալի ծանրության կենտրոնը փոխադրվում էր արդյունաբերական կապիտալի կողմը, այնքան չեզոքանում էր նաև նրա ներկայացուցիչների եռանդն ու աշխույժը ազգային խնդիրների նեղ շրջանակներում և մասնավորապես թուրքահայ շարժման նկատմամբ: Արդյունաբերական բուրժուազիան ընդունում էր առանձնահատուկ ազգային-քաղաքական նկարագիր, որ լիովին ամփոփվում էր Ռուսական կայսրության համապետական արդյունաբերական-ֆինանսական բուրժուազիայի վարած քաղաքականության մեջ: Կովկասահայ առևտրա-արդյունաբերական կապիտալի գաղափարախոսները, ենթարկվելով համապետական կապիտալի ցուցմունքներին՝ ազգային խնդիրներում քաղաքական «զգաստության» քարոզներ են կարդում կովկասահայ մանր բուրժուազիային, խարազանում նրա ռոմանտիզմը: Ինչքան բնական է, որ կապիտալիստական կովկասահայ բուրժուազիայի ազգայնական մտայնության գաղափարախոսները կորցնում են իրենց վաղեմի նշանակությունը: Բնորոշ է նաև, որ տակավին 1890-ական թվականների սկզբներին Դաշնակցության շարքերից հեռանում են կուսակցության երևելիներ Լ. Սարգսյանն ու Կ. Խատիսովը, որոնք ներկայացնում էին այդ կուսակցության մեջ լիբերալ-բուրժուական հայացքները: Սակայն լիբերալ բուրժուազիայի հարազատ կուսակցությունն իսկ հետզհետե կորցնում է իր վաղեմի կշիռն ու ուժը «ազգային» գործերում: 1890-ական թվականների

[1] Տե՛ս «Նորք», 1927, գիրք առաջին, էջ 161-162:

վերջերից «Մշակ» թերթը և նրա շուրջը խմբված հայ բուրժուական մտավորականները հետզհետե լքում են իրենց տիրական դիրքերը: Կովկասահայ կապիտալի զոդումը ռուսականի և եվրոպականի հետ խարխլում էր նրանց սահմանափակ ազգային գաղափարախոսության պատվանդանը:

Այդ ժամանակաշրջանն իր բնորոշ արտահայտությունն է գտել Դավիթ Անանունի 1915-1916 թթ. հոդվածների մեջ, որտեղ նա պաշտպանության տակ է առնում խոշոր բուրժուազիայի «շրջանկատ քաղաքականությունը» և նրա «հասարակական առաջադեմ դերը հայ իրականության մեջ»՝ ընդդեմ «աղմկարար և արկածախնդիր քաղքենիության»[1]: Իսկ ո՞վ էր լինելու կովկասահայ մանր բուրժուազիայի առաջնորդը հարցին, Դ. Անանունը դատում է այսպես. «Հայ քաղքենիությունը այսօր անկարող է ըմբռնել պատմության խորհուրդը. նա կույր ամբոխ է և կարոտում է հեռատես առաջնորդների: Որտեղի՞ց պիտի գան այդ առաջնորդները: Քաղքենի մտավորականների՞ց, որոնք առանց այն էլ պատասխանատու են հայության կրած արհավիրքների համար և ձեռնամուխ լինելով նոր գործի՝ դեպի նոր խորխորատ պիտի տանեն մտամոլոր ժողովրդին: Անուղղակի սխալ կլինի, եթե մեր վիճակի տնօրինումը մնա դարձյալ հին ձեռքում: Իսկ ու՞ր փնտրել նոր առաջնորդներ: Ահա ցավը: Մենք կարծում ենք, որ փակուղիի առաջ կանգնած չէինք լինի, եթե դիմազուրկ չլիներ մեր բուրժուազիան և նրա մտավորականությունը»[2]:

Դավիթ Անանունի խոսքը կովկասահայ արդյունաբերական-ֆինանսական այն բուրժուազիայի մասին էր, որ հաջորդելով առևտրական բուրժուազիային, հաստատելով իր տնտեսական գերիշխանությունը, իրենցից վանում էր իր նախորդի ազգային քաղաքականությունը: «Մեր ազգի դժբախտությունը,- ասում է սպեցիֆիկների գաղափարախոս պարագլուխը,- պլուտոկրատիայի տիրապետությունից չէ բխում, այլ այդ պլուտոկրատիան հրաժարվում է առնչություն ունենալ իր ծնող ազգի հետ»[3]: Նա միաժամա-

---

[1] «Նորք», 1927, գիրք առաջին, էջ 163:

[2] «Մշակ», 1916, N 12:

[3] Նույն տեղում, N 261:

նակ պահանջում է, որ կովկասահայ արդյունաբերական բուրժուազիան «չխորշե հայերի հասարակական գործերից և ձեռնամուխ լինի խորտակելու մանր բուրժուազիայի արկածախնդրական գերիշխանությունը, որ կործանման և բնաջնջման դուռն է հասցրել մի ամբողջ ժողովուրդ»[1]: Աշ. Հովհաննիսյանը սխալ էր գնահատում Անանունի այն դրույթը, թե կովկասահայ մանր բուրժուազիան արդեն գերիշխանություն էր նվաճել հայ իրականությունում: Ըստ նրա, խոշոր բուրժուազիայի հանդեպ մանր բուրժուազիան գերակշռող ուժ չէր, այլ շարունակում էր կատարածուի դերում լինել վերջինիս ձեռքին:

Դաշնակցությունն ինքը պատերազմի տարիներին ոչ միայն վեճի առարկա չէր դարձնում կովկասահայ արդյունաբերական-ֆինանսական բուրժուազիայի ժառանգական իրավունքները, այլև սպասարկում էր ըստ ամենայնի նոր իշխանավորի քաղաքական շահերին: Դաշնակցական խմբերն ու գնդերը պատերազմի տարիներին կամավոր տուրք էին տալիս կապիտալիստական բուրժուազիայի քաղաքականությանը, կիրառում նրա ծրագրած առաջադրույթները: Միաժամանակ սա նշանակում էր, որ Դաշնակցությունը կատարածուի պաշտոն էր ստանձնում համառուսական իմպերիալիստական բուրժուազիայի ձեռքից, որչափ կովկասահայ արդյունաբերական-ֆինանսական կապիտալը չուներ «ուրույն», «ազգային» վարքագիծ, այլ տանում էր բացառապես համառուսական իր դաշնակիցների ընդհանուր քաղաքականությունը: Եվ այս հանգամանքն էլ, ըստ Աշ. Հովհաննիսյանի, մտահոգություն էր պատճառել «հայության համազգային վարկին» նախանձախնդիր Դ. Անանունին: Ավելին, Աշ. Հովհաննիսյանի կարծիքով, Դ. Անանունի հրապարակախոսությունը ազգային-քաղաքական միջավայր էր ստեղծում կովկասահայ արդյունաբերական բուրժուազիայի շուրջ: Հայ պրոլետարիատի համակրանքը, ասում է Անանունը, պետք է լինի «արդյունաբերական կապիտալը» ներկայացնող հասարակական հոսանքի կողմը: Հեղինակը թվարկում է առևտրական կապիտալի, հայ վաճառականության ազգին մա-

---

[1] «Մշակ», 1916, N 12:

տուցած ծառայությունները և հորդորում արդյունաբերական բուրժուազիային նվիրագործելու նախորդի «ազգահավաք» և «ազգաշեն» վարքագիծը: Դ. Անանունը կամենում էր դարձի բերել կովկասահայ արդյունաբերական բուրժուազիային, հետ կանգնեցնել նրան ազգային դասալքության ուղիներից և ժառանգորդ դարձնել նրան առևտրական բուրժուազիայի ազգային-քաղաքական ավանդույթներին[1]: Դ. Անանունի իմաստասիրությունը ազգային բարեպաշտ մի բաղձանք էր, որ չպիտի կենսագործվեր երբեք, եթե վրա չհասներ Փետրվարյան 1917 թ. հեղափոխությունը, այն, ինչի մասին չէր մտածում բնավ՝ ազգի համար նոր առաջնորդներ փնտրելու պահին:

Ըստ Աշ. Հովհաննիսյանի, իր ծագման հանգամանքով «...դաշնակցությունն անդրադարձնում էր Անդրկովկասի գավառական հայ մանր բուրժուազիայի շահն ու մտայնությունը: Ցարիզմի ծայրամասային գաղութի վիճակում տրորված և առևտրական կապիտալի քայքայիչ ազդեցության ենթակա՝ կովկասահայ մանր բուրժուական այդ մասսան փրկություն էր որոնում ավետյաց աշխարհում-Թուրքաց Հայաստանում: Այդ նշանակում էր, թե կովկասյան մանր բուրժուազիան, քաղաքականապես դիմադարձ էր լինում դեպի նույն այն նվաճող իմպերիալիզմն ու առևտրական բուրժուազիան, որոնց ստեղծած տնտեսական և քաղաքական ռեժիմի ներքո տառապում էր ինքը»[2]:

Ժամանակի զարգացման գործընթացով պայմանավորված մի էական իրողություն ևս. կովկասահայ հասարակական-քաղաքական զարգացումը XIX դարի վերջերին բնորոշ էր նրանով, որ մանր բուրժուազիայի նախապաշարումն այն ժամանակ տակավին գերազանց էր նրա դատողությունից: Պետական ու մասնավոր կալվածատիրության կողքին կովկասահայ գյուղում քարշ էր տալիս իր գոյությունը համայնական հողատիրույթը, որ առատ պատրանքներ էր հարուցում 1880–1890-ական թվականների հայ նարոդնիկների ուղեղներում այն մասին, որ սոցիալիզմը դրական հիմքեր ունի հայ կյանքում: Ցարիզմի տիրապետության ներքո

---

[1] Տե՛ս «Նորք», 1927, գիրք առաջին, էջ 164:

[2] Նույն տեղում, էջ 165-166:

կովկասահայ աշխատավոր գյուղացիությունը տնտեսապես հյուծվում էր կալվածատիրական-կապիտալիստական վարչակարգի հարվածների տակ: Հայկական գավառը ենթակա էր դրսից ներգործող առևտրական կապիտալի ուժգնացող հարվածներին:

Դաշնակցությունը, կապիտալիստական բուրժուազիայի դասակարգային գերիշխանության պայմաններում, երբ չկար շահերի անմիջական բախում գավառական հայ մանր բուրժուազիայի և գաղութահայ խոշոր բուրժուազիայի միջև, մի հաղորդակից խողովակ էր, որ միավորում էր մանր բուրժուազիայի դասակարգային շահերը խոշոր բուրժուազիայի հետ և տարածում վերջինիս գաղափարական ազդեցությունն առաջինի վրա: Այդ տեսակետից գրավելով հետևողական դիրք՝ մանր բուրժուազիան և նրա կուսակցություն Դաշնակցությունը կատաղի պայքար են մղում կովկասահայ բանվորության և չքավոր գյուղացիության դասակարգային ինքնագիտակցության ու դասակարգային պայքարի ամեն մի դրսևորման դեմ: Ամենևին էլ ածանցյալ խնդիր չէ, որ մանր բուրժուազիայի քաղաքական գաղափարախոսությունը ներսում հիմնականում ձևավորվում էր որպես ազգայնական գաղափարախոսություն: Մանր բուրժուական նացիոնալիզմը, որչափ որ անդրադարձնում է մանր բուրժուազիայի, այսինքն միջանկյալ խավերի շահերը, միտում ունի ընդհանուր առմամբ բթացնելու դասակարգային բախումների սուր ծայրերը: Կովկասահայ մանր բուրժուազիայի առանձնահատուկ դրությունը ավելի ևս ընդգծում է ընդհանուր այս միտումը: Որպես դասակարգային կուսակցություն, կովկասահայ մանր բուրժուազիայի շահերի արտահայտիչը լինելով՝ Դաշնակցությունը դասակարգային չէր իր գաղափարախոսությամբ: Ըստ Աշ. Հովհաննիսյանի, «Դաշնակցության գաղափարախոսությունը ձևակերպվեց որպես ապաղասակարգային նացիոնալիզմ: Այդ նացիոնալիզմը բխում էր այնուամենայնիվ կովկասահայ մանր բուրժուազիայի կամ նրա որոշ հատվածի ուրույն դրությունից: Եվ նույն այդ մանր բուրժուազիայի, նրա որոշ հատվածի ուրույն դրությունից չէ՞ր բխում նրա գաղափարախոսության մի ուրիշ, հիմնական առանձնահատկությունը, նրա հե-

տադիմական ռոմանտիզմը»[1]:

Այստեղ մի կարևոր իրողություն չենք կարող անտեսել, այն, որ ճիշտ մեկնաբանելով հայ հասարակական-քաղաքական մտքի դիալեկտիկան, հեղինակը շեղվում է նույն դիալեկտիկայից, երբ (թերևս քարոզչական նպատակով) Դաշնակցության գաղափարական դավանանքը որակում է որպես «հետադիմական ռոմանտիզմ»: Ավելի ռեալիստական չէ՞ր լինի օգտագործել «ուշացած ռոմանտիզմ» տերմինը: Չէ՞ որ, ծառանալով ազգային զարգացման բոլոր կաշկանդումների դեմ, հայ ազգային կուսակցությունները, այդ թվում և Դաշնակցությունը, իր հայացքն ուղղում էր դեպի գալիքը, ոգեշնչվում նոր իդեալի որոնման երազանքով, փայփայում ազգի ազատագրության գաղափարը: Ուրիշ հարց է, որ XX դարի առաջին քառորդում հիմնովին կամ գրեթե հիմնովին փշրվեցին այդ գաղափարի իրացման վերջին հույսերը՝ XIX դարի հայի փրկության «ոսկե երազները»: 1890-ական թվականներին Օսմանյան կայսրությունում 300 հազար հայերի կոտորածները մահացու հարված հասցրին «հայի փրկության» ազգային ռոմանտիզմին: Կործանման երկյուղը դարձավ գործուն հոգեբանություն և սկսեց գուշակել Մեծ եղեռնը: XX դարասկզբի հանճարեղ հայ բանաստեղծները (Հ. Թումանյան, Ավ. Իսահակյան, Վ. Տերյան) նույնիսկ այլևս անկարող էին XIX դարի ռոմանտիկների լեզվով հնչեցնելու ազատությունն ու հայրենիքը: Իր բոլոր դրսևորումներով նեոռոմանտիզմը չկարողացավ գեթ որոշ չափով ժառանգել XIX դարի ռոմանտիզմի գաղափարների մեծությունը, ազատագրական ծրագրերի հավատն ու ուժը. այն դարձավ հայտնի չափով սենտիմենտալ՝ լալագին, ողբասացական, բայց ոչ «հետադիմական»՝ վերջինիս իսկական իմաստով: Իր ազատագրության համար ծրագրեր մշակող XIX դարի հայ ազատագրական միտքը, պատմության դրվագների մեջ վերակերտված, աշխարհագրական սահմանների մեջ որոշ Հայաստանը Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում դարձավ այն աստիճանի կործանման դատապարտված, որ վերածվում էր միրաժի և փշրված անվան: Նման պայմաններում ի՞նչ ծրագրեց, ինչպե՞ս դիմավորեց և իրացրեց իր ծրագիրը

[1] «Նորք», 1927, գիրք առաջին, էջ 168:

Դաշնակցությունը Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Ահա այս հարցին փորձում է հստակ և համակողմանի պատասխան տալ Աշ. Հովհաննիսյանն իր «Դաշնակցությունը և պատերազմը» գրքույկում: Հեղինակը «Կարո՞ղ էր դաշնակցությունը «չընձեռել» պատերազմը» հարցին պատասխանում է, որ «Մերձավոր առնչություն կա այս հասկացողությունների մեջ: Առնչություն, որ պատահական չէ բնավ և ոչ իսկ իրերի անցողական դասավորության հետևանք: Իհարկե, համաշխարհային պատերազմի տեսակետից և նրա գլխավոր հեղինակների և դերակատարների շրջանում Դաշնակցությունը կարող էր լինել պատահական և աննշան մի հանձնակատար: Նա նմանել կարող էր մեծատան կարմրաթուշ մի սպասուհու, որին բարեհաճ տանտերը, ըստ հարկին օգտվելուց հետո, փողոց է նետում որպես խունացած ու անպետք մի լաթ: Սակայն դրությունը կփոխվի, եթե մոտենանք խնդրին հակառակ ծայրից, վեր հանենք ոչ թե Դաշնակցության դերը պատերազմի մեջ, այլ՝ պատերազմի նշանակությունը վերջինիս համար: Իմպերիալիստական պատերազմը պատահական էպիզոդ չէր դաշնակցության համար և ոչ էլ անակնկալ մի դժբախտություն, որ գալիս էր վերջ տալու նրա քաղաքական անմեղության: Դաշնակցությունն առ հարկի «ընձեռողի» դերում չէր պատերազմի նկատմանբ, այլ խանդավառ սպասարկուի: Երբ Դեղին ինտերնացիոնալի վերաբերմունքը դեպի պատերազմը որակում ենք որպես դավաճանության մի ակտ, դա իր հիմքն ունի: Միջազգային մենշևիզմը դավաճանում էր հակապատերազմական այն սկզբունքներին, որ դավանում էր մինչև պատերազմ: Այդպես չէր Դաշնակցությունը:

Իր «սոցիալիզմը» զավեշտական մի ցուցանակ էր միայն: Վերջին հաշվով դա ծառայում էր ազգային-քաղաքական նպատակին, նպատակ ուներ ապահովել «ազգային դատի» վերաբերյալ ինտերնացիոնալի աջակցությունը: Դատարկահնչյուն, ոչնչի չպարտավորեցնող դաշնակցական «սոցիալիզմի» տեսակետից չէ, որ պիտի լրջորեն դատենք այդ կուսակցության գործերը, այլ ազգային-քաղաքական այն պրոգրամի, որ հետապնդել է փաստորեն դաշնակցությունը: Ազգային-քաղաքական պրոգրամի մեջ է ամ-

փոփված դաշնակցության ողջ մտայնությունը, այդ պրոգրամի կենսագործումն է, որ ընդգրկում է կուսակցության ողջ անցյալը»[1]:

Աշ. Հովհաննիսյանը գրքույկում ըստ ամենայնի քննության է առնում համաշխարհային պատերազմի նկատմամբ Դաշնակցության բռնած դիրքորոշման ողջ էությունը: Ըստ հրապարակախոսի, համաշխարհային պատերազմը կազմել է Դաշնակցական կուսակցության այդ պահի «գոյության նախապայմանը», ընդգծում նրա գործունեության անմիջական նպատակը նույն չափով, ինչ չափով համաշխարհային հեղափոխությունը շոշափում է սոցիալ-դեմոկրատիայի գոյությունը, նրա գործունեության անմիջական նպատակը: Եթե զանգվածային ապստամբությունն այն միջոցն է, որով յուրաքանչյուր հեղափոխական կուսակցություն ձգտում է նվաճել քաղաքական իշխանություն, ապա Դաշնակցության կազմակերպած ազգային-ազատագրական շարժումներն այդ նպատակին չէ, որ ծառայում էին: Դաշնակցության ջանքերը տասնյակ տարիների ընթացքում, նրա կազմակերպած բոլոր ապստամբություններն ու ինքնապաշտպանական մարտերն ունեին մի իմաստ՝ գլուխ բերել եվրոպական տերությունների գործուն միջամտությունը Թուրքահայաստանի գործերին, այդ միջամտությունը դարձնել հատու և վճռական Հայկական հարցի լուծման համար: Այդ տեսակետից Դաշնակցությունը քաղաքական կուսակցություն երբեք չի եղել: Նա ձգտել է նվաճել միայն եվրոպական ինտերվենցիայի և ոչ զանգվածային ապստամբության ճանապարհով: Այսպես կոչված Դաշնակցության «հեղափոխությունը» միջազգային հակահեղափոխության նվաճողական զենք էր լոկ, որ սպառնում էր եվրոպական իմպերիալիզմի կցորդ դարձնել Թուրքիան, ենթարկել Թուրքիայում ապրող ժողովուրդներին իմպերիալիստական բուրժուազիայի տնտեսական և քաղաքական տիրապետությանը: Եվրոպական տերությունների միջամտությունը չէր կարող, անշուշտ, զուտ դիվանագիտական լինել: Դարերի փորձը բնավ խելքի չբերեց հայ ազգային կուսակցությունների առաջնորդներին, որ Հայկական հարցն արդիական էր դառնում եվ-

---

[1] Հովհաննիսյան Աշ., Դաշնակցությունը և պատերազմը, Երևան, 1924, էջ 3-4:

րոպական քաղաքականության համար հատկապես ռազմական բախումների ժամանակ, ինչպես նաև նույն բախումների ժամանակ է, որ հասունանում է այդ հարցը հայ հասարակական միջավայրում: Որպես օրինակ Աշ. Հովհաննիսյանը հիշեցնում է հայ ազգային-քաղաքական առաջին ընդվզումը XVIII դարում՝ Սյունիքի ապստամբությունը Դավիթ Բեկի և Մխիթար սպարապետի առաջնորդությամբ, որ սերտ կապ ուներ Ռուսաստանի ձեռնարկած առաջին պարսկական արշավանքի հետ, կամ հայ ազատագրական պայքարի խմորումները, որ տեղի ունեցան մեկ հարյուրամյակ անց՝ ռուս-պարսկական վերջին պատերազմների ժամանակ[1]:

Հայկական հարցը որպես դիվանագիտության քննարկման խնդիր ձևակերպվեց և հրապարակ նետվեց 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի վերջերին: Բեռլինի դաշնագրությունը մշակեց նրա «լուծման» բանաձևը, սակայն եվրոպական դիվանագիտության նախապատերազմական միջամտություններն անզոր հանդիսացան փոխելու արևմտահայության վիճակը, ինչպես նաև հայ ազգասերների կրավորական ընթացքը հետբեռլինյան ժամանակաշրջանում չարդարացրին նրանց քաղաքական ակնկալությունները: Երբեք չամրապնդվեց այն համոզմունքը, որ դիվանագիտական զենքը պետք է տեղի տա զենքի դիվանագիտությանը՝ եվրոպական տերությունների կենդանի շահագրգռվածությանը և նույն տերությունների ռազմական միջամտությանը Թուրքիայի ներքին գործերին: Համաշխարհային առաջին պատերազմը պայքարի թատերաբեմ էր դարձնում Արևմտյան Հայաստանը: Մի պահ թվում էր, թե երբեք այնքան մոտ չէր եղել Հայկական հարցը իմպերիալիստական «արդարադատության» ատյանին, քան այդ ժամանակ: Երբեք ավելի ուշադիր չէր գտնվել եվրոպական բուրժուազիայի դատաստանը հայ «հայրենասերների» շահագրգռող հայցին, քան այդ պահին: Ռ. Պատկանյանի «ապերախտ» Եվրոպան արդեն զբաղվում էր հայոց գործերով, կենդանի հետաքրքրություն ցույց տալիս դեպի հայերի հավաքական զորությունը, նույնիսկ դեպի փոշիների տակ թաղված միջնադարյան հայ վա-

---

[1] Տե՛ս Հովհաննիսյան Աշ., Դաշնակցությունը և պատերազմը, էջ 5-6:

նականների պոեզիան...Հիմք չկա՞ ենթադրելու, որ ապահոված է արդեն Հայկական հարցի լուծումը՝ «ինքնավար Հայաստանի» կենսագործումը: «Ավելի խանդավառ ոգևորություն չէր առաջացրել երբեք այս հեռանկարը հայ ազգային կուսակցությունների արկածախնդիր ծրագրերում և գործողություններում: Ազգային միասնական ճակատ՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոսից մինչև «Մշակ» թերթի գավառական թղթակիցը, դաշնակ-հնչակ «պանծալի» խմբապետներից մինչև մանր բուրժուա խոհեմ քաղքենին: «Կենդանի ուժերի» նման սրտառուչ ողջագուրանք չէր տեսել երբեք Հայաստան աշխարհը»[1]:

Նման կացության մեջ Դաշնակցությունն առավել քան չէր կարող չեզոքության առաքյալ դառնալ, քանզի քառորդ դար շարունակ ապրել էր «Ավտոնոմ Հայաստանի» երազով, երազ, որ պիտի իրականանար եվրոպական վարչապետների, գեներալների, նախարարների և լրագրողների միջոցով: Դրական պատասխան տալ նման հարցին՝ նշանակում է անգիտանալ Դաշնակցության ողջ մտայնությունը, արկածախնդրական իր անցյալի ողջ իմաստն ու արժեքը: «Չընձեռել» պատերազմը, կնշանակեր հրաժարվել քաղաքական գոյության իրավունքից: Դատապարտել պատերազմը կնշանակեր խորտակել «Հայաստանի ավտոնոմիան», բեկանել ազգային այն «դատը», որ պիտի վճռվեր եվրոպական տերությունների միջամտության հատու սրով: Աշ. Հովհաննիսյանի կարծիքով, «Դաշնակցությունը չէր կարող ասել, որ ձեռնարկել էր հայկական շարժման ղեկավարությունը հանգամանքների ավելի նպաստավոր դասավորության հուսով և քաղաքական ավելի լավ հեռանկարներով, քան ինչ որ ստեղծվում էր շնորհիվ իմպերիալիստական պատերազմի»[2]: Եվ չնայած դրան՝ ոչ մի անգամ ավելի խորը չի եղել հայ ազգայնականների հուսախաբությունը և ավելի դաժան՝ ազգային ակնկալությունների դրական արդյունքը: Դյուրին չէ հաշվել մարդկային ու նյութական այն կորուստները, որ ունեցավ հայությունը պատերազմական տարիների ընթացքում: Դժվար՝ ընդգրկել այն տառապանքը, որ լեռնացավ Հայաստանի

---

[1] Հովհաննիսյան Աշ., Դաշնակցությունը և պատերազմը, էջ 7:

[2] Նույն տեղում:

որբության և գաղթականության ժխորում, կոտորածների ու սովամահության այն դժնդակ տարիներին, երբ հայ մազապուրծ ապրողների բախտը շարունակվում էր դարբնվել կապիտալիստական արևմուտքի սանձարձակ դիվանագիտության և «ազգի նվիրյալների» միախառնման պղտոր ջրերում: «Անեծքի խոսքով է,- շարունակում է Աշ. Հովհաննիսյանը,- որ տոնում է այսօր Հայաստանի աշխատավոր ժողովուրդը պատերազմի արյունոտ հոբելյանը: Անեծք՝ պատերազմ նյութող բորենիներին, որ ավերածությունների, կողոպուտների, ջարդերի և կոտորածների որջ դարձրին Հայաստան աշխարհը: Անեծք՝ սեփական ղեկավարներին՝ վեղարավոր և անվեղար առաջնորդներին, բուրժուական և քաղքենի կազմակերպություններին ամենից առաջ... Դաշնակցությանը, որ ջատագովեց... զոռբաների կռիվը՝ մղելով Հայաստանի աշխատավոր ժողովուրդը դեպի... խոշտանգումն...»[1]: Իսկ ի՞նչ ժառանգեց Դաշնակցությունը հայության մեծ զոհաբերությունների գնով՝ Սևրի և Լոզանի դաշնագրությունները (Աշ. Հովհաննիսյանը 1921 թ. մարտի 16-ի խորհրդա-թուրքական հակահայկական պայմանագիրը դիտմամբ չի հիշատակում, որովհետև, տարաբախտաբար, ինքն էլ Խորհրդային Ռուսաստանի վարած քաղաքականության ակամա պաշտպաններից էր՝ պետական-կուսակցական քաղաքականության մեջ առաջնորդվելով դեմոկրատական ցենտրալիզմի կարգախոսով): Գրքույկի հեղինակը կարևոր մեկնաբանություն է տալիս «հայկական ավտոնոմիայի» գաղափարի շրջանառման փուլերին: Հատկապես կարևորում է ցարական Ռուսաստանի դիվանագիտությունը, որ համաշխարհային պատերազմից առաջ, 1913–1914 թվականներին, առավելագույն նախաձեռնություն էր դրսևորում Հայաստանի «ինքնորոշման» հարցում, բնորոշ զգուշություն դրա նկատմամբ պատերազմի ժամանակ, երբ արդեն ինքնորոշումը կարող էր ոչ թե ընդարձակել, այլ, ընդհակառակը, սահմանափակել Ռուսաստանի ազդեցությունը Թուրքիայում: Նեղ սահմաններում ինքնավար Հայաստանը, որպես պատվար Ռուսաստանի դեմ, կարող էր ավելի շուտ ձեռնտու լինել Անգլիա-

[1] Հովհաննիսյան Աշ., Դաշնակցությունը և պատերազմը, էջ 8:

յին ու Ֆրանսիային: Այսպիսի կացության մեջ Հայաստանի ինքնավարությունը կարող էր ընդունելի լիներ Ռուսաստանին միայն այնպիսի սահմաններում, որ իր հերթին չեզոքացներ Ֆրանսիայի և Անգլիայի դիրքը Միջերկրականում, այսինքն՝ ինքնավար մի Հայաստան ծովից ծով: Սակայն սրանք դիվանագիտական բանաձևումներ էին, որ հակասական դրույթներ առաջացնելով՝ չեն ունեցել երբեք իրական կշիռ ու նշանակություն: Դրանք ձևակերպվել և իրական ուժ են ստացել միայն հայ ազգային կուսակցությունների առաջնորդների մտամարզանքներում:

Վավերական առաջին ցուցմունքն այդ մասին կարդում ենք այն հեռագրում, որ 1915 թ. մայիսի 4-ին ռուսական դեսպան Իզվոլսկին ուղղում է Փարիզից արտաքին գործերի նախարար Սազոնովին, որտեղ մասնավորապես ասված է, որ «Այստեղ ժամանած դոկտոր Զավրիևը (Դաշնակցության միջազգային բանագնացը – Ն. Ս.) մի հուշագիր է ներկայացրել ինձ մեր արտաքին գործերի նախարարությունում իր ունեցած խոսակցությունների մասին: Հուշագրում ասված է, որ Ռուսաստանը մտադիր է առաջարկել պետություններին Թուրքիայի սուվերենիտետի և երեք պետությունների՝ Ռուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի հովանու ներքո ստեղծել Թուրքիայի սահմաններում ինքնավար Հայաստան: Հայաստանի տարածքը պետք է ընդգրկի ոչ միայն հայկական վիլայեթները, մի քանի ծայրամասերի բացառությամբ, այլև Կիլիկիան, Մերսինի նավահանգստով, բացառությամբ Ալեքսանդրետյան ծոցի և Յումուրթալիկի: Այնուհետև հուշագրում նշված է, որ թեև այդ ծրագիրը արդեն հավանություն է գտել մեր արտաքին գործերի նախարարության կողմից, որ խոստացել է նպաստել դրա իրագործմանն իր դեսպանների միջոցով Լոնդոնում և Փարիզում՝ Ֆրանսիայի և Անգլիայի կասկածանքներից խուսափելու համար, մանավանդ Կիլիկիայի հարցում. հայ պատվիրակները պիտի գործեն առանց ռուս դեսպանների տեսանելի միջամտության. վերջինս կարող է տեղի ունենալ միայն դժվարություններ ծագելու դեպքում, ինչպես նաև այն պարագային, եթե իրենք դեսպանները հնարավոր համարեն այդ»[1]:

---

[1] Раздел Азиатской Турции по секретным документам бывшего министерства

Այնուհետև դեսպանը խնդրում է հաղորդել իրեն, իրո՞ք վերոհիշյալ ծրագիրը հավանության է արժանացել արտաքին գործերի նախարարի կողմից, և այնուհետև ի՞նչ չափով ինքը պետք է աջակցություն ցույց տա դրան Փարիզում: Այդ հարցին Սազոնովը պատասխանում է. «Հայերի հետ տեղի ունեցած խոսակցությունները զուտ ակադեմիական բնույթ են կրել: Ոչ մի ծրագիր Զավրիևին որոշակի չի մատնանշվել: Նրա թախանձանքին նկատի ունենալով հայերի բաղձանքները մտցնել Կիլիկիան հայկական ապագա շրջանի մեջ պատասխան է տվել, որ չենք կարող պաշտպանել այդ ցանկությունը, նկատի ունենալով ֆրանսիական շահերի գերակշռումը Կիլիկիայում»[1]:

Հայկական ծրագրերի ակադեմիական բնույթի մասին Սազոնովը հեռագրում է նաև Լոնդոնի ռուսական դեսպան Բենկենդորֆին: Ահա այսպես է ձևակերպվում հայկական «ինքնավարությունը» պատերազմի առաջին տարում: Սակայն, եթե 1915 թ. Անտանտի դիվանագետները գեթ ակադեմիական ունկնդրության ժամեր էին շնորհում դաշնակցական բանագնացներին ազգային նրանց բաղձանքներին իրազեկ լինելու համար, ապա Թուրքիայում տեղի ունեցած հայերի աննախընթաց բնաջնջումից և զանգվածային արտագաղթից հետո, խուսափում էին նույնիսկ այդ կարգի զրույցներից: Էթնիկական կազմի հաշվեկշիռը արևմտահայ վիլայեթներում փոխվել էր հօգուտ թուրքերի: Նման կացությունից հետո անգլո-ֆրանսիական դիվանագիտությունն առաջարկում էր Թուրքիայի բաժանման մի ծրագիր, որտեղ այլևս ոչ մի ակնարկ չկար դաշնակցության ենթադրած «ինքնավար Հայաստանի» մասին: Առաջին աշխարհամարտի երկրորդ տարում, 1916 թ. մարտի 12-ին անգլիական կառավարության արտակարգ և լիազոր դեսպան Մարկ Սայքսը ներկայացնում է Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի հետ համաձայնեցրած մի ծրագիր, որը լուսաբանում էր Անտանտի տեսակետը Հայկական հարցի մասին: Հայկական պետություն թուրքական սուվերենիտետի ներքո, գրում էր Սայքսը, կնշանակեր երրորդ մի Բուլղարիա, որ ինտրիգներ է սարքում

иностранных дел, под. ред. Е. А. Адамова, Москва, 1924, стр. 135.

[1] Раздел Азиатской Турции, էջ 139:

Կովկասում, կամ անկենդան մի ծրագիր, քանի որ հայերն անկարող են մրցել քրդերի հետ: Հայկական մի կառավարություն միջազգային սուվերենիտետի ներքո՝ կլիներ ինտրիգների մի լայնարձակ դաշտ, որից վաղ թե ուշ շահել կարող էր միայն Գերմանիան: Ռուսաստանին հանձնել Հայաստանը՝ կնշանակեր մտցնել ռուսական քաղաքական համակարգի մեջ մի երկիր՝ լի հեղափոխական կազմակերպություններով, որոնք մշտական կապ են պահպանում Կովկասում և Պարսկաստանում գոյություն ունեցող համանման կազմակերպությունների հետ: Այս հնարավորությունների հանդեպ Սայքսն առաջադրում է մի նոր ծրագիր՝ Հայաստանի բաժանումը Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի միջև, ըստ որի Ռուսաստանին պիտի անցնեին Էրզրումը, Բիթլիսը և Վանը՝ գերազանցորեն քուրդ, ասորի և լազ բնակչությամբ:

Փոքր Հայքը, որպես Հայաստան, հայերի ազգային կենտրոն դառնալով, գրում էր Սայքսը, անցնելու էր Ֆրանսիային: Ռուսաստանին սա ծայր աստիճան շահեկան է: Ինչու՞ հարցին պատասխանում է՝ Փոքր Հայքի հայերն իրենց տրամադրությամբ կղերական են և պահպանողական, հակառակ կովկասյան և արևելյան հայերի, որոնք հակված են դեպի «անարխո-սոցիալիզմը», այսինքն՝ դաշնակցությունը: Եթե Էրզրումը հայերի ազգային կենտրոնը լինի՝ անարխո-սոցիալիստները իրենց ձեռքը կվերցնեն բովանդակ հայ քաղաքական մեխանիզմը և կամրացնեն այն: Փոքր Հայքը կապված չէ Կովկասի հայ արդյունաբերական շրջանների հետ, Կովկասի և Ատրպատականի անարխո-սոցիալիստների հետ ընդհանուր նա ոչինչ չունի և չպիտի ունենա: Ընդգրկելով Կիլիկյան թագավորության տիրապետությունները, խաչակրաց ժամանակի Եդեսիայի կոմսության շրջանները, գուցե նաև կովկասյան հեղափոխականների ազդեցությանը ենթակա Մուշի դաշտը՝ Փոքր Հայքը կկարողանա ելակետ դառնալ հայ պատմական ազգայնականությանը, որը մոռացել է արդեն Վանի և Էրզրումի երգերն ու ավանդույթները[1]:

Մ. Սայքսի այս բացատրությունը ասիական Թուրքիայի բաժանման ելակետ է դառնում: Ռուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրան-

[1] Раздел Азиатской Турции, էջ 158-159:

սիայի բանակցությունները նրա այդ ծրագիրը հիմք ընդունելով հանգում են հետևյալ եզրակացության. Ռուսաստանը կցում է Էրզրումի և Վանի վիլայեթները, Բիթլիսի և Տրապիզոնի վիլայեթների արևելյան շրջանները և Քրդստանի մի մասը: Հարավային Միջագետքը, ընդգրկելով Բաղդադը, ինչպես նաև Բասրայի սանջակը անցնում է Մեծ Բրիտանիային: Ադանայի և Բեյրութի վիլայեթները, Հալեպի, Խարբերդի, Դիարբեքիրի վիլայեթների մի մասը, Դամասկոսի և Սվազի վիլայեթների որոշ մասերը և Ջեբել-Լիբանի սանջակը իրեն է կցում Ֆրանսիան: Աշ. Հովհաննիսյանը համաձայնության մյուս կետերին չի անդրադառնում, սակայն կարևորում է այն իրողությունը, որ ռուս դիվանագետներին զբաղեցնում էր առանձնապես Սինոպ նավահանգստի կցումը: Ռուսաստանի ծովային նախարարության մի հուշագիր, նշելով, որ այդ շրջանը ունի թուրք բնակչություն հավելում է. «Թուրք բնակչությունից կարելի է ավելի լոյալ վերաբերմունք սպասել, քան, օրինակ, հայ բնակչությունից, որի երակներում հոսում է չափից դուրս անհանգիստ արյուն»[1]:

Քաղաքական նույն նկատառումները բնականաբար պիտի ազդեին նոր կցվող երկրամասերի վարչական խնդիրների կարգավորման վրա: Այս տեսակետից ևս Աշ. Հովհաննիսյանի ուշադրությունը գրավում է ռուսական դիվանագիտության քաղաքական կեցվածքը: Օրինակ, Կովկասի փոխարքա Նիկոլայ Նիկոլաևիչին հղած մի նամակում, 1916 թ. հունիսի 14-ին, Սազոնովը գրում է. «Ինչ վերաբերում է հայկական լայն ինքնավարությանը, չպետք է մոռանալ, որ ներկայումս Ռուսաստանի կողմից նվաճված Մեծ Հայաստանում հայերը երբեք մեծամասնություն չեն կազմել, իսկ պատերազմի ժամանակ թուրքերի կողմից նրանց վերաբերմամբ գործադրած պատժական միջոցներից հետո, որ հայերի իսկ վկայությամբ սոսկալի չափեր են կրել, այդ փոխհարաբերությունը շրջվել է ավելի ևս ի վնաս հայերի, որոնք հիմա հազիվ նույնիսկ ազգաբնակչության մեկ չորրորդն են կազմում: Այս պայմաններում հայկական ինքնավարությունը կնշանակեր մեծամասնության անարդար հպատակացումն փոքրամասնության միջոցով: Հաշվի

[1] Раздел Азиатской Турции, էջ 176:

առնելով, սակայն, և այն իրողությունը, որ Ռուսաստանին ձեռնտու չէ նաև մի Հայաստան, որտեղ հայ բնակչության ուշադրությունը կարող է ուղղված լինել դեպի սահմանի այն կողմը, Ռուսաստանի արտաքին գերատեսչության ղեկավարը եզրակացնում է. «Այսպիսով, հնարավոր պիտի նկատվի, որոշ շրջանակների մեջ, տալ հայերին դպրոցական և եկեղեցական ինքնուրույնություն, մայրենի լեզվից օգտվելու իրավունք, ինչպես նաև քաղաքային և գյուղական ինքնավարություն, ընտրությունների ժամանակ նկատի առնելով տոկոսային հարաբերությունները: Ոչ քրիստոնյա տարրերի նկատմամբ պիտի գործադրել նույն սկզբունքները, որչափ այդ կներեն պայմանները և նրանց մշակութային զարգացման աստիճանը»[1]: Պատասխանելով այս խորհրդատվական նամակին, փոխարքան պատասխանում է. «Շոշափելով, իհարկե, Ռուսաստանի իշխանության ներքո Հայաստանի ինքնավարության խնդիրը, այդպիսի խնդիր ամենայն հավանականությամբ դեռ չպիտի կյանքի կոչվի, և իմ կարծիքով, կարող էր միայն վտանգավոր բարդություն ստեղծել ներկա պատերազմի ընթացքում ծագած հարցերի խաղաղ լուծման համար: Ես լիովին համաձայն եմ ձեզ հետ, որ հարկավոր է և լիովին հնարավոր, տալ հայերին դպրոցական և եկեղեցական ինքնուրույնություն, եկեղեցական դրամագլուխների և գույքերի կառավարություն, մայրենի լեզվից օգտվելու իրավունք, սակայն բոլոր պաշտոնական դեպքերում ռուսական բարբառի առաջնության պայմանով...»[2]:

Դաշնակցությունը չի կարող առարկել, թե ինքը հնարավորություն չուներ կանխատեսելու ցարական դիվանագիտության այդպիսի վերջավորությունը: Դիվանագիտությունն ավարտում է պատերազմի սկսածը: Դաշնակցության համար պատերազմը աննպաստ ընթացք ստացավ առերևույթ միայն 1915 թ. ամռանը, երբ հայ կամավորական ջոկատների նկատմամբ փոխվեց վերաբերմունքը: Չմոռանանք, որ մինչ այդ էլ ցարական գեներալները ջանք էին գործադրում ռուսական գաղութ դարձնել Արևմտահայաստանի վիլայեթները:

---

[1] Раздел Азиатской Турции, էջ 209:

[2] Նույն տեղում, էջ 216:

1915 թ. ապրիլի 5-ի զեկուցագրում, Կովկասյան ճակատի հրամանատար Յուդենիչը առաջարկում էր փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին հայաթափված Ալաշկերտի և Դիադինի հովիտները լցնել Դոնի և Կուբանի կազակներով, որպեսզի այդ շրջանները նորից հայերի ձեռքը չանցնեն: Այդ զեկուցագրին, որի վրա փոխարքայի ձեռքով վավերագրվել էր «հաստատում եմ», ժամանակին իրազեկ էր դարձել Թիֆլիսի Հայոց ազգային բյուրոն:

1915 թ. գարնանը, արևմտահայության Մեծ եղեռնի և մեծ գաղթի օրերին Յուդենիչը նախապայման էր ստեղծում ավելի լայն ծավալով իրազործելու իր առաջարկը: Դա բացահայտ է դառնում նույնիսկ հայ բուրժուազիայի որոշ շրջանների համար: Սակայն հայ «ազգանվիրյալների» քաղաքականությունը դուրս չեկավ և չէր էլ կարող դուրս գալ եվրոպական դիվանագիտության կախարդական շրջագծից: Տակավին թվում էր, թե իմպերիալիստական Եվրոպան պիտի վճարեր ավերված Հայաստանի քաղաքական մուրհակները: Նահատակվածների ստվերը պիտի հարկադրեր «դաշնակիցներին» իրազործելու հայկական այն «ինքնավարությունը», որի շուրջ այնքան աղմկել էին դաշնակցական պարագլուխները[1]: «Հայաստանի ինքնավարության» խնդրին Աշոտ Հովհաննիսյանն անդրադարձել է նաև «Հայաստանի ավտոնոմիան և Անտանտան (վավերագրեր իմպերիալիստական պատերազմի շրջանից)» ժողովածուի համար գրած առաջաբանում:

Այստեղ Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմի առաջին քարտուղարը գրում է, որ հայ գործիչները՝ սկսած կղերական և աշխարհիկ գործիչներից մինչև հնչակ և դաշնակ խմբավարներն՝ ակնկալում էին Հայաստանի ազատությունը բացառապես պաշտոնական Եվրոպայից: Ազգի ազատության ուղիները նրանք կապում էին ոչ թե ժողովրդական զանգվածների միջազգային հեղափոխական պայքարի հետ, այլ միջազգային հեղափոխության դեմ պայքարող դասակարգերի «հայանպաստ ձեռնտվության», հայ ժողովրդի օգտին նրանց ձեռնարկելիք միջամտության հույսերի հետ:

Կացությունը չէր փոխվում նույնիսկ, երբ հայ ազգային ղեկավար գործիչները բախում էին եվրոպական սոցիալիստների

---

[1] Տե՛ս Հովհաննիսյան Աշ., նշվ. աշխ., էջ 17-18:

դոները: Եվրոպական սոցիալիստները և հատկապես Եվրոպայի սոցիալիստական մամուլը միջոց էին միայն բուրժուական Եվրոպայի հասարակական կարծիքի և պետությունների արևելյան քաղաքականության վրա ազդելու համար: Ահա թե ինչու արտահայտելով մասնավոր դրությամբ իր բարյացկամ վերաբերմունքը դեպի Հայաստանի ազատագրության գաղափարը, Ֆր. Էնգելսը խուսափեց հրապարակային ելույթից ի նպաստ հայ ժողովրդի, որի վերաբերմամբ ռուսական ցարիզմը ազատագրողի դեր է ուզում կատարել և որի ազատագրության համար ասված ամեն մի համակրական խոսք ռուսական ստրկական մամուլն աշխատում է շահագործել ի օգուտ նվաճողական ցարիզմի[1]: Ֆր. Էնգելսը բացահայտ գրել է, որ իր անկեղծ կարծիքն այն է, որ Հայաստանի ազատագրությունը թուրքերից և ռուսներից կարող է տեղի ունենալ միայն ռուսական ցարիզմի տապալման օրը: Համակիր վերաբերմունք արտահայտելով թուրքական բռնատիրության Սցիլլայի և ռուսական բռնակալության Խարիբդայի արանքում դեգերող հայ ժողովրդի ազգային ազատագրության գաղափարին, Ֆր. Էնգելսը, սակայն, միաժամանակ Հայաստանի ազատագրությունը շաղկապում է ցարիզմի տապալման, այսինքն՝ ռուսական հեղափոխության հաղթանակի հեռանկարի հետ: Էնգելսի տեսակետը հիմնարար էր և այն հակասությունների ոչ մի շփոթ չէր առաջացնում: Աշոտ Հովհաննիսյանի առաջաբանով լույս տեսած «Հայաստանի ավտոնոմիան և Անտանտան» փաստաթղթերի ժողովածուում ամփոփված գաղտնի վավերագրերը, որոնք շոշափում են «Հայաստանի ավտոնոմիայի» խնդիրը, առնված են ԽՍՀՄ արտաքին գործերի նախարարության հրատարակությունից, որ լույս է տեսել Մոսկվայում 1924 թ. «Ասիական Թուրքիայի բաժանումը» խորագրի ներքո[2]: Ժողովածուի վերջում զետեղված մի քանի հավելումներով ամփոփված են վավերագրերն ու ծանոթությունները, որ վե-

---

[1] Տե՛ս Ֆր. Էնգելսի նամակը «Կոմունիստական մանիֆեստի» հայերեն թարգմանության նախաբանի փոխարեն, «Նորք» գիրք 4, 1924, էջ 125-126:

[2] «Раздел Азиатской Турций по секретным документам бывшего министерства иностранных дел» под. ред. Е. А. Адамова, Москва, 1924.

բաբերում են Հայկական հարցին: Դրանք կարևոր են որպես պաշտոնական նյութեր, որ լուսաբանում են պատերազմին մասնակցած դաշնակից տերությունների Ռուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի վերաբերմունքը դեպի «Հայաստանի ավտոնոմիայի» ծրագիրը, ինչպես նաև հատկապես այն տեսակետից, որ լուսաբանում են նույն խնդրի շուրջը Անտանտի պաշտոնական ներկայացուցիչների հետ դաշնակցության վարած բանակցությունները: Վավերագրերն ակնհայտ են դարձնում այն իրողությունը, որ «Հայաստանի ավտոնոմիայի» շուրջ տարված այս բանակցությունները լավագույն դեպքում «ակադեմիական» զրույցներից դենը չէին անցել և որ այդ զրույցների նյութն իսկ սպառվել էր արդեն 1915–1916 թթ. օսմանյան ամբողջ կայսրության տարածքում հայերի զանգվածային կոտորածների ընթացքում: Վավերագրերի մեջ կենտրոնական տեղ են գրավում «Արևելյան Թուրքիայի բաժանման» ծրագիրը, որը դաշնակից տերությունների միջև կայացած համաձայնության արդյունքում գալիս էր սառը ջուր լցնելու հայ «ազգանվիրյալների» վառ սպասումների վրա: Արևելյան Թուրքիայի բաժանման այդ ծրագիրը, ինչպես տեսանք նախորդ էջերում, նախապատրաստում էր կայսրության հյուսիս-արևելյան վիլայեթների կցումը Ռուսաստանին և հարավային ու հարավարևելյան վիլայեթների կցումն անգլիական ու ֆրանսիական տիրապետություններին: «Ավտոնոմիայի» փոխարեն Հայաստանի այն երկրամասում, որտեղ տարածելու էր իր իշխանությունը Ռուսաստանը հնարավոր էր նկատվում «հայերին վերապահել որոշ շրջանակներում դպրոցական և եկեղեցական ինքնավարություն, մայրենի լեզվից օգտվելու իրավունք, այլև քաղաքային և գյուղական ինքնավարություն»[1]: Այլ կերպ ասած՝ Ռուսաստանին միակցվելիք երկրամասերում ցարական կառավարությունը պատվաստելու էր այն նույն իրավակարգը, ինչ գոյություն ուներ կայսրությունում: Եվ բնորոշ է, որ համաձայնություն հայտնելով արտաքին գործոց նախարար Սազոնովի կողմից մշակված հայկական «ինքնավարությունների» այս ծրագրին, Կովկասի փոխարքա Նիկոլայ

[1] «Հայաստանի ավտոնոմիան և Անտանտան» վավերագրերի ժողովածու Աշ. Հովհաննիսյանի առաջաբանով, Երևան, 1926, էջ 56:

Նիկոլանիչը հարում էր, որ ինքը ևս չի շոշափում «Ռուսաստանի հովանու ներքո Հայաստանին ավտոնոմիա տալու խնդիրը, մի խնդիր, որ ամենայն հավանականությամբ առ այժմ կյանքի չի կոչվելու դեռևս... լոկ կարող էր վտանգավոր կերպով բարձրացնել այն հարցերի խաղաղ լուծումը, որոնք ծագել են ներկա պատերազմի ժամանակ»[1]:

Ֆրանսիային կցվելիք հայկական երկրամասերը դառնալու էին «հայ ազգային զգացումների կենտրոն» հակադրվելով ռուսական Հայաստանին, որտեղ հայ բնակչության երակներում «հատկապես անհանգիստ արյուն է հոսում»[2]: Այդ առթիվ հիշենք Արևելյան Թուրքիայի բաժանման Մարկ Սայքսի հուշագրի տողերը. «...ֆրանսիական զոնան կդառնա հայ ազգային զգացումների կենտրոն: Այս չափազանց ձեռնտու կլինի Ռուսաստանին, որովհետև Փոքր Հայաստանի հայերը կղերական և պահպանողական տրամադրություններով են տոգորված հակառակ կովկասահայերի... որոնք անարխո-սոցիալիստներ են: Եթե հայերի ազգային զգացման կիզակետրոնը Էրզերումը լիներ, ապա անարխո-սոցիալիստներն իրենց ձեռքը կառնեին հայ ամբողջ քաղաքական մեխանիզմը և կամրապնդեին վերջինս: Իսկ այս դրության ժամանակ չափավոր տարրերն իրենց կենթարկեն հայոց ազգային ձգտումները ֆրանսիական հովանու ներքո, որ կբխե Փոքր Հայաստանից»[3]: Այս և հարակից վավերագրերի քննությանը Աշոտ Հովհաննիսյանն անդրադարձել է 1924 թ. հրատարակված «Դաշնակցությունը և պատերազմը» գրքույկում: Այստեղ պարզապես մի անգամ ևս ցանկացել է ընդգծել, որ Հայկական հարցի լուծումը Եվրոպայի միջամտությամբ նշանակում էր Հայաստանի նվաճում իմպերիալիստական բուրժուազիայի ձեռքով և Հայաստանի հեղափոխական իրադրության հաղթահարում տնաբույս և եկվոր բուրժուազիայի համագործակցությամբ:

«Դաշնակցության իդեոլոգիայի ընթացիկ կուրսը» հոդվածում Աշ. Հովհաննիսյանը ընդգծում է, որ խորհրդային կարգերի

---

[1] «Հայաստանի ավտոնոմիան և Անտանտան», էջ 57:

[2] Նույն տեղում, էջ 43:

[3] Նույն տեղում, էջ 28:

հաղթանակի նախօրյակին և ընթացքում Դաշնակցության կրած պարտությունն ամենավճռականն էր այն պարտությունների շարքում, որ նա կրել է երբևէ իր գոյության ընթացքում: Հայկական բնաշխարհում ժողովրդական զանգվածները երես են դարձրել նրանից: Գաղթավայրերում ևս դրա դիրքերը խախտվել են: Նրա շարքերում ընթանում է քայքայում և լքում: Դաշնակցության առաջնորդներին հաճախ զբաղեցնում է հին մեղքերի հաշվեհարդարը: Անջատողական շարժումը Ամերիկայի ու Պարսկաստանի մեջ զգալի հարված հասցրեց Դաշնակցությանը: Արդ՝ այդ կուսակցության գալիքը պարուրված է ակնհայտ հակամարտ հեռանկարների մեջ: Քաղաքական պառակտման մեջ գալարվող դաշնակցական նոսրացված շարքերում սաղմնավորվում է կազմակերպական քարոզչական որոշ աշխատանք: Երևելի դաշնակցական գործիչներից ոմանք տակավին թևաթափ չեն եղել: Նրանք առաջադիր նպատակ ունեն ուշքի բերել դեպքերի ազդեցությունից շշմած հետևորդներին, վերականգնել կամ կարգավորել կուսակցության կադրերը: Կուսակցական գիտակցության կանչել բոլոր նրանց, ովքեր հոգեբանական ինքնահոսով շարունակում են մնալ հին դիրքերում, բայց նոր պայմաններում չգիտեն ուր են գնում: Հարկավոր է իմաստավորել կուսակցության գոյությունը՝ ի՞նչ էր նա կամ ի՞նչ է կամենում լինել: Ահա խնդիրներ, գրում է Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմի առաջին քարտուղարը, որոնք դրված են դաշնակցության այն ղեկավարների առաջ, որոնց դեռ չի համակել կուսակցության ներքին տարերային ինքնաոչնչացման խուճապը: «Ամենուրեք կտիրե տարակուսանք, նահանջի, ժխտումի տարտամ մտայնություն, քննադատության բուռն պահանջ»,- այսպես է բնորոշում Դաշնակցություն կուսակցության մեջ «վերականգնողական շարժումը» ԱՄՆ-ում հրատարակվող «Հայրենիք» դաշնակցական ամսագիրը: Վերջինս շատ պարզորոշ գրում է. «Քաղաքական կյանքի ամենեն աջ տարրերն սկսած մինչև ամենեն ձախերը և ծայրահեղերը հրապարակ կհանեն աներկբայելի ձգտում մը ավելի վերապահ ու քննական վերաբերում մը ցույց տալու հանդեպ հասարակական այն գաղափարներուն, որոնք տասնյակ տա-

րիներ գրած են առաջավոր և պայքարող հայության միտքն ու զգացումները»[1]:

Չպետք է առարկել հարկավ, որ անցյալի «վերագնահատումները» 1920-ական թվականների սկզբներին տեսանելի տեղ էին բռնում «առաջավոր և պայքարող հայության», այսինքն՝ Դաշնակցության տրամադրություններին թարգման հանդիսացող մտավորականության շրջանում: Դաշնակցության մտքի խոպան դաշտում նույն 1920-ական թվականների առաջին տարիներին բացառիկ փարթամությամբ ծաղկում էր հուշագրական գրականությունը: Տեղի էին ունենում բանավեճեր ծրագրային և մարտավարական խնդիրների շուրջը: Փորձ էր արվում գաղափարական ամուր հեռանկարներ ստեղծել ապագա գործունեության համար: Ընդհանուր նահանջի ճանապարհին ուժերի կուտակման ճիգեր էին սրանք: Նահանջին վերջ տալու համար կար ձգտում, շոշափել հակառակորդի առաջապահ դիրքերը, զինադադարի միջոց խնդրել նրանից: Հակահարձակման ձեռնարկները գծվում են միայն դեկավար գլուխներում՝ գործնականում շատ հեռու հետևորդ շարքերից: Խորհրդային նորահայտ կարգերի դեմ ձեռնարկվող միջոցառումները գրչի տարտամ վարժություններ էին, որոնց ներքին շարժառիթը պայքարի մղումը չէր տակավին, այլ ինքնապաշտպանության բնազդը: Նման կարգի իրատեսական գնահատական տալով դաշնակցական կուսակցության կացությանը, պաշտոնապես հայտարարելով, որ «Անմիջական վտանգ դաշնակցությունից չի սպառնում մեզ, այդ վեր է կասկածից», սակայն Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմի առաջին քարտուղարը, այնուամենայնիվ դափնիների վրա քնելու կոչ չի անում իր կուսակցությանը, քանզի, ըստ նրա, «միամտություն կլիներ կարծել, թե երգված է իսպառ իր երգը, թե անելու այլևս ոչինչ չունի նա, թե կրած պարտությունից հետո պայքարն սպառված պիտի համարել առմիշտ: Ինչքան էլ սնամեջ լինի դաշնակցական թեորիան և խայտաբղետ իր պրակտիկան, ինչքան էլ զգալի չլինի իր անկումը և խոր իր լքումը, Դաշնակցությունը կարող է վերագրավել գործողության նոր հենակետեր: Պոկ գալով սոցիալական հարազատ զանգվածից՝ Դաշնակցության քա-

[1] «Հայրենիք», 1922, N 1, էջ 60:

դաքական նավը, հոդմահար և հոդմավար, հածում է հիմա պատմական ահավոր ալիքների վրա: Բայց կարող է փոխվել քամիների ընթացքը, հին նավը կարող է մտնել բանուկ հունի մեջ: Հարազատ անկախությունն ու օտար ուժերի աննպաստ դասավորությունը հարկադրեցին Հայաստանի քաղքենուն կապել իր բախտը պրոլետարական հեղափոխության հետ: Սակայն պրոլետարական հեղափոխության համաշխարհային կռիվը բուրժուական հակահեղափոխության դեմ դեռ չի ավարտված: Հեղափոխությունը հաղթանակ է միայն վերջին հաշվով: Պայքարի ընթացքում հնարավոր է նահանջ, հնարավոր է ուժերի նոր դասավորություն: Նշանակում է հնարավոր է նաև քաղքենու նոր դիմադրությունը: Նա դավաճանեց բուրժուազիային, կարող է դավաճանել պրոլետարիատին: Հեղաշրջված իր «օրիենտացիան» փարոս կարող է վառել հեղափոխական այն հուսակայանի վրա, որտեղ Դաշնակցության հածող նավը քաղաքական խարիսխ ձգելու հնար չի ունենա»[1]:

Իր այս հրապարակախոսական ծրագրային հոդվածում Աշ. Հովհաննիսյանը առավել քան կարևորում է, թե բավական չէ արձանագրել թշնամու խուճապը, անհրաժեշտ է կանխել նրա ուժերի հավաքումը, քանի դեռ չի հեղաշրջված առմիշտ սոցիալական այն շերտի զարգացման ընթացքը, որից նա իր մարտական եռանդն էր քաղում: Պետք է հակառակորդի ոտքի տակից լիովին հանել այն հենահողը, որի վրա նա կանգնած էր և հույս ունի նորից կանգնել: Հարկավոր է, որ հաղթողի քաղաքական մտքի լուսարձակը հետապնդի Դաշնակցության գաղափարաբանության մրրկահար թափառումները և կռվի իր բանակն ունենա խաղաղության և ստեղծագործության այն օթևանում, որտեղ պարտված հակառակորդը պատերազմի և ավերածության նորանոր հենակետեր է փնտրում:

Իմպերիալիստական պատերազմի ընթացքում փաստորեն ջուրն ընկավ քառորդ դար շարունակ Թուրքահայաստանում դաշնակցության թափած աշխատանքը: Քառորդ դար փայփայած գաղափարական և գործնական իր համակարգի սնանկությունն ակն-

---

[1] Հովհաննիսյան Աշ., Դաշնակցության իդեոլոգիայի ընթացիկ կուրսը, «Նորք», 1923, գիրք 3, էջ 162-163:

բախ դարձավ ջարդի ահավոր 1915-1917 թվականներին: Թուրքահայության ոչնչացումը հայտնի չափով քաղաքական պարտություն էր Դաշնակցության համար, սակայն դրանից նա մահացու հարված չստացավ: Թուրքահայ վերապրող մանր բուրժուազիան ի վերջո հրաժարվեց ազգային երազանքից ու բռնեց տիրողների հանդեպ հաշտվելու ուղին: Իրագործվեց այս առումով այն, ինչ հրահանգում էր սկզբից ևեթ բուրժուազիան՝ համակերպում և հավատարմություն թուրքական պետականության նկատմամբ: Դաշնակցությունը պատմականորեն ճանապարհ էր հարթել բուրժուական այդ մտայնության հաղթանակի առաջ:

Ինչ մարտավարություն ընտրեց Դաշնակցությունը Հայաստանի Հանրապետությունում խորհրդային վարչակարգ հաստատվելուց հետո: Դաշնակցությունն ակամա ստիպված էր ընդունել, որ Անդրկովկասի բանվորա-գյուղացիական իշխանությունը հաստատեց խաղաղություն, վերացրեց ազգայնական կատաղի գժտությունները, լուծեց հողային հարցը, լայն հորիզոններ բացեց երկրի տնտեսական ու մշակութային զարգացման առաջ: Ըստ Աշ. Հովհաննիսյանի, «Անդրկովկասի խորհրդային իշխանությունը նվաճել է քաղքենի մասսաների և հարևան երկրների համակրանքը, համագործակցության կամուրջ ձգել Խորհրդային Ռուսաստանի և հեղափոխական Արևելքի միջև: Այսօր Անդրկովկասի աշխատավոր ժողովուրդների կամքը չի բռնաբարում նվաճողի բանակը, նրանց ճակատագրի հետ չի խաղում իմպերիալիստական դիվանագիտությունը: Այսօր աշխատավոր մասսաներն ազատ են օտար և հարազատ նեղիչներից: Անկախ իրենց ներքին բախտը տնօրինելու գործում՝ նրանք ծավալում են հեղափոխական մի աշխատանք, որ միասնական Խորհրդային Ֆեդերացիայի շրջանակներում ամուր պատվանդան պիտի դառնա պրոլետարիատի ազատագրման համաշխարհային պայքարի մեջ»[1]:

Չբավարարվելով համաշխարհային հեղափոխության հաղթանակին նպաստելու ջանքերի գործադրման հայ բոլշևիկների շարունակվող մերկ քարոզչության թմբկահարմամբ, Աշ. Հովհաննիսյանը շարունակում է. «Փետրվարյան հակահեղափոխության և

---

[1] Հովհաննիսյան Աշ., նշվ. հոդվածը, էջ 167:

Լեռնահայաստանի ավանտյուրայի լիկվիդացիայից հետո Դաշնակցության համար ավելի քան պարզ էր, որ ռեստավրացիայի ամեն մի ձեռնարկ պիտի ջախջախվի Հայաստանում, եթե չունենա իր հետևը Կովկասում գործող հակահեղափոխական ուժերի օժանդակությունը: Ավելին, հակահեղափոխությունը կարող է հաղթող լինել, եթե քաղաքական ապահով հենակետեր ունենա Կովկասի սահմաններից դուրս, և ամենից առաջ Տաճկաստանում»[1]:

Ի հաստատումն իր տեսակետի, Աշ. Հովհաննիսյանը մեջբերումներ է կատարում Ս. Վրացյանի 1921 թ. մի հրապարակումից: «Մենք աշխատում ենք մեր պայքարը հանել հայկական շրջանակներից և դարձնել համակովկասյան: Մենք ձգտում ենք համերաշխություն առաջ բերել Կովկասյան ժողովուրդների միջև և հաշտվել տաճիկների հետ: Սա մեր քաղաքական անկյունաքարն է... մենք որոնում ենք իրական հնարավորություններ հայ-տաճկական սահմանը փոխադարձ համաձայնությամբ գծելու և Տաճկաստանի և Հայաստանի միջև նորմալ միջպետական հարաբերություններ հաստատելու: Այս խնդրում խոսքը Տաճկաստանին է պատկանում»[2],- 1921 թ. Փետրվարյան խռովությունից հետո հայտարարել է Ս. Վրացյանը: Այս հայտարարությունից գրեթե մեկ շաբաթ անց՝ հուլիսի 14-ին, Փարիզում, կովկասյան տապալված կառավարությունների՝ Հայաստանի, Ադրբեջանի, Վրաստանի և Դաղստանի վտարանդի ներկայացուցիչները կնքում են հակահեղափոխական ուժերի համագործակցության դաշինք: Դաշնակցականները միաժամանակ շարունակում էին իրենց զիջումները քեմալականներին՝ բոլշևիկների դեմ ընդհանուր ճակատ ստեղծելու առաջարկներով:

1920-ական թվականների սկզբին իշխող այն համոզմունքը, որ խորհրդային իշխանությունն Անդրկովկասում և ազգային հեղափոխական շարժումը Թուրքիայում շարունակում էին արդիական փաստ մնալ, ստիպում էին Դաշնակցության վտարանդի գործիչներին մշակել հերթական գործունեության ծրագիր: «Ինչքան էլ նշանակալի լինի փետրվարի 18-ի արդյունքը,- շարունակում է

---

[1] Հովհաննիսյան Աշ., նշվ. հոդվածը, էջ 167:

[2] «Այգ», Թավրիզ, 1921, N 33-34:

Վրացյանը,- որքան էլ անխուսափելի ու անհրաժեշտ համարենք այդ շարժումը, չի կարելի ժխտել, որ նա էպիզոդիկ բնույթ ունի և չի կազմում օրգանական մասը քաղաքական դեպքերի շարունակության»[1]: Փետրվարյան շարժման պատճառը Վրացյանը հիմնավորում էր բոլշևիկյան վայրագություններով: «Այդ վայրագությունների վերացումով վերացվեցին և շարժման անմիջական պատճառները, ուրեմն վերացվեց և կռվի շարունակության անհրաժեշտությունը: Մենք շատ լավ տեսնում ենք,- շարունակում է Վրացյանը,- թե ներկայումս մեր ժողովրդին ամենից ավելի ինչ է հարկավոր, նրան հարկավոր է հանգիստ և տնտեսական բարելավում: Եթե այժմվա բոլշևիկները կարողանան գեթ նվազագույն չափով գոհացնել ժողովրդին, մենք ոչ միայն խոչընդոտ չենք լինի, այլև ամենաանկեղծ կերպով կթելադրենք մեր երկրի ընկերներին օգնել նրանց և արտասահմանում էլ արգելքներ չենք հարուցանի»[2]: Դաշնակցությունն, ինչ խոսք, գաղափարապես նահանջել անկարող էր, բայց նրա փաստական նահանջը միջազգային սվինավորված հեղափոխության առաջ դուրս էր կասկածից: Վրացյանն իզուր չէր կրկնում լավ սերտած այն ճշմարտությունը, թե Հայաստանի բոլշևիկներից ազատագրվելը ներքին հայկական խնդիր չէ, այլ համակովկասյան կամ ընդհանուր ռուսական մի խնդիր է, իսկ մինչ այդ Հայաստանը պետք է ազատ պահել ներքին ցնցումներից ու քաղաքացիական կռիվներից: Որովհետև, ըստ նրա, ինչ որ այսօր բոլշևիկների օրոք շինվի Հայաստանում, վաղը պիտանի պիտի լինի մեզ համար:

Աշ. Հովհաննիսյանը գտնում է, որ մարտավարական մի ամբողջ ծրագիր է թաքնված Վրացյանի տողերի մեջ, տողեր, որ դիվանագիտական նահանջ չէ լոկ քաղաքական անդորրության ծարավի հայ մանր բուրժուազիայի առաջ, այլ քաղաքական մի ծրագիր է, որը նպատակ ունի կուտակել մանր բուրժուազիայի մարտական եռանդը սոցիալական գալիք ցնցումների համար[3]: Դաշ-

---

[1] Հովհաննիսյան Աշ., նշվ. հոդվածը, էջ 50-51:

[2] Նույն տեղում:

[3] Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 168-169:

նակցության կարծիքով՝ Խորհրդային Հայաստանում մանր բուրժուազիայի տնտեսական ուռճացումը ծայր կարող էր տալ իր սոցիալական տրանսֆորմացիային ու քաղաքական դիմադարձությանը կոմունիստներից դեպի Դաշնակցությունը: Հենց այս մտայնությունն էր թաղված Վրացյանի վերը նշված տողերի մեջ: Եվ այս մտայնությունն է, որ, թարգման դառնալով այսպես կոչված խորհրդահայ մանր բուրժուազիայի տակավին չձևավորված տրամադրություններին, կազմում էր Դաշնակցության ընթացիկ մտայնության և դրանից բխող մարտավարության հիմքը: Այդ մտայնությունը բնորոշ ձևակերպություն է գտնում Հայաստանի Հանրապետության առաջին վարչապետ Հովհաննես Քաջազնունու 1922 թ. մայիս-հունիսին Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ» լրագրում հրատարակած «Ի՞նչ պետք է ըլլա մեր ուղին» հոդվածաշարում: Ո՞րն էր երկար այդ հոդվածաշարի կարճ միտքը: Ըստ հոդվածագրի, Հայաստանը տնտեսապես վերաշինելու, ուրեմն և պետական կյանքը ապահովելու միակ միջոցը և ճանապարհը անհատական տնտեսության վերականգնումն ու բարգավաճումն է: Անհատական տնտեսությունը պահանջում է մասնավոր կապիտալի անձեռնմխելիություն, իսկ մեր ձախորդ պայմաններում ոչ միայն նախաձեռնություն, այլ նաև խրախուսանք ու պետական պաշտպանություն: Երկրում կապիտալ չկա, այն պետք է ներմուծվի դրսից: Իսկ դրսում կապիտալը գտնվում է դրամատերերի ձեռքին, անբաժան է նրանից: Հետևապես կապիտալն այսօր կարելի է ներմուծել միայն կապիտալիստի և կապիտալիզմի հետ միասին, ուրիշ ճանապարհ չկա: Անհատական տնտեսության իշխող տիպը Հայաստանում մանր տնտեսությունն է: Ուրեմն Հովհ. Քաջազնունու ծրագիրը հետևյալն է՝ մանր սեփականության վերականգնումն ու զարգացումը, նրա կապիտալիզացիան, արտասահմանյան կապիտալի ներմուծումը և ի վերջո կապիտալիզմի ռեստավրացիան: Հովհ. Քաջազնունին գծում էր այդ ծրագիրը՝ նպատակ ունենալով որոշել իր կուսակցության պլատֆորմը Խորհրդային Հայաստանի սահմաններում: Քանի որ նա ոչ միայն հնարավոր էր համարում «աշխատակցել» կոմունիստներին, այլև նկատի ուներ նրանց դեմ «օրինական ընդդիմադիր ուժ» կազմելու հնարավորությունը: Այդ

տեսակետից, ըստ նրա, Դաշնակցության խոսքը պետք է լինի շատ որոշ և դյուրին ըմբռնելի՝ պարփակված շատ պարզ պահանջների մեջ, այնպիսի պահանջների, որ անմիջապես բխում են այսօրվա կացությունից և պետք է ու կարող են իրագործվել հենց վաղվանից: Ուրեմն տեղին է ենթադրել, որ Հովի. Քաջազնունու այս ծրագիրը ինքնին չէր ենթադրում դուրս գալ նոր տնտեսական քաղաքականության (ՆԷՊ) շրջանակներից, որ նպատակ ունի՝ ա) Պետական կապիտալիզմի հունի մեջ դնել մանրապրանքային արտադրությունն ու մասնավոր կապիտալիզմը և բ) մասնատիրական ու կապիտալիստական բոլոր ձեռնարկությունները ենթարկել խորհրդային իշխանության գերագույն հսկողությանը: Թվում է, թե վատ կոմպրոմիս չէ: Սակայն չմոռանանք, որ Հովի. Քաջազնունին ճանաչում է միայն մի վճռական տնտեսական կատեգորիա՝ մասնավոր կապիտալը, որը պետք է մնա անձեռնմխելի, և որի նկատմամբ Հայաստանի բանվորա-գյուղացիական պետությունը ղեկավարողի դերում չպետք է լինի, այլ սպասավորի: Այլ խոսքով՝ խորհրդային իշխանությանն արած «աշխատակցելու» կամ «օրինավոր ընդդիմադիր ուժ» կազմելու պատվի համար Քաջազնունին պահանջում է փոխել այդ իշխանության դասակարգային բովանդակությունը՝ դարձնելով այն փարթամացած խանութպանների, գյուղական հարուստների և դրսի կապիտալիստների հանձնակատար:

«Քաջազնունու հոդվածաշարը նպատակ ուներ,- շատ դիպուկ նկատում է Աշ. Հովհաննիսյանը,- գաղափարական պարզություն մտցնել դաշնակցության մտքի ընդհանուր շփոթի մեջ: Եվ, իրոք անգործության մատնված կուսակցական մտավորականության համար այդ հոդվածաշարը գալիս էր հարդարելու քաղաքական նոր հորիզոններ: Պոլսում, Ալեքսանդրիայում, Փարիզում և Նյու Յորքում ռամկավար բուրժուազիայի օրգանները գովեստի խոսքեր են ուղղում «նոր ճանապարհներ» հարթող «անդրանիկ վարչապետի» հայտարարության առթիվ[1]: «Միացյալ և անկախ Հայաստանի պահանջը այսուհետև ևս կմնա ղեկավար սկզբունք Հ.Հ.Դաշնակցության քաղաքական գործունեության»,- այսպես է

[1] Հովհաննիսյան Աշ., նշվ. հոդվածը, էջ 172:

հայտարարում Վիեննայում կայացած խորհրդաժողովի պաշտոնական շրջաբերականը»[1]:

Ինչպես էին սակայն դասավորված իշխող քաղաքական ուժերը Դաշնակցության գերագույն քաղաքական այդ սկզբունքի կենսագործման համար: «Մեր հարցով,- պատասխանում է «Հայրենիք» ամսագրի խմբագիր Ռուբեն Դարբինյանի առաջնորդողը,- այսօր դժբախտաբար շահագրգռված են միայն մեր ազգային գոյության թշնամիները՝ Թուրքիան և Խորհրդային Ռուսիան, որոնք սակայն ոչ մեկ միջոցի առջև կուզեն կանգ առնել վերջնականապես թաղելու համար հայկական անկախ պետության խնդիրը»[2]:

«Մի բան սակայն պարզ է,- շարունակում է նույն ամսագրի մեկ այլ առաջնորդող,- որ մեր ժողովրդի այս տաժանելի վիճակը պիտի շարունակվի, մինչև որ փոփոխություններ տեղի կունենան մեր հայրենիքը նվաճած երկու պետությանց՝ Ռուսիո և Թուրքիո մեջ և կամ դրամատիրական մեծ երկրներու փոխհարաբերությանց մեջ: Այդ փոփոխությանց շարքին անտարակույս առաջին տեղը կբռնե ռուսական բոլշևիզմի խորտակումը, որ անխուսափելի է դարձած ու միայն ժամանակի հարց է...

Մերձավոր Արևելքի խաղաղությունն ալ կրնա հաստատվիլ միմիայն օրինական ռուս կառավարության գործոն մասնակցությամբ»[3]: Այս դեպքում ի՞նչ պետք է լինի Դաշնակցության «իրատես» քաղաքականությունը՝ «ղեկավար սկզբունքի» վերջնական հաղթանակն ապահովելու համար: Դաշնակցությունը գիտակցում է արդեն «դիվանագիտական կանաչ սեղաններու շուրջ չէ, որ պիտի լուծվի արյունոտ դատը, այլ բովանդակ հայ ժողովուրդի կազմակերպված ու զինված պայքարով»[4]: «Այդ պատճառով ալ, մեր ամբողջ եռանդը, մեր բոլոր նյութական միջոցները, մեր բոլոր ընդունակությունները և ուժերը այսուհետև ի սպաս դնելու ենք հայության ուժի կազմակերպման գործին»[5]: Այդ ուժը պիտի կազմա-

---

[1] «Նոր Արշալույս», Պուքրեշ, 1923, N 27:

[2] «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, N 3, էջ 4:

[3] «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, N 6, էջ 1:

[4] Նույն տեղում, էջ 4:

[5] Նույն տեղում, N 5, էջ 3:

կերպվի ամենուր, երկրում և գաղթավայրերում, և հայկական մասշտաբով չէ, որ պիտի ամրացվեն այդ ուժի հենակետերը, այլ կովկասյան, գուցե և արևելյան: «Թե՛ Ռուսաստանը և թե՛ Տաճկաստանը,- նույն ամսագրի երրորդ համարում գրում է Վրացյանը,- կովկասյան ժողովուրդների համար օտար ուժեր են և իբրև այդպիսին էլ պետք է մնան: Եթե մենք անկեղծորեն ներշնչվենք այս գաղափարով, ավելի հեշտ պիտի լինի մեր հարևանների հետ ընդհանուր լեզու գտնել»[1]:

Կովկասյան ժողովուրդներին փրկարար այս գիտակցությանը բերելու համար չէ՞ արդյոք, որ Վրացյանը ստիպված էր խոստովանել, որ ծովից-ծով Հայաստանի մասին ժամանակին իրենց պահանջն առնվազն տղայամտություն էր, կամ որ Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև բարեկամական հարաբերություններ հաստատելու կարիքն այնքան կարևոր էր Հայաստանի համար, որ ավելի իմաստուն կլիներ, եթե Ղարաբաղի հարցում «որոշ չափով լինեինք վերապահ»[2]: 1923 թ. Դաշնակցության ռազմավարությունը բացահայտ էր ու պարզ՝ ընդհանուր հակահեղափոխական ճակատ հեղափոխության ընդհանուր ճակատի դեմ: Վերջինիս պառակտման դեպքում՝ թուրք-կովկասյան միացյալ բանակի գրոհ՝ նահանջող ռուս-կովկասյան բանակի վրա: Հաղթության պարագայում «Միացյալ և անկախ Հայաստանի» իրագործումն՝ «օրինական ռուս կառավարության», ասել է թե՝ սպիտակգվարդիական Ռուսաստանի գործուն մասնակցությամբ:

Ավետիս Ահարոնյանի կողմից Փարիզում հրատարակվող «Հայաստանի ձայն» շաբաթաթերթում 1922 թ. հոկտեմբերին տպագրվում է ռուսական կադետների պարագլուխ Պավել Միլյուկովի հայտարարությունը «Հայկական Հարցի» մասին:

«Մենք կարծում ենք,- հայտարարում է կադետական կուսակցության վտարանդի ղեկավարը,- որ Հայկական հարցը ևս կարիք կլինի լուծել Ռուսաստանի հետ միասին, իսկ մինչ այդ պիտի աշխատել պահպանել ժողովուրդը...Ինչպես կդասավորվեն Ռուսաստանի և հայ ժողովրդի փոխհարաբերությունները: Ես

---

[1] «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, N 3, էջ 48:

[2] Նույն տեղում, N 1, էջ 53:

կարծում եմ, որ դա բավական հեռավոր մի հարց է: Առանց իսկական Ռուսաստանի, ինչպես ասացի, այդ հարցը չի կարող լուծվել»[1]: «Հայրենիք» ամսագիրը պնդում էր, որ ռուս-թուրքական հնարավոր բախման պարագայում «ոչ միայն պիտի կարողանանք, այլև պիտի պարտավորվինք Թուրքիո բարեկամ և Ռուսիո թշնամի դառնալ»: Դաշնակցության ռազմավարությունը գծում էր քաղաքական այն ընդհանուր ծրագիրը, որ պիտի գործադրեր վերջնական նպատակը կենսագործելու համար: Իր ընթացիկ մարտավարությունը սակայն հաշվի էր առնում բացառապես Մերձավոր Արևելքում իշխող այն ուժերի հարաբերությունը, որոնց գերազանցող ազդեցության շնորհիվ գործող քաղաքականության շրջանակից վտարվում էր Սևրի դաշնագրով սրբագործված «Միացյալ և անկախ Հայաստանի» բանաձևը: Մարտական ընդհանուր ծրագիրն այդ պատճառով ոչ միայն հանդուրժում էր, այլև թելադրում էր Դաշնակցությանը «լոյալ ընդդիմադիր դերի» մեջ մնալ առայժմ ոչ միայն քեմալական Թուրքիայի, այլև Խորհրդային Ֆեդերացիայի սահմաններում: Կարծում ենք, որ չափազանց խիստ քարոզչական էր Ռուբեն Դարբինյանին հասցեագրված Աշ. Հովհաննիսյանի ներքոհիշյալ ձևակերպումը. «Դաշնակցության քաղաքական հակումն այսօր «Հայաստան ստեղծող» Անտանտի և ամենից առաջ Անգլիայի կողմն է, այն Անգլիայի, որտեղ ամեն ինչ հրապուրիչ է, անգամ...«ընկերավորները: Ֆաբիանական շարժման մասին հիացմունքի խոսք է գտնում այսօր անգամ Դարբինյանը»[2]:

Նախորդ էջերում նշել ենք, որ Աշ. Հովհաննիսյանը առաջիններից էր, որ ձեռնամուխ եղավ խորհրդային կարգերի հաստատման պատմությունը գիտական հենքի վրա շարադրելուն: Ըստ Աշ. Հովհաննիսյանի, Հայաստանի խորհրդայնացման պատմությունն անշեղ շարադրելու համար հարկավոր է քննական հայացքի տակ առնել հասարակական-քաղաքական զարգացման նախընթաց իրադարձությունները, քանզի «Նոյեմբերյան հեղափոխությունը»,- 1923 թ. «Նորք» հանդեսի երկրորդ գրքում գրում է հեղինակը,- նոր

---

[1] «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, N 6, էջ 2:

[2] Հովհաննիսյան Աշ., նշվ. հոդվածը, «Հայրենիք», 1923, գիրք 3, էջ 181:

Հայաստանի կազմավորման վերջին գործողությունը չէր միայն, այլ հնի կազմալուծման վերջին արարը»: Այնուհետև Աշ. Հովհաննիսյանը գրում է, որ խեղդելով Մայիսյան ապստամբության «...տարերային պոռթկումը դաշնակցական ռեակցիան ճանապարհ հարթեց յուրահատուկ կոռնիլովշչինայի քեմալական արշավանքի համար: Ռազմական պարտությունը ցուցադրեց խմբապետական ռեժիմի սնանկությունը. Ղարսը դարձավ բանվորագյուղացիական դիկտատուրայի նախադուռ...»:

Բարդ ու զարտուղի գործողություններով Հայաստանի հեղափոխությունն ունեցել է նահանջներ և հարձակումներ, տվել է դավաճաններ և հայտաբերել հերոսներ, կրել է պարտություններ, տարել հաղթանակներ: Փաստեր և երևույթներ են սրանք, որ պատմագրողի վերազնահատող մտքին են սպասում: Սակայն պատմական արձանագրությունների երեսից դեռ չի իջել հեղինակների բեմական շպարը: Չափազանց թարմ են դեռ անցքերի անմիջական տպավորությունները և տակավին հեռու դատաստանի վերջին օրը: Անհրաժեշտ է վերականգնել պատմական ռեպլիկների անխարդախ բնագիրը, հիշել տեսիլների շարահարության ընթացքը, դրսևորել գործողությունների գլխավոր զսպանակները, պարզել հեղափոխական դրամայի հանգույցները: Այս իմաստով ամեն մի լուսաբանություն արժեքավոր է տակավին որպես նախափորձ: Սայթաքումներն անխուսափելի են, բայց և անհրաժեշտ: Քանի որ այդ գնով է միայն հնարավոր մշակել կայուն տեսակետ մոտիկ անցյալի գալիք ուսումնասիրությունների համար»[1]: Ինչպիսին էր իրական պատկերը: Աշ. Հովհաննիսյանը հոդվածում ջանում է բացահայտել կացությունը, որն արտահայտվում էր հետևյալում. Ռուսաստանում Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո դաշնակցական կուսակցությունը, հարդարելով Հայաստանի մանր բուրժուազիայի հակահեղափոխական ճակատը, արհեստական պատվար կազմեց հեղափոխության հուզող ալիքների դեմ: Ազգային ճակատ զանգվածների ազատագրման դասակարգային պայքարի դիմաց: Հայաստանի «անկախ» պետականու-

---

[1] Հովհաննիսյան Աշ., Հայաստանի հեղափոխության հուլիսն ու հոկտեմբերը, «Նորք», 1923, գիրք 2, էջ 97:

թյուն-ահա կազմակերպական այն գործիքը, որ իշխանության զենք պիտի դառնար ազգային բուրժուազիայի և իր կուսակցության տիրապետության ընթացքում: Երկսայրի մի սուր, որ պիտի բարձրանար հեղափոխության արտաքին գրոհի և շարժման ներքին հորձանուտների հանդեպ:

Մինչդեռ այդ բոլորը զուր ջանքեր էին, որովհետև հեղափոխական խլուրդը սեփական իշխանության հիմքերն էր փորում: Հայաստանն անկախ էր Խորհրդային Ռուսաստանից, սակայն վասալական կախմամ մեջ էր իմպերիալիստական Անտանտից: Մերժում էր Բրեստի դաշնագիրը, որպես ստրկության շղթա, բայց հրամցվում էր Բաթումի ավելի խայտառակ համաձայնությունը, որպես փրկության խարտիա: Արդյունքներն ակնբախ էին: Հայաստանը դեռ չմիացված կիսվեց: Նրա ազատ մասը «Արարատյան Հանրապետությունը», ասպարեզ դարձավ եվրոպական և ազգային բուրժուազիայի քաղաքական շահատակությունների համար: Իսկ թուրքական գարշապարի ծանրության տակ շրջանը քարուքանդ եղավ, գոյատևող բնակչությունը նորից գաղթի մատնվեց ու սրի քաշվեց: Օտար զորամասերի հեռանալուց հետո իսկ երեսի վրա ընկած էր ասպատակված մի երկիր, որտեղ գահակալում էին սովը, վարակը, մահացությունը: Երկրի աշխատավորության մի մասը բնաջնջումից փրկվեց հազար ու մի դժվարություններով ստացվող և հազար ու մի խարդախություններով բաշխվող ամերիկյան ալյուրի շնորհիվ միայն: Պատերազմն ու ջարդը, արտադրողական ուժերի քայքայումն ու քաղաքական համակարգի կազմալուծումը սաստկանում էին ու ծավալվում:

Հայ-վրացական հակամարտությունը խեղդում էր արտաքին քաղաքականությունը՝ մաքսային թալանի անօրինակ ձևեր ստեղծում: Բավական է հիշել, որ Վրաստանը կլանում էր Հայաստանին հասցեագրված ամերիկյան մթերքների գրեթե 30 տոկոսը: Փակուղի կազմելով Բաթումի Ճանապարհին, մենշևիկյան Վրաստանը վրաց մանր բուրժույի սահմանափակ ուղեղում վառում էր միայն ծովից-ծով փռվելու բարեպարար հույզը և հրահրում նրա մարտական եռանդը: Ադրբեջանի հետ տեղի ունեցող գժտությունների պատճառով Հայաստանը կտրվում էր նավթային աշխարհից, եր-

կաթուղային հաղորդակցությունը կանգ էր առնում, ճյուղի բանվորությունը մատնվում էր սովի և անգործության: Շարուրի և Նախիջևանի կռիվները փակում էին Պարսկաստանի ճանապարհը, ճգնաժամը սրվում էր արտաքին աշխարհից կտրվող Հայաստանի Հանրապետությունում, մահացությունն աճում: Երկիրն անզոր էր իրագործելու արտադրական ուժերի վերականգնման որևէ ծրագիր: Տնտեսական վերաշինության «մանդատը» որևէ շահ չէր խոստանում եվրոպական և ամերիկյան «բարերարներին»: Ինքնամփոփ տնտեսության մեջ ոչ միայն հնարավոր չէր երկրի նյութական վերաշինությունը, այլև անխուսափելի նրա դեգրադացիան: Սեփական արդյունագործությունից զուրկ և արտաքին շուկաներից կտրված անհնարին էր դառնում բարձրարժեք բույսերի մշակությունը: Իր հերթին վաճառքի հանված վաշխառուական գներ նշանակելով պետական մենաշնորհը արմատախիլ էր անում գյուղատնտեսության այդ ճյուղը, ցամաքեցնում իր իսկ տարադրամային ֆոնդի աղբյուրները: Իրողություն, որը պիտի սրեր արտաքին առևտրի ճգնաժամը, քայքայեր պետության ֆինանսներն ու պարենավորման համակարգը[1]:

Աշ. Հովհաննիսյանը ջանում է Մայիսյան ապստամբության կազմակերպական ձևավորումը լիովին պայմանավորել կոմունիստական կազմակերպությունների կատարած ընդհատակյա աշխատանքով, հետամտելով, որ բանվորական շարժումը այդ աշխատանքի զանգվածային հայտարարն էր: Շարժումը ծայր տվեց զինվորական ապստամբության Ալեքսանդրապոլում, Կարսում և Սարիղամիշում, որ զինվորական ապստամբությունը Նոր Բայազետում տեղահան արեց գյուղական զանգվածներին և ստացավ քաղաքական կռվի կերպարանք: Իջևանի շրջանում գյուղացիությունն ապստամբության գլխավոր զսպանակն էր, որ հեղափոխական եռանդ հաղորդեց զինվորական շարժմանը: Զինվորագյուղացիական այդ ապստամբությանն էր, որ օգնության էր գալիս

---

[1] Տե՛ս Հովհաննիսյան Աշ., Հայաստանի հեղափոխության հուլիսն ու հոկտեմբերը, էջ 98-99:

կարմիր բանակի ռազմական ուժը, հավելում է Աշ. Հովհաննիսյանը:

Ըստ հեղինակի, բանվորական, զինվորական և գյուղացիական լայն մի շարժում էր Մայիսյան ապստամբությունը, որը բռնկեց Հայաստանի տարբեր վայրերում: Սրա մեջ էր ապստամբության ուժը, բայց և սրա մեջ էր նրա թուլությունն ու պարտության հիմնական պատճառը: Ինչու՞ հարցին նա պատասխանում է այսպես. չկար քանակով ու որակով ուժեղ բանվորություն, որ, անցնելով շարժման առաջին շարքերը, իր գործողություններով կարողանար ուղղություն տալ նրան: Չկար նաև կուսակցական զորեղ կազմակերպություն, որ, ղեկավարելով ապստամբական շարժումը, ապահովեր նրա հաղթությունը: Չկար նույնիսկ միասնական կամք և վճռականություն, գործողությունների պարզ հեռանկար ու համագործակցության ընդհանուր ծրագիր շարժումը գլխավորող կուսակցական կազմակերպությունների մեջ: Եթե Արմենկոմը վնասել էր ապստամբական շարժմանը անգիտանալով զանգվածների հեղափոխական տրամադրության փաստը, ապա կուսակցության Ալեքսանդրապոլի կենտրոնը, որը ճշտորեն արձանագրեց այդ փաստը, գերագնահատեց նրա ինքնամփոփ նշանակությունը և ճակատագրական կերպով տարվեց բռնկած ապստամբությունն անարյուն հաղթանակով պսակելու ցնորքով: Կուսակցության Ալեքսանդրապոլի առաջնորդները հրահրել էին բռնկած զանգվածային շարժումը, սակայն անկարող եղան կազմակերպական ընդհանուր հունի մեջ դնել այն, ղեկավարել և առաջնորդել այն պայքարի և հեղաշրջման վճռական օրերին: Այդ օրերին Հայաստանի ռազմահեղափոխական կոմիտեն դեգերում էր կրավորականության նույն տարտամ վիճակում, որպիսի վիճակում դեգերում էր կուսակցության Հայաստանի կենտրոնը օրհասական պայքարի և հեղաշրջման նախօրեին[1]: Անառագաստ և գրեթե անղեկ ապստամբությունն ստացավ տարերային շարժման բնույթ: Առանց սերտ կապի և համագործակցության, մեկուսացված գավառական շրջանակներում, այն ընթացավ որպես հաջոր-

---

[1] Հովհաննիսյան Աշ., Հայաստանի հեղափոխության հուլիսն ու հոկտեմբերը, էջ 138-139:

դաբար բռնկող և հանգչող տեղական շարժումների մի շարան: Ապստամբները հնարավորություն չունեցան ուժեր փոխադրել մի վայրից մյուսը: Պարենային ներքին ճգնաժամը, կազմակերպող ուժերի պակասը, ղեկավարների անվճռականությունը, քարոզչության թուլությունը, հեռանկարների անորոշությունը բարոյալքեցին քաղաքական կոփվածքից թույլ և քաղաքացիական կռիվներին անսովոր զինվորական և գյուղացիական զանգվածներին և ճանապարհ հարթեցին հակառակորդի հաղթությունների և վայրենությունների համար[1]:

Այս ամենը ճիշտ է: Սակայն ճիշտ է և այն, որ Աշ. Հովհաննիսյանն այստեղ շրջանցում է իր իսկ կողմից հարգված գիտական պատմականության սկզբունքը և մտքով շրջագայում երրորդական-չորրորդական հենակետերում: Հայտնի է, որ Ադրբեջանի Հանրապետությունը 1920 թ. ապրիլի 28-ին խորհրդայնացվեց միմիայն Խորհրդային Ռուսաստանի 11-րդ կարմիր բանակի ներխուժման շնորհիվ՝ առանց ադրբեջանական ապստամբական որևէ կրակոցի: Այս դեպքում ցանկանում ենք Աշ. Հովհաննիսյան քաղաքական գործչին և խորագիտակ պատմաբանին հարցնել՝ 1920 թ. Հայաստանի Հանրապետությունում Մայիսյան ապստամբության ժամանակ ու՞ր էր Խորհրդային Ռուսաստանի 11-րդ կարմիր բանակը, ինչու՞ օգնության չեկավ «իմպերիալիստական Հայաստանից» փրկելու հայ ժողովրդին: Եկեք ուղիղ նայենք ճշմարտության աչքերին: Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարները, այդ թվում հարկավ նաև Աշ. Հովհաննիսյանը, ակամա աչք էին փակում այդ իրողության առաջ, որ 1920 թ. ապրիլին արդեն մեկնարկել էին Քեմալ Աթաթուրք-Լենին բանակցությունները, ըստ որոնց ծրագրվում էր ոչ թե Հայաստանի Հանրապետության արագացված խորհրդայնացում, այլ «իմպերիալիստական Հայաստանի» ոչնչացում, տարածքների կրճատում հօգուտ Թուրքիայի և նոր միայն խորհրդայնացում: Մի ծրագիր, որ կատարվեց շատ անշեղ: 1920 թ. հայ-թուրքական պատերազմից հետո կնքվեց Ալեքսանդրապոլի դեկտեմբերի 2-ի ստորացուցիչ պայմանագիրը: Ի դեպ տեղին է

---

[1] Տե՛ս Հովհաննիսյան Աշ., Հայաստանի հեղափոխության հուլիսն ու հոկտեմբերը, էջ 138-139:

այստեղ անդրադառնալ Հայաստանի խորհրդայնացման հինգերորդ տարեդարձի առթիվ Աշ. Հովհաննիսյանի գրած «Համազգային կրիզիսը» հոդվածին: 1920 թ. հայ-թուրքական պատերազմի ընթացքում Հայաստանի Հանրապետությունում ստեղծված համազգային ճգնաժամի մասին Աշ. Հովհաննիսյանը գրում է, որ «Միացյալ և անկախ» Հայաստանի պետականությունն այն վահանն էր, որ, խոյանալով հեղափոխության ներքին և արտաքին ուժերի դեմ, պետք է պաշտպաներ ազգային բուրժուազիայի կյանքն ու գույքը, բաց աներ նրա առաջ նյութական բարգավաճման ուղիներ, նեցուկ դառնար նրա տիրապետության: Այդ պետականությունը իմպերիալիստական բուրժուազիայի դուռը բախող մուրացկանի ցուպ դրեց Հայաստանի ցրտահար և սովահար աշխատավորության ձեռքը: Սակայն գործադրած միջոցները ոչ միայն բարեկեցության եղջյուր չդարձան հայ գյուղացու համար, այլև հեղափոխական ցնցումների, պատերազմական վայրիվերումների և ֆիզիկական սարսափի խորխորատ բացեցին նրա առաջ: Այդ էր պատճառը, որ անգամ թուրքական արշավանքի մղձավանջը չներշնչեց այդ գեղջուկին երկիրն ու իշխանությունը պաշտպանելու մղումը: Դաշնակցության կերտած ազգային-քաղաքական կառույցը փլվում էր: Ռազմական պարտությունը նախապատրաստում էր զանգվածների մեջ տեղի ունեցող սոցիալական բեկումների միջոցով: Հեղափոխությունը հասունանում էր ոչ թե պատերազմի համար, այլ պատերազմի դեմ, ոչ թե բոլշևիկների դեմ, այլ վերջիններիս օգտին, Մայիսյան ապստամբության հաղթած ուղիներով, այսինքն դաշնակների իշխանության դեմ[1]:

Հայաստանի Հանրապետությունը ստացել էր դասալքված բանակի կերպարանք: Պատերազմում էին միայն խմբապետական գնդերն ու դաշնակցական կամավորները: Կարս բերդաքաղաքը հանձնվեց Կարաբեքիրին առանց մի գնդակ արձակելու: Ճգնաժամը համընդհանուր էր: Ռազմական պարտությունը կազմալուծում էր վերջնականորեն հասարակական-տնտեսական թույլ հենարանի վրա ճոճվող և «ազգային ինքնակողմնորոշման» դատապարտ-

[1] Հովհաննիսյան Աշ., Համազգային կրիզիսը, «Խորհրդային Հայաստան», 1925, 29 նոյեմբերի:

ված կառավարողների խարխլված պետականությունը: Անտանտի պետությունները լքել էին «կրտսեր դաշնակցին»: Հայաստանի վերածնությունը պետք է սկսվեր խորհրդային կարգերի համար պայքարի երկունքով[1]: Այսպես է եզրափակում իր քաղաքական-հրապարակախոսական հոդվածը Աշ. Հովհաննիսյանը:

Աշ. Հովհաննիսյանի հրապարակախոսական հրապարակումները պատմաիմաստասիրական խորքային խորհրդածություններ էին: Քննական այդ մեթոդը գործադրում էր ինչպես շրջադարձային երևույթների, այնպես էլ քաղաքական երևելի գործիչներին նվիրված ակնարկներում: Այսպիսին է, օրինակ, նրա «Երկու բնութագիր. Ստ. Շահումյան և Ալ. Ռուբենի «Ծատուրը» հոդվածը (Ալեքսանդր Ռուբենի), որտեղ միացված են երկու քաղաքական գործիչների մասին տարբեր ժամանակներում գրված նյութերը: Առաջինը տպագրվել է 1919 թ. Մոսկվայի «Կարմիր դրոշակ» թերթի 3-րդ համարում և այնուհետև արտատպվել նույն տարում Աստրախանի «Կարմիր բանվոր» թերթում՝ «Ստ. Շահումյանի տեղը հայ բանվորական շարժման մեջ» վերտառությամբ: Երկրորդը լույս է տեսել 1922 թ. ապրիլին «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 79-րդ համարում «Ծատուրը» վերնագրով:

Աշ. Հովհաննիսյանը Ստ. Շահումյանին չի հակադրում Ալ. Ռուբենուն (Ծատուրին), այլ իրական օբյեկտիվությամբ ջանում է բնութագրել յուրաքանչյուրին ըստ նրանց գաղափարաքաղաքական դավանանքի: Ստ. Շահումյանի մասին Աշ. Հովհաննիսյանը գրում է, որ նա հետևել է, աշակերտել է եվրոպական սոցիալիզմին, որ կոմունիզմի մասին գիտական ուսմունքը ծանոթ էր նրան գերմանական ակունքներից: Հեղափոխական դաստիարակություն և քաղաքական դիրք Շահումյանը ստացել է համառուսական շարժման մթնոլորտում և նա որպես գործիչ մեծություն էր անդկովկասյան մասշտաբով: Նա Անդրկովկասում հարգանք էր վայելում ոչ միայն համախոհների, այլ հակառակորդների շրջանում: Հարկավ լոկ անձնական բարեմասնություններով չէր պայմանավորվում Շահումյանի այս եզակի դերը երկրամասում, այլ նախ և առաջ այն

[1] Հովհաննիսյան Աշ., Համազգային կրիզիսը, «Խորհրդային Հայաստան», 1925, 29 նոյեմբերի:

օբյեկտիվ նշանակությամբ, որ ստանում էր նա իր թիկունքին կանգնած հեղափոխական զանգվածների շնորհիվ: Ազգային և դասակարգային բախումների և կռիվների անդրկովկասյան ժխորում Շահումյանը նկատվում էր որպես երկրի աշխատավորությանն համերաշխության հարազատ թարգմանը: Ստ. Շահումյանը գործում էր՝ իր համար ղեկավար ունենալով այն վարքագիծը, որ առաջնորդում էր նրան ընդհանուր ռազմավարության ժամանակի գերագույն շահը:

Ըստ Աշ. Հովհաննիսյանի, մենք պարտավոր ենք գնահատել այն բացառիկ դերը, որ ուներ նա ամբողջ երկրամասում, նախատեսել այն հմայքը, որ դեռ պիտի ստանա նրա դեմքը անցյալի հեռավորության վրա, եթե բնորոշենք նրա նկարագիրը այն «ազգային շրջագծի մեջ, ուր նա ամենից առաջ հայտնվեց որպես ուսուցիչ և ղեկավար ու ամենից շատ պիտի հարգվի որպես հերոս ու նահատակ: Ստ. Շահումյանն իր համարձակ կյանքով սրբագործվեց հայ իրականության մեջ որպես ընդհանրական ճշմարտության հաղթանակի համար պայքարի դրոշակ, ընկավ այդ պայքարի մեջ որպես անձնազոհ հերոս»[1]:

Բոլորովին այլ ճանապարհով ընթացավ Ալ. Ռուբենու կյանքը: Ավարտելով Շուշվա թեմական դպրոցը և մեկնելով Բաքու, Ծատուրը գլուխ կանգնեց դաշնակցական այն փոքրաթիվ մտավորականների կողքին, որոնք «կովկասյան խնդիրներով» զբաղվելու անհրաժեշտություն էին զգում: Սակայն 1903 թ. Ծատուրն արդեն այն մի քանի հայ մարքսիստների թվումն էր, որոնք լույս ընծայեցին Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպության (սպեցիֆիկների) անդրանիկ մանիֆեստը: Նավթաշխարհը արմատական բեկում է մտցնում նրա գիտակցության մեջ: Քաղաքական կենդանի պայքարի միջավայրում Ալ. Ռուբենին օրըստօրե դաստիարակվում էր որպես հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատ և դիրք ու ազդեցություն վաստակում որպես նոր գաղափարների պատգամախոս: Մտքի սուր դիալեկտիկայով և հոետորական աճող եռանդով՝ նա ձեռք է բերում բանավիճողի հռչակ անդրկով-

---

[1] Հովհաննիսյան Աշ., Երկու բնագիր. Ստ. Շահումյան և Ալ. Ռուբենի, Երևան, 1927, էջ 5-7:

կասյան հայաշատ կենտրոններում, մանավանդ երիտասարդական շրջաններում: Ազգային-քաղաքական հին հասկացողությունների և արժեքների վերագնահատման ժամանակներ էին, և նա, ծանոթ հայ կյանքին և տիրապետելով հոետորական խոսքի, ջախջախիչ հարվածներ էր հասցնում տիրող մտայնությանն ու նրա երևելի հրապարակախոսներին: Վեճի բռնվելով նրա հետ, ջարդուփշուր հեռանում էին քաղաքական մրցարանից խոսքի այնպիսի վարպետներ, ինչպես Հայ հեղափոխական դաշնակցության երևելի անդամ Գարեգին Խաժակն էր և Լևոն Աթաբեկյանը (սկզբում դաշնակցական էր, իսկ 1907 թվականից էսէռ): Ալ. Ռուբենու զեկուցումը «Հայ-թուրքական ջարդերի տնտեսական, քաղաքական պատճառների մասին», որով նա հանդես եկավ 1905 թ. Թիֆլիսի քաղաքային տան սրահում, քննադատության կատարյալ հաղթանակ նկատվեց: Ավելի խորահայաց և ավելի հետևողական վերլուծությունն այսօր կարող է սկզբունքային թերություններ ու սայթաքումներ մատնանշել Ալ. Ռուբենու այդ և ուրիշ գործերի մեջ: Բայց ժամանակի մամուլն արտահայտում էր խանդավառ հիացում կամ անզոր կատաղություն միայն:

«Հայ-թուրքական ջարդերի տնտեսական, քաղաքական պատճառների մասին» զեկուցումը, որը լույս տեսավ նաև առանձին գրքույկով, Աշ. Հովհաննիսյանը համարում է հայ հասարակական-քաղաքական կյանքի գիտական վերլուծության փայլուն նմուշ: Պանիսլամիզմի մասին դաշնակցականների բարձրացրած վայոցներին ի պատասխան, Ալ. Ռուբենին նշավակում էր պանիսլամիզմի երևույթը կատաղի զայրույթ առաջացնելով ազգայնականների ճամբարում: Հասարակական զարգացման և ազգայնական գաղափարաբանության վերլուծման տեսակետից ավելի կարևոր էր նրա «Դաշնակցությունը և նրա քաղաքական-հասարակական արժեքը» խորագրով աշխատությունը, որը տարաբախտաբար կիսատ մնաց և մեզ հասած վիճակում իսկ ձգձգված և գրական առանցքից զուրկ մի հեղինակություն է: Այստեղ ընթերցողը կգտնի ընդարձակ տեսություններ և պատմական մատերիալիզմի, և նրա «քննադատների, և ռուսահայ լիբերալիզմի, և հայ մանր բուրժուազիայի ու իր կուսակցության ՀՀԴ-ն մասին: Եվ

քանի որ հեղինակը գրում է «լայն խավերի համար», ուստի չի զբաղվում նյութին վերաբերող աղբյուրներով, ավելի շատ հրապարակագրում է, քան ուսումնասիրում: Նշելով նման կարգի վրիպումները, Աշ. Հովհաննիսյանն ընդգծում է, որ Ռուբենու այդ աշխատությունը իր ժամանակի հասարակական երևույթների մատերիալիստական լուսաբանության անդրանիկ համակարգված փորձն է: Հեղափոխական խառնվածքով, տրամաբանական կուռ հետևողականությամբ, բանավեճի սուր հակադրություններով, ընթերցողն այդտեղ կգտնի մեծարված կուռքերի, փառաբանված հասկացողությունների անխնա մերկացումներ և վերագնահատումներ, որոնք այսօր իսկ չեն կորցրել իրենց թարմությունն ու արդիականությունը: Հայոց գրականության մեջ մինչև այսօր իսկ այդ գործը դաշնակցության գաղափարախոսության միակ հիմնավոր քննադատությունն է: Ավելի մշակված, ավելի ամբողջացած և պայքարի տեսակետից ավելի անմիջական նպատակ ունեն Ալ. Ռուբենու այն հոդվածները, որ շոշափում են սոցիալ-դեմոկրատիայի կազմակերպական խնդիրները: Այդ հոդվածները կազմեցին «Հայ սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կազմակերպության» գաղափարական զինանոցը, ինչպես և ինքը հեղինակը գլխավոր և գրեթե միակ տեսաբանն էր «սպեցիֆիկներին» մեկուսացնող կազմակերպական հարցերում: Հեղափոխական գործոնների գնահատման մեջ Ալ. Ռուբենին խոսքով ու գրչով կանգնած էր քիչ թե շատ հեղափոխական «մեծամասնական» տեսակետի վրա: Կազմակերպական խնդրում նա «Բունդի» հայկական տարբերակն էր առաջադրում: Ավելի հետևողական «սպեցիֆիկները» հարեցին ազգային-կուլտուրական ինքնորոշման տեսակետին: Ալ. Ռուբենին չդավաճանեց հեղափոխական մարքսիզմի դրոշին: Նա 1912 թ. գրեց մի հոդված «ազգային-կուլտուրական ավտոնոմիայի» դեմ: Հետագայում հրաժարվեց նաև կազմակերպական համակարգի ազգային հերձվածից: Այդ հրաժարումը «պայքարի փոխված պայմաններին» էր վերագրվում: Մինչդեռ քննել կազմակերպական ազգային սկզբունքի «նպատակահարմարությունը» նիշող պայմանները կնշանակեր քննել հենց այն «սպեցեֆիկ» մտավախությունը, որի գերազանց տարերքից պիտի թալկանար Ալ. Ռու-

բենու հեղափոխական թափը, խունանար իր ստեղծարար կարողությունը: Այսպիսով, ըստ Աշ. Հովհաննիսյանի, Ալ. Ռուբենու դերն ավելի համեստ եղավ, քան պետք էր ենթադրել իր տաղանդի չափից և իր գործի աղմկահույզ սկզբնավորությունից: Նրա խոսքն ու գործը չունեցավ քաղաքական արժանի կշիռ ու նշանակություն: Նրա գործունեության շրջանը սեղմվեց ամփոփվելով հեղափոխական մարքսիզմի գրավոր ու բանավոր քարոզչությունում: Աշ. Հովհաննիսյանի համոզմամբ դա պատահական երևույթ չէր և ոչ էլ նրա զուտ անձնական եսով պայմանավորված: Գերիշխողը ժամանակի թելադրանքի պարտադրանք էր: Ալ. Ռուբենին իր բախտը կապեց մի կազմակերպության հետ, որ չկարողացավ հարազատանալ նույնիսկ բանվորական այն ազգային զանգվածին, որի պայքարը ղեկավարելու «սպեցիֆիկ» պաշտոն էր ստանձնել: Ո՛չ այդ կազմակերպությունը, ո՛չ նրա գաղափարական ներուժը չէին կարող ղեկավար դիրք գրավել Անդրկովկասի բանվորական շարժման մեջ, քանզի իրենց աշխատանքը դրել էին հեղափոխական պայքարի կազմակերպության շեղ հունի մեջ: Հայ բանվորական զանգվածներն իսկ գնացին այն ղեկավարների հետևից, որոնք անցնելով միջազգային բանվորական կազմակերպության ծրագրին համընթաց կարողացան միաժամանակ քաղաքական ուժ ու ազդեցություն նվաճել նաև ազգային կյանքի նեղ շրջանակներում: Ալ. Ռուբենու մեկուսացումն ու քաղաքական-ստեղծագործական իմաստազուրկ ընթացքն ավելի ակներև դարձավ հետադիմության տարիներին, երբ նոր հեղաուցիչ պայմանների ճնշման ներքո իր «հոգու ամայությունը» նա կամեցավ արգասավորել բուրժուական գիտության ջերմոցներում: Սակայն այդ որոնումների ասպարեզում իսկ ոչինչ չստացվեց: Ընկնելով մի միջավայր, որտեղ նա ուսուցանող չէր, այլ աշակերտող, և որտեղ աշակերտել իսկ անկարող էր անձուկ նյութականի պատճառով, դառն ու վիրավոր հոգով թողեց քաղաքական ասպարեզը, վերադարձավ ծննդավայր, այնտեղ, ուր անցել էին նրա պատանեկան տարիները, գավառական անդորրության ծոցում, սեմինարիայի պատերի մեջ զոհելով իր ամբողջ եռանդն ու կարողությունը՝ նոր սերունդը

նոր օրերի համար դաստիարակելու գործին[1]:

1926 թ. Վենետիկի Մխիթարյան տպարանում լույս է տեսնում Դավիթ Անանունի «Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը» աշխատության երրորդ հատորը: Իր այս հատորով Անանունը խորհրդածությունների հարուստ նյութ է մատակարարում նախ և առաջ սփյուռքի դաշնակցական մամուլին: Ի՞նչ նոր հարցադրումներ են, որոնք այդքան հետաքրքրություն են առաջ բերել այդ հրատարակության շուրջը: Այդ գրքում Դ. Անանունը, ըստ Աշ. Հովհաննիսյանի, կամենում է ներկայացնել ռուսահայերի հասարակական զարգացման 1901-1918 թթ. ընկած ժամանակաշրջանը: Այլ խոսքով՝ ռուսահայերի, որպես ազգության, տնտեսական-քաղաքական ինքնորոշման, նրանց «ազգաշինության» և ազգային-քաղաքական ազատագրման հիմնահարցը: «Ռուսահայերի հասարակական զարգացման» երրորդ հատորը հավակնում էր տալ հենց հեղինակին զբաղեցնող հիմնահարցի լուծումը: «Հայության հավաքման» հին պատգամն ավարտում է իր աշխատանքը 1918 թ. մայիսի 28-ին՝ Հայաստանի Հանրապետության ստեղծման մեկնարկով: Դ. Անանունը համաձայն չէ հայ «առաջին մարքսիստների» այն տեսակետի հետ, թե ռուս պետականության այս կամ այն կառուցվածքը «համադարման է ազգային կարիքների և տրտունջների դեմ»: Անանունը կշտամբում է հայ մարքսիստներին, որոնք հետևողականորեն տեր չկանգնեցին նախընթաց շրջանի ազգային-հեղափոխական շարժմանը: Ինչի՞ մասին է խոսքը: Խոսքն այն մասին է, որ «մեր առաջին մարքսիստները,- գրում է Դ. Անանունը,- դեմ հանդիման եկան մի լայն շարժման: Նրանք չէին այն հրահրել կամ տեսաբանորեն հիմնավորել: Եվ որովհետև նրանք անցյալի ժխտումն էին՝ ժառանգ չկանգնեցին և անցյալից եկող շարժմանը, համարելով այն կղերա-բուրժուական մտքի արգասիք: Կռվի տաք վայրկյանին սա հասկանալի վերաբերմունք էր, բայց ոչ օրինակելի: Երբ առաջին օրերի հապճեպ որոշումը դառնում է ա-

[1] Տե՛ս Հովհաննիսյան Աշ., երկու բնագիր Ստ. Շահումյան և Աշ. Ռուբենի էջ 26-27:

ռատ և գործունեության ուղեցույց՝ այն արդեն սայթաքումն էր»[1]: Այնուհետև իբրև թե այդ «սայթաքումը» պատճառ եղավ, որ մարքսիստները «ողնաշարը ջարդած մի ժողովուրդ դարձան, իսկ դաշնակցությունը նստած մնաց «հայության» ազգային զգացումների և անձև սպասումների խանձարուրի մոտ»[2]: Դ. Անանունի համոզմամբ մարքսիստների ազգաշինությունը կերպարանք չուներ, իսկ Դաշնակցության գործելակերպի հաջող ու սուր քննադատությունը շրջանակ չէր դառնում, որ «հայկական մեղուն իր մեղրահացը հյուսեր...մնաց որ հեղափոխությունը, այսինքն՝ գործնական լուծե այն, և մարքսիստները գնան շարվելու պատրաստի սեղանի շուրջը: Իսկ թե գործնականը, առանց լուսաստղի, առանց գաղափարական ուղեցույցի, հպատակվելով կույր տարերքին միայն՝ ի՞նչ տանջանքներով է լուծում խնդիրը,- այդ մասին մենք լռում ենք»[3]:

Գրքի առաջաբանում Դ. Անանունը գրում է, որ «Հայությունը-...իր ազատարար Ռդիսևսը գտավ ռուսական հեղափոխության մեջ»: Փույթ չէ բնավ, որ սպասածին հակառակ, այդ հեղափոխությունը պատռեց բուրժուական պետականության շրջանակը և ինքնորոշվեց որպես հեղափոխություն: Հայ բանվոր դասակարգը, ըստ նրա, ունկնդրելով պատմության թելադրանքին, կոչված է իրագործելու «ազատամտության» կրակը: Հրաժարվել այդ կրակից նա չի կարող անպատիժ: «Հայության ինքնուրացման դեմ,- շարունակում է Անանունը,- պիտի ծառանա բանվորական Ռուսաստանը, քանի նա ընթանում է սոցիալիզմի դրոշակի տակ և կամենում է ազատագրել իրեն թե բռնարար շրջանի ժառանգությունից և թե մեր օրերի գայթակղությունից»[4]:

Հավատարիմ մնալով ազգայնական իր ըմբռնումներին՝ Դ. Անանունը քննադատական ընդարձակ էջեր է նվիրում դաշնակցական «ազգաշինության» պրակտիկային: Սա առիթ է տալիս դաշնակցականներից ոմանց, մասնավորապես Ս. Վրացյանին,

---

[1] Անանուն Դ., Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը, Վենետիկ, 1926, էջ 408:

[2] Անանուն Դ., նշվ. աշխ., էջ 411-412:

[3] Նույն տեղում, էջ 418:

[4] Նույն տեղում, էջ 693:

վերապահ դիրք բռնելու Դ. Անանունի գրքի նկատմամբ: Իսկ Դաշնակցության մեկ այլ գաղափարախոս՝ Միքայել Վարանդյանը, ընդհանուր մակարդակի վրա դնելով Անանունի այս աշխատությունը՝ Լեոյի «Անցյալից» ուսումնասիրության հետ, ակնարկ է անում այն մասին, թե երկու հեղինակների գործերն էլ գրվել են խորհրդային ազգային անվտանգության մարմինների արտոնությամբ: Այս մասին շատ հստակ է դաշնակցական ամբողջ տպագիր մամուլի դիրքորոշումը: Հատկանշական է, որ Անանունի հատորի լույս տեսնելուց առաջ, 1926 թ. նոյեմբերյան իր համարում «Հայրենիք» ամսագիրը գրում էր, թե Երևանի կառավարությունը ձրիաբար, անշահախնդրորեն չի տար նրան առանձնաշնորհումներ և այս պարագային ալ գիտցել է բավական սուղ գնով ծախել իր ընձեռած արտոնությունը...Երևանի վարիչները կգուրգուրան այդ «չեզոք» պատմագիրներու վրա, ամեն կերպ կքաջալերեն անոնց պատմագրական փորձերը, նույնիսկ կհանդուրժեն անոնց այս կամ այն ուրույն ժեստը, ուրույն անկախ կարծիքները՝ փոխարենը ստանալու համար Հ. Հ. Դաշնակցության վերջնական սնանկացումի ու փլուզումի վկայագրեր»: Ընդհանուր առմամբ դաշնակցական քննադատները ողջունեցին Դ. Անանունի հատորի երևան գալը՝ նկատելով այն իրենց հետապնդած «ազգաշինական» նպատակների սկզբունքային ջատագովություն՝ «անաչառ» գրչով: Աշ. Հովհաննիսյանն այն կարծիքին է, որ «դաշնակցական իդեոլոգիայի հիմունքներն այնքան են խարխլված այսօր (1927 թ. – Ն. Ս.), որ նրա ներկայացուցիչները պատրաստ են ճաշակել լախտի ու ճիպոտի ամեն մի հարված, կրել անձնական ամեն մի թուք ու մուր-միայն թե չանարգվի «սրբության սրբոցը», այն «հին պատգամը», որին ծառայել է կուսակցությունը տասնամյակների բախտախնդիր և արկածավոր իր գործունեության ընթացքում: Ի՞նչը կարող էր ավելի դյուրին ու ձեռնտու լինել, քան այն, որ *լրագրական հոնարարների հետամուտ դաշնակցական պարապ գրչակները* (Արտ. Աբեղյան, Վ. Ահարոնյան և Վ. Նավասարդյան) *ամեն չափ ու սահման հեգնող իրենց «ռեցենզներով»* մի ավելորդ առիթ որսացին Դ. Անանունի աշխատության մեջ՝ *նորոգելու իրենց գրական արշավանքը Հայաստանի խորհրդային իշխանության և նրա*

ղեկավարների դեմ»[1] (ընդգծումները Աշ. Հովհաննիսյանի Ն. Ս.): Ի՞նչ է սպեցիֆիզմը: Այդ հարցի սպառիչ պատասխանը ժամանակին տվել է Ստ. Շահումյանը: «Պայքար» թերթի 1916 թ. 33-րդ համարում Շահումյանը գրել է. «Հայտնի է, որ 1904 թվականի համառուսական մարքսիստների մեջ աշխատող մի երկու ինտելիգենտ միանալով նույնքան նախկին դաշնակցական կիսաինտելիգենտների հետ, հիմնեցին (հրեական Բունդին նմանելու ցանկությամբ) մի կազմակերպություն, որը կոչվեց «բանվորական հայ կազմակերպություն»: Սկզբում շնորհիվ իրենց հին դաշնակցական կապերի, նրանք ունեին իրենց հետ որոշ թվով հայ բանվորներ և մի խումբ ուսանող երիտասարդներ: Ժամանակի ընթացքում նրանց միջից կենսունակ տարրերը, ինտելիգենտ թե բանվոր, միացան համառուսական կուսակցությանը, իսկ մնացածները՝ առաջին իսկ ռեակցիայի ազդեցության տակ՝ կազմալուծվեցին և ցրվեցին»[2]: Ստ. Շահումյանի այս տողերը, ըստ Աշ. Հովհաննիսյանի, պետք է ելակետ ծառայեն սպեցիֆիկների պատմահասարակական դերի բնորոշման համար: Որպես ամբողջություն սպեցիֆիզմը եղել է ազգային-օպորտունիստական սոցիալ-դեմոկրատիայի հայկական մի տարբերակը: Զտարյուն բանվորական կազմակերպություն՝ հետևողական միասնական ծրագրով, մարտավարական խնդիրների քաղաքական միասնական ըմբռնումով և որ կարևորն է՝ մասսայական-հեղափոխական գործնական աշխատանքի միասնական ղեկավարությամբ՝ սպեցիֆիզմը չի եղել երբեք: Սակայն կասկածից դուրս է նաև այն, որ զարգացման սկզբնական շրջանում սպեցիֆիկների շարքերում եղել են հեղափոխությանը և պրոլետարիատին հարազատ որոշ տարրեր՝ մարքսիստական ընդհանուր աշխարհայացքով՝ բոլշևիկյան թեքումով[3]: Մարքսիստական «բոլշևիկյան թեքումով» այդ տարրերին նկատի ուներ Ստ. Շահումյանը, երբ տակավին 1906 թ. միավորիչ

---

[1] Հովհաննիսյան Աշ., «Զախ» պանիկյորության հայկական մի վարիանտի մասին, Երևան, 1927, էջ 6:

[2] «Պայքար», 1916, N 33:

[3] Տե՛ս Հովհաննիսյան Աշ., «Զախ» պանիկյորության հայկական մի վարիանտի մասին, էջ 24:

համագումարից հետո, կշտամբելով Սոցիալ դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպությանը՝ համագումարի որոշումներին ենթարկվել չցանկանալու հանգամանքը, այդ կազմակերպության ղեկավարների մասին գրում էր. «Փոխանակ պարզ ու անկեղծ ներկայացնելու իրենց բանվորներին այն, ինչ որ կատարվել է համագումարում, փոխանակ պարզելու, որ մեր տարիների վեճը արդեն վճռված է այդպես գլխավորապես այն լատիշների և լեհացիների ջանքերի շնորհիվ, որոնց անունով իրենք միշտ երդվում էին մինչև այժմ, նրանք սկսում են խծբծանքով զբաղվել, հիստերիկական աղաղակներ բարձրացնել, հայհոյանքներ թափել, աղավաղել ճշմարտությունը...Այդ բոլորով ընկերներ, դուք կարող եք ժամանակավորապես շփոթեցնել, մոլորեցնել ձեր ընթերցողներին, բայց դրանից, հավատացնում եմ ձեզ, չի շահվի երբեք հայ պրոլետարիատը, որի անունից դուք խոսում եք, որի «միակ ներկայացուցիչը» դուք կամենում եք լինել»[1]:

Հարկավ, կազմակերպչական համակարգի շուրջը եղած «տարիների վեճը» Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական և հայ կազմակերպությունների միջև սաղմնային վիճակում պարունակում էին իրենց մեջ բանվորական ինտերնացիոնալիզմի և բուրժուական նացիոնալիզմի միջև եղած այն տարաձայնությունները, որոնք հետագայում վիհ ստեղծեցին այդ կազմակերպությունների միջև: Սակայն խնդիրն էլ հենց այն էր, որ սպեցիֆիզմի ներսում եղած «կենսունակ տարրերի» քաղաքական աշխատանքն ընթացել է այդ տարաձայնությունները հաղթահարելու գծով: Եվ եթե մոտենանք սպեցիֆիզմի հիմնահարցին հենց նրա «կենսունակ տարրերի» հասարակական-քաղաքական աստիճանական զարգացման տեսակետից, այն մեզ կներկայանա որպես մի կամուրջ՝ բուրժուական-դաշնակցական ազգայնականությունից դեպի պրոլետարական-բոլշևիկյան ինտերնացիոնալիզմը[2]:

Աշ. Հովհաննիսյանը անդրադառնում է Դ. Անանունի ռուսահայերի հասարակական-քաղաքական զարգացմանը՝ ազգային-

---

[1] Շահումյան Ստ., հ. 1, Մոսկվա, 1926, էջ 136-137:

[2] Տե՛ս Հովհաննիսյան Աշ., «Ձախ» պանիկյորության հայկական մի վարիանտի մասին, էջ 24-25:

մշակութային ինքնորոշման տեսությունից դեպի դաշնակցական պետականության «հարազատության» տեսությունը: «Հայը լրիվ մարդ դարձած չի լինի,- գրում է Դ. Անանունը,- եթե նա չհրաժարվե «ներքին թուրքից», եթե նա վերջ չտա իր հոգին ներքինացնող օտար ազգություններին, իսկ դա հնարավոր է, եթե նա մկրտվի հայրենի պետականության ջինջ «ավազանում»[1]:

Ըստ Աշ. Հովհաննիսյանի, սա արդեն բացահայտ հետադիմական-պահպանողական բարբառ էր, որ բանաձևում էր վերասերման իր գործընթացը բոլորած սպեցիֆիզմը:

Մի պահ դեգերելով մտայնության այս նավահանգստում՝ սպեցիֆիզմի թափառ հոգուց վերանում էր ոչ միայն «սոցիալիստական» գաղափարախոսությունը, այլև նրա ֆրազաբանությունը՝ այսպիսի սպառիչ եզրահանգմամբ է ավարտում իր գիտական բնութագիրը Աշ. Հովհաննիսյանը[2]:

Բ) 1920-1930-ական թթ. պատմագիտական աշխարհը

«Խորհրդային գրականություն» ամսագրի 1935 թ. երրորդ համարում լույս տեսավ Աշ. Հովհաննիսյանի «Մառ պատմագետը» հոդվածը, որտեղ հեղինակը ցույց տվեց, որ Նիկոլայ (Նիկողայոս) Յակովլևիչ Մառ գիտնականը համաշխարհային համբավ է ստացել որպես լեզվաբան, որպես լեզվի նոր ուսմունքի, այսպես կոչված հաբեթական տեսության հիմնադիր: Մառը հայտնի է մեծապես նաև որպես բանասեր և հայագետ-կովկասագետ: Ցավալի իրողություն է, որ 1930-ական թվականներից սկսած փորձեր կատարվեցին թերագնահատելու հսկայական այն նշանակությունը, որ Մառն ունի որպես պատմագետ, որչափ վերջինիս նշանակությունը որպես հնագետի ու բանասերի չափվում է հենց նրանով, որ և հնագիտությունը, և բանասիրությունը նա դրեց պատմագիտության բարձրության վրա և որչափ միաժամանակ, նա դարձավ մեր ժամանակի մեծագույն լեզվագետը հենց այն պատճառով, որ բացահայտեց լեզվի դերը, որպես պատմական զարգացման արգա-

---

[1] «Հայաստանի կոոպերացիա», 1920, N 19, էջ 87:

[2] Տե՛ս Հովհաննիսյան Աշ., «Զախ» պանիկյորության հայկական մի վարիանտի մասին:

սիք և հայտաբերեց նրա նշանակությունը որպես պատմական իմացության գործիք: Հայտնի է, որ մինչև Մառը բուրժուական հնագիտությունը իմացողության հասարակական-պատմական մեթոդը կիրառել է բացառապես իրավաբանական նպատակներով: Մառի մոտ, ընդհակառակը, իրը պատմական հասարակսիմացության պրագմատիկ ֆունկցիա է՝ արտացոլելով պատմական զարգացման որոշ աստիճան, որոշ որակ հասարակական գիտակցության զարգացման մեջ: Նրա համար իրի ուսումնասիրությունը պատմության պրոցեսի ճանաչման միջոց է: Ըստ Աշ. Հովհաննիսյանի, Մառի մոտ և լեզուն, և գրականությունը, դադարելով ինքնաբավ լեզվագիտության առարկա լինելուց, ենթարկվում են պատմագիտության խնդիրների սպասարկմանը: Լեզվագիտական շահագրգռությունը Մառ գիտնականին առաջնորդեց դեպի հին ու նոր աշխարհի կենդանի ու մեռած լեզուների ու գրական հիշատակարանների ուսումնասիրությունը: Սկզբնապես նրա առջև դրված էր վրացերենի ուսումնասիրության խնդիրը՝ սերտորեն կապակցված Կովկասի և Առաջավոր Ասիայի կենդանի ու մեռած լեզուների հետ: Բացահայտելով բառի իսկական իմաստը, իրական դերակատարությունը, նա իր գիտական շահագրգռության ոլորտի մեջ առավ Կովկասի և Առաջավոր Ասիայի ժողովուրդների առասպելներն ու լեզուները, էպոսն ու ֆոկլորը, միաժամանակ՝ պատմահամեմատական ուսումնասիրության համար մեջ բերելով այսպես կոչված քրիստոնեական և մահմեդական արևելքի գրավոր հիշատակարանները և ամենից առաջ միջնադարյան Վրաստանի և Հայաստանի հիշատակարանները:

Ն. Մառը չսահմանափակվեց այդ աղբյուրների լոկ բանասիրական ուսումնասիրությամբ: Հետզհետե ձևի ուսումնասիրությունից անցնելով լեզվի հասարակական-պատմական ֆունկցիայի և իմաստի ուսումնասիրությանը, հայտաբերելով գրավոր աղբյուրի իրական պատմական բովանդակությունը, նրա առաջ ծառացավ գրավոր խոսքի տվյալները կենդանի խոսքի տվյալների հետ բաղդատելու, գրավոր պատմության տարեգրությունները նյութական մշակույթի հիշատակարանների և կենդանի հնության հիշա-

տակարանների մեջ դրոշմված տարեգրությունների հետ բաղդատելու խնդիրը:

Ն. Մառի համար բնորոշ էր աղբյուրների համալիր ուսումնասիրությունը: Օրինակ, ուսումնասիրելով Աբխազիայի Ցեբելդա բնակավայրում գտնված եկեղեցու միջնորմի բեկորները, հնագետները գտել էին Աստվածաշնչի տեսարանները պատկերող բարձրաքանդակներ, որոնց մեջ կար մեկը, Իսահակի զոհաբերության տեսարանով, որտեղ ավանդական խոյը պատկերված չէ կանգնած և եղջյուրները ծառի ճյուղերի մեջ խճճված դիրքով, այլ՝ եղջյուրներով ծառից կախված:

Ն. Մառը ցույց տվեց, որ անտվոր այդպիսի մի պատկեր գտնված է նաև Անիի արքունական եկեղեցում: Պատկերի նման գոյությունը բացատրվում է նրանով, որ ի տարբերություն Աստվածաշնչի հունարեն տեքստի՝ արևելյան հնագույն տարբերակներում, հատկապես հայերեն և վրացերեն թարգմանությունների մեջ պատմվում է, որ «խոյը եղջյուրներով կախված է ծառից»: Հայաստանում այս տարբերակը բխում է սիրիական միսիոներներից, որոնք քրիստոնեության անդրանիկ քարոզիչներն էին այդ երկրում 4-5-րդ դարերում: Ընդհակառակը, Աբխազիայում նույն տարբերակը կարող էր երևան գալ միայն այն ժամանակից հետո, երբ հունարեն եկեղեցին նահանջեց վրացականի առաջ, այսինքն ոչ ավելի շուտ, քան IX-X դարերը: Անիի արքունական եկեղեցու քանդակը, ըստ Ն. Մառի, չի կարող ավելի ուշ ժամանակի գործ լինել, քան X դարը, մանավանդ, որ մի շարք այլ տվյալների զորությամբ այդ քանդակը կարող է համարվել VI դարի աշխատանք, մինչդեռ Ցեբելդայի քանդակը ոչ մի դեպքում չի կարող IX դարից ավելի հին լինել[1]:

Աղբյուրների քննությունը հենց սկզբից հայտաբերում է Մառի մոտ հիշատակարանների հասարակական-պատմական բովանդակությունը բացահայտելու միտում: Բացահայտելով ամենատարբեր էթնիկական շերտաբաղդումների արտացոլումը վաղնջական աղբյուրների մեջ, որոշ հետնադարյան աղբյուրների

---

[1] Марр Н. Я., Кавказоведение и абхазский язык, журнал министерства народного просвещения (ЖМНП), 1916, էջ 4:

բովանդակության գաղափարական կամ դասակարգային ուղղությունը, ըստ Աշ. Հովհաննիսյանի, այս է աղբյուրների քննության ընդհանուր միտումը Մառի մոտ: Այստեղից են բխում աղբյուրների թվագրման նրա ձևերը և նրանց գնահատման համար գործադրած չափանիշները: Աղբյուրների մառյան քննադատությունը տարանջատվում է քննադատության ձևական եղանակներից, որոնք անտեսում են աղբյուրների մեջ արտացոլված հասարակական արտադրական հարաբերությունների առանձնահատկությունները, պոկելով աղբյուրը նրան ստեղծած հասարակական-պատմական միջավայրից և լուսաբանելով անցյալը բուրժուական մտածողության համար բնորոշ ձևական-տրամաբանական կատեգորիաների տեսանկյունից[1]: Անցյալի վավերագրերին մերձենալով այսպիսի մեթոդաբանությամբ, Ն. Մառը հնարավորություն ունեցավ իր աշխատություններում վեր հանելու կովկասյան և միջերկրական մշակույթների պատմական այնպիսի շերտեր, որոնց տակավին չէր մոտեցել պատմագիտությունը: Հայկական և վրացական միջնադարյան պատմագրության գրական աղբյուրների ուսումնասիրությունը նրան բերեց այն հաստատ համոզման, որ անհնար է գնահատել այդ նյութերը եզակի այն փաստերի հիման վրա, որոնք վերցված են հիշատակարաններից՝ այն էլ քննադատորեն ստուգված տեքստերով, որ գրողների գնահատման մեջ պետք է պահպանվեն պատմական հեռանկարները և որ չի կարելի պատմագրողին դատել այլ կերպ, քան թե նրա ժամանակ տիրող գիտական և գրական չափերի տեսակետից, հաշվի առնելով նրանց գաղափարաքաղաքական ուղղությունը և այլն: Հատկանշական է, որ Մառի հայ և վրացական գրականության պատմության համալսարանական դասընթացները պատմագրական նյութը դասավորում են ոչ թե հեղինակի սոսկ ժամանակագրական հաջորդականությամբ, այլ ըստ նրանց պատկանելության գիտական-գրական որոշ դպրոցների, խմբավորումների, հոսանքների: Ն. Մառի համար այս ճանապարհով գրական աղբյուրները դառնում էին որոշ, հաճախ տիրող հասարակական գաղա-

---

[1] Տե՛ս Հովհաննիսյան Աշ., Մառ պատմագետը, «Խորհրդային գրականություն», 1935, N 3, էջ 104-105:

փարների և նրանց համապատասխանող հարաբերությունների ցուցանիշներ: Նա հենց սկզբից առանձին ուշադրություն հայտաբերեց աղբյուրների բազում էթնիկական կապերի, շեշտաբարդումների, խաչաձևումների վերաբերմամբ: Ն. Մառը հայտնագործեց վրացական աղբյուրների կապը այսպես կոչված հարևան մյուս ժողովուրդների գրավոր աղբյուրների հետ, վեր հանեց իրանական ազդեցության արտացոլումը Վրաստանի միջնադարյան գրականության մեջ, ցույց տվեց մի շարք հիշատակարանների, այդ թվում՝ Աստվածաշնչի վրացերեն թարգմանության հայկական սկզբնաղբյուրները: Նա միաժամանակ ցույց տվեց այն խոր կապերը, որ գոյություն ունեն հայ գրականության և սիրիական, արաբական և այլ գրականությունների միջև: Մշակութային կապերի և միջնորդավորումների քողը բարձրացնելով, հաճախ նա բացահայտում էր նրանց համապատասխանող քաղաքական, տնտեսական կապերը, վեր հանելով հաճախ նրանց դասակարգային-գաղափարախոսական ընդհանուր ակունքները, այս կամ այն էթնիկական երանգ ստացած հիշյալ ազդեցությունների բնույթը, իմաստն ու ուղղությունը[1]:

Վարդանի առակների մասին Ն. Մառի քննական հայացքն ընթերցողի առաջ կենդանի պատկերներով վերակենդանացնում էր Հայաստանի և Առաջավոր Ասիայի միջավայրում տիրող սոցիալական կարգերն ու վարքի նորմերը: Մասնավորապես ցույց է տրված ժողովրդական, գյուղացիական ստեղծագործության տարրը էպոսի բնագավառից: Ոչ նվազ դասականի՝ Գ. Խանձիացու վարքագրության մեջ Ն. Մառը հայտնագործեց կենցաղագրական հրաշալի մի աղբյուր, որը պատկերանում է մենակյացների տիպական կերպարանքներ՝ նկարված կենդանի, երբեմն գունագեղ կերպով տեղական, մասնավոր կամ հասարակական կյանքի ֆոնի վրա և դրված տեղական բնության շրջանակների մեջ:

Որպես հիմնական դրույթ, Շոթա Ռուսթավելու «Ընձենավորին» նվիրված մենագրության մեջ առաջադրում է այն հայեցակետը, որ «Ընձենավոր» հռչակավոր պոեմը ծագել է որոշ՝ ոչ միայն

---

[1] Տե՛ս Հովհաննիսյան Աշ., Մառ պատմագետը, «Խորհրդային գրականություն», 1935, N 3, էջ 104-105:

ազգային, այլև ցեղային միջավայրում, համակովկասյան մշակութային-պատմական հոսանքների, մասնավորապես՝ մահմեդական և քրիստոնեական կենդանի, ժողովրդական փոխազդեցությունների կիզակետում[1]: Հետագայում Ն. Մառը ուրվագծեց մեծ բանաստեղծի դեմքը, որպես լռության մատնված և դիտմամբ մոռացված մի գաղափարախոսի, որը կապված է եղել Անդրկովկասի և Վրաստանի քաղքենիական և գյուղական ստորին խավերի հետ, որպես մի հեղաբեկիչի, որը թոթափել է ֆեոդալական շղթաները, պայթեցրել է տիրապետող բարձր դասի գաղափարական սահմանափակության ամրոցը և հենց այդ պատճառով այլանդակված է նրա գաղափարախոսության համակերպվող ազնվատոհմ խմբագիրների ու նրանց համախոհ մեկնիչների ձեռքով:

Պատմական հիշատակարանների սոցիալական նշանակության վրա Ն. Մառի ուշադրությունն ավելի ու ավելի սրեցին Անիի հնագիտական պեղումները: Նրա պատմական իրական հայեցակետը պայքարի մտավ քրիստոնեական և մահմեդական միջնադարի ֆեոդալական պատմագրության դավանորեն և ազգայնորեն սահմանափակ հայեցակետերի հետ:

Ն. Մառ պատմագետի ուշադրության կենտրոնը, ըստ Աշ. Հովհաննիսյանի, կազմում էր Կովկասի ժողովուրդների մշակութային կյանքի փաստերի հարակցության և ազգակցության կամ հակամարտության ու խոտորման հիմնախնդիրը: Օրինակ՝ ուսումնասիրելով կովկասյան և առաջավորասիական միջնադարի ուղղափառ և հերետիկոսական հոսանքների հակամարտությունը, Ն. Մառն ընդգծում էր հատկանշական այն երևույթը, որ այստեղ պայքարը տեղի ուներ ոչ թե ազգությունների միջև, այլ դասակարգայնորեն հակադիր երկու մշակույթների միջև՝ քրիստոնեական նոր մշակույթի, որը միշտ ճնշման գործիք է եղել այլևայլ ցեղերի պատկանող ֆեոդալների ձեռքում, և վաղեմի՝ ժողովրդական, հեթանոսական հին մշակույթի, որի արմատները հասնում են մինչև «վաղնջական-հարեթական» անցյալը: Ազգային բնույթ չունեն նաև քրիստոնեական տիրող հոսանքների միջև տե-

---

[1] Տե՛ս Марр Н. Я., Грузинская поэма «Витяз в барсевой шкуре» Шоты из Рустава и новая культурно-историческая проблема, Известия Академии наук, СПб, 1917.

ղի ունեցած վեճերը: Քաղկեդոնականությունը միացնում էր վրացիներին ու հույներին ընդդեմ հայերի ու սիրիացիների, այլ հերձվածող վրացիներին, հայերին, սիրիացիներին և արաբներին նույն ազգությունների այն ներկայացուցիչների դեմ, որոնք հանդես էին գալիս քրիստոնեական հակադիր դոգմաների նշանաբանի ներքո[1]:

Անիի պեղումներին նվիրված իր մենագրության առաջաբանում Ն. Մառը գրում է, որ նույնիսկ գրավոր կերպով վավերագրված դասակարգային պատմությունը՝ հակառակ իրականությունը կեղծելու իր փորձերին, արյունոտ էջեր է բացել ամենից առաջ դաժան գոտեմարտերի, որոնք տեղի են ունեցել հենց քրիստոնյաների և քրիստոնյաների միջև, մահմեդականների և մահմեդականների միջև, «ուղղահավատ» հույների և ուղղափառ վրացիների միջև, քաղկեդոնական վրացիների և հայերի միջև, մոնոֆիզիտ (միաբնակ) հայերի ու դիոֆիզիտ (երկաբնակ) հայերի միջև, և համապատասխան սոցիալական միջավայրում տիրող եկեղեցու, այս կամ այն ազգին պատկանող կողմնակիցների և «հերետիկոսների», «հնահավատների» միջև (որոնք հիմքում հեթանոս էին և իրենց համախոհ մահմեդականների հետ փրկում էին ազգային իրական արժեքների կորուստը քրիստոնեական և մահմեդական եկեղեցական ուսմունքի մոլեռանդներից, փաստորեն, մեծապետական միջազգային-դասակարգային տնտեսապես գերազանցող ուժից), ինչպես և սունիի մահմեդական քրդերի և շիա մահմեդական պարսիկների ու սունիի թուրքերի միջև և այլն[2]:

Ըստ Աշ. Հովհաննիսյանի, եթե Ն. Մառի վրացագիտական աշխատությունները հարված հասցրին ազնվական-բուրժուական պատմագրության ավանդույթներին, ապա ոչ նվազ ուժգին հարված հասցրին նրա հնագիտական աշխատությունները հայ կղերական պատմագրությանը: Ն. Մառը պարզեց, որ Անի քաղաքը, հայ ֆեոդալների և վաճառականների «մայրաքաղաքը», ոչ նվազ չափով եղել է սելջուկ, քուրդ, վրացի, մոնղոլ և այլ ֆեոդալների և վաճառականների մայրաքաղաք: Պարզվեց, որ հակառակ կղերաֆեոդալական պատմագրության ներհակ պնդումներին, հայ Բագ-

---

[1] Տե՛ս «Кавказ и памятники его духовной культуры» 2-ое изд., СПб., 1919, էջ 8:

[2] Տե՛ս Марр Н. Я., Ани. М.-Л., 1934, предисловие, էջ VI:

բատունիների դինաստիայի անկումից հետո քաղաքն ունեցել է բարգավաճման ու վերելքի շրջան «այլազգի» տիրապետության պայմաններում: Հենց այդ շրջանում է տեղի ունեցել քաղաքի և նրա ճարտարապետության հոյաշեն կոթողների բուռն աճումը:

«Հայկական քաղաքների աճման և առաջին հերթին վերածնվող Անիի աճման հետ միասին,- գրել է Ն. Մառը,- տեղի ունեցավ հայկական հարուստ բուրժուազիայի առաջացումը (Մառը նկատի ունի առևտրական դասին – Ն. Ս.): Հայ իշխանները դեռ գոյություն ունեին և այստեղ դեռ մեծ դեր էին խաղում, բայց ոչ որպես ազգայնորեն կազմակերպված հայ հասարակական ուժ: Բուն Հայաստանում ազգային հասարակական այդպիսի ուժի տեղը բռնեց...առևտրական և արհեստավորական հարուստ դասակարգը, որ ուներ համաշխարհային կապեր: Նրա շնորհիվ վերածնվեց բուն Հայաստանի մշակութային կյանքը: Գրականության մեջ մուտք գործեց քաղքենիական-աշխարհիկ հոսանքը: Ստեղծվեց հայկական նոր արվեստ, որի ճարտարապետական գլուխգործոցները այսօր իսկ ավերակ վիճակում հիացմունք են պատճառում անգամ արվեստի ամենանուրբ գնահատողներին: Եկեղեցականի կողքին զարգացավ քաղաքացիական-քաղաքային ճարտարապետությունը ավելի լայն բազայի վրա՝ իրանական-մուսուլմանական արվեստի ավելի սերտ հաղորդակցությամբ»[1]: Աշ. Հովհաննիսյանի գնահատմամբ Ն. Մառն այն տեսակետն ուներ, որ իրանական-մուսուլմանական մշակութային հոսանքը հիմքեր չտվեց և չէր էլ կարող տալ տեղում արդեն իսկ առաջացած քաղաքակրթության, սակայն նա պատճառ եղավ կովկասյան աշխարհի հորիզոնի լայնացման, նպաստելով նրա ազատագրմանը կրոնական միակողմանի ուղղության շղթաներից, իրանական-մուսուլմանական մշակութային հոսանքը աշխարհականացրեց հասարակական միտքը և կյանքի կոչեց զուտ աշխարհիկ մի ուղղություն, որ ազգային միջավայրի պայմանների համեմատ արտահայտվեց մի

---

[1] Марр Н. Я., Кавказский культурный мир и Армения, Журнал министерства народного просвещения (ЖМНП), 1915, стр. 320.

տեղ՝ քաղաքացիական արվեստի, մի այլ տեղ՝ աշխարհիկ գեղարվեստական գրականության մեջ[1]:

Ն. Մառի համոզմամբ, բոլոր այն ժողովուրդները, որոնք հասել են համախումբ ազգություն կազմելու աստիճանին, չէին կարող միայն մի անուն ունենալ իրենց գոյության ողջ ընթացքում: Յուրաքանչյուր ազգություն արդյունք է մի շարք ցեղային խմբավորումների, որի ընթացքում ավելի կենսունակներն ու զորեղները բոլորին միացրել են իրենց տոտեմին, իրենց այսպես կոչված ցեղային անվան: Վաղեմի ցեղային անունների չքացումը գրավոր հիշատակարանների մեջ հաճախ նշվում է այլ բնույթի մի երևույթ, քան ցեղի փոփոխությունը, և հաստատված փաստը, շատ դեպքերում պահանջվում է պարզել միավորման ընթացքում կատարված սոցիալական բեկումը, այլ ոչ թե հետաքննել փոփոխություններ միմիայն այսպես կոչված էթնիկական կազմի մեջ: Ն. Մառի մոտ այս կապակցությամբ նոր լուսաբանություն է ստանում նաև Եվրոպայի և Ասիայի տոպոնիմիկան, որը ջնջում է պատմականորեն անանցանելի սահմանները հնադարի «հելլենների» և «բարբարոսների» միջև և սահմանները «Արևմուտքի» և «Արևելքի» միջև, մետրոպոլիաների և գաղութների միջև, մեծապետական ազգերի և արհամարհված ազգային փոքրամասնությունների միջև և հետագա կապիտալիստական դարաշրջանում: Հնադարյան սկյութներից և կիմերներից մինչև մեր օրերի ռուսներն ու ուկրաինացիները, Կովկասի մեգրելներից և լազերից մինչև Եվրոպայի գոթերը և գերմանացիները, Պիրենեայի բասկերից և իբերացիներից մինչև Պամիրի բուրեշկները և վերշիկները՝ ամենուրեք Մառը հաստատում է պատմական միասնական գործընթացի ու միջնորդավորումների ամենանուրբ գծերը, դրանց վրա ուղղելով լեզվագիտության և հնագիտության պրոմեթեյական վառ լույսը: Պակաս արժեքավոր չէ միգրացիաների (գաղթականությունների) տեսության մառյան քննադատության նշանակությունը՝ միջնադարյան ֆեոդալիզմի ծագումն անշեղ ըմբռնելու համար: Ըստ Աշ. Հովհաննիսյանի, Ն. Մառի հարցադրման մեջ այս խնդրի բանալին չի գտնվում այսպես կոչված ժողովուրդների մեծ գաղթի մեջ, այլ, ինչպես գերմանացի-

[1] Տե՛ս նույն տեղը:

ների, այնպես էլ Հռոմեական կայսրության մեջ ծագած այն հարաբերություններում, որոնք տարան դեպի Եվրոպայի «բարբարոսացումը» ժողովուրդների մեծ գաղթից շատ առաջ, որի նշանակությունը չափազանցնում էին պատմագիրները: Գերմանական և սլավոնական «բարբարոսների» դիալեկտիկական թռիչքը դեպի ավելի բարձր աստիճան՝ նախապատրաստված էր ոչ թե հռոմեական ռազմական, ոչ թե բյուզանդական կրոնական կուլտուրտրեգերությամբ, այլ հռոմեական պետության ներսում շահագործվող, իսկ հետագայում գյուղերում և քաղաքներում աշխատող թշվառ, մուրացկան սոցիալական խավերի «համերաշխությամբ»: Հին աշխարհը պայթեցվեց այդ զանգվածների շարժումով պայմանավորված՝ սոցիալ-տնտեսական նոր հարաբերությունների առաջացումից: Բարբարոսների ստեղծած պետություններն իրենց հերթին պայթեցրին արաբների ստեղծած, ամրացած և որակական նոր աստիճանի վրա կանգնած պետական կազմավորումների շնորհիվ: Այդ կազմավորումներն իրենց հերթին հաղթահարվեցին շնորհիվ հեղափոխական ընդհանուր այն արշավի, որը պայմանավորված էր նյութական արտադրության զարգացումով[1]: Ն. Մառի հայեցակետը, Աշ. Հովհաննիսյանի կարծիքով, նրան մոտեցրեց ընդհուպ հին աշխարհից դեպի միջնադարը կատարված հեղափոխական անցման գիտական պատմականության ըմբռնումին: Ավելորդ չենք համարում հավելել, որ Աշ. Հովհաննիսյանը այստեղ ևս տիրապետում էր գիտնականի՝ իր մտքերը հիմնավորելու բարդ արվեստին:

Աշ. Հովհաննիսյանի տեսադաշտից դուրս չի մնացել Հայկական հարցի շուրջ երիտթուրքական պարագլուխներից մեկի՝ Ջեմալ փաշայի կեղծարարության քննադատությունը: Գիտնականի խորաթափանց միտքը Հայկական հարցի լուծումը հայոց Մեծ եղեռնի հասցնելու ներքին թուրքական մթնոլորտը և միջազգային դիվանագիտության պահվածքը քննում է համապարփակ իմաստավորմամբ, փաստերի ու մտքերի համակցությամբ հիմնավորում երիտթուրքական ոճրագործության հեռահար նպատակը: Ջեմալ փաշայի 1919 թ. գրած «նոթերի» 1923 թ. ռուսերեն հրատա-

[1] Տե՛ս Հովհաննիսյան Աշ., Մառ պատմագետը, էջ 113:

բակությունն ունեցել է այս տեսքը՝ «Джемаль-паша, записки, 1913-1919», изд. Заккрайкома РКБ (б), 1923: Հուշագրությունների գիրքը բաղկացած է հետևյալ գլուխներից՝ ա) Կոստանդնուպոլսի 1913 թ. նահանգապետը, բ) Բալկանյան երկրորդ պատերազմի սկիզբը և վերջը, գ) Ռազմածովային նավատորմում, դ) Չորրորդ բանակի հրամանատարի պոստում, ե) Էքսպեդիցիան դեպի Սուեզի ջրանցք, զ) Բանակն անապատում, է) Գազայի պաշտպանությունը, ը) Արաբների ապստամբությունը, թ) Հայկական հարցը:

Աշ. Հովհաննիսյանի 1927 թ. հրատարակածը ընդգրկում է երիտթուրք ոճրագործի «նոթերի» միայն վերջին՝ «Հայկական հարցը» գլուխը:

Աշ. Հովհաննիսյանն իր առաջաբանում անհրաժեշտ է համարում որոշ տեղեկություններ տալ Ջեմալ փաշա անհատի մասին. Ահմեդ Ջեմալը երիտթուրքերի «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության պարագլուխներից, երիտթուրքերի ղեկավար եռյակի անդամ, հայոց Մեծ եղեռնի իրագործման գլխավոր հանցագործներից էր, սահմանադրական Թուրքիայի ռազմական և պետական ականավոր մարդկանցից: Առաջին աշխարհամարտից առաջ վարել է պատասխանատու վարչական և ռազմական պաշտոններ, վերջում ստանձնելով ծովային գործերի նախարարի պոստը: Առաջաբանում Աշ. Հովհաննիսյանի նպատակն է եղել ցույց տալ Ջեմալ փաշայի գրառումների կեղծարարությունը, գրառումներ, որոնցում տեղ են բռնում այն առարկումները, որ հեղինակն անում է ռուս և եվրոպական «հայրենասերներին» տաճկահայ շարժման մասին: Նրա խորհրդածություններն այս առումով մի բանավեճ է առաջին հերթին ցարական Ռուսաստանի քաղաքականության և այդ քաղաքականության պաշտպան Ա. Մանդելշտամի հետ: Նպատակ ունենալով ընթերցողին լիակատար գաղափար տալ բախվող տեսակետների մասին, Հայաստանի հեղափոխության թանգարանը, որպես հրատարակիչ, գրքի վերջում ընդարձակ հավելվածներ է տեղակայել Մանդելշտամի գրքից: Ընդսմին նշենք, որ Ջեմալ փաշայի «Հայկական հարցի» հրատարակությունը Աշ. Հովհաննիսյանի նախաձեռնությունը չէ: Նա այդ գրքի առաջաբանը գրել է Դավիթ Անանունի հանձնարարությամբ:

Հայաստանի հեղափոխության թանգարանում ստեղծվել էր «Հայոց հարցի» ուսումնասիրման հանձնաժողով, որը կազմել էր ուսումնասիրությունների և հրատարակությունների ծրագիր: Թանգարանը լույս է ընծայել «Հայաստանի ավտոնոմիան և Անտանտը» խորագրով ժողովածուն, արդեն իսկ Աշ. Հովհաննիսյանի առաջաբանով: Այնպես որ Ջեմալ փաշայի «Հայկական հարցի» գրառումների հրատարակությունը Աշ. Հովհաննիսյանի առաջաբանով գալիս է հաստատելու այդ ծրագրի կատարման շարունակականությունը: Ջեմալ փաշայի քաղաքական և պետական դերակատարության մասին Աշ. Հովհաննիսյանը գրում է, որ 1914 թվականին, Էնվեր փաշան, որոշ հարցերում տարակարծիք լինելով Ջեմալի հետ և երկյուղ կրելով նրա աճող ազդեցությունից մայրաքաղաքում՝ Սիրիայում գործող 4-րդ բանակի հրամանատարի պաշտոնով հեռացնում է նրան Կ. Պոլսից: Որպես Սիրիայում գործող 4-րդ բանակի հրամանատար, Ջեմալը գործուն մասնակցություն է ունեցել Արևմտյան Հայաստանից և Կիլիկիայից հայերի զանգվածային տեղահանությանն ու կոտորածներին, արյան մեջ խեղդել է Ուրֆայի հայերի ինքնապաշտպանությունը: Ջեմալն է ճնշել արաբների ազատագրական շարժումները Սիրիայում, Լիբանանում և Պաղեստինում: Պաղեստինի վրայով Ջեմալը ղեկավարում է թուրքական ուժերի արշավանքը դեպի Սուեզի ջրանցքը, նպատակ ունենալով անմիջական հարված հասցնել անգլիական տիրապետությանն Արևելքում: Սակայն ի վերջո ձախողվում է:

1917 թ. նա վերադառնում է Կ. Պոլիս՝ ստանձնելով իր նախկին պաշտոնը ծովային գործերի նախարարությունում: 1918 թ. պատերազմում Թուրքիայի պարտությունից հետո Ջեմալը փախչում է Գերմանիա: 1919 թ. Կ. Պոլսի ռազմական ատյանը հեռակա կարգով մահվան է դատապարտում Ջեմալին: Նա ի վերջո սպանվում է հայ վրիժառուների կողմից:

Ջեմալ փաշան իր գրառումներում փորձել է արդարացնել իր և իր գործակիցների հանցագործությունը՝ հայ-թուրքական հարաբերությունների վատթարացման գործում մեղադրելով Ռուսաստանին: Ավելին, Ջեմալը փորձում է հերքել իր մեղսակցությունը 1915-1916 թվականների հայերի զանգվածային տեղահանությանը

և զանգվածային ջարդերին: Նշելով, որ ինքը ոչ մի մեղսակցություն չի ունեցել այդ ամենի մեջ, նա ապագային է թողնում պարզելու հայկական աղետի պատկերը և դրա հետ կապված իր քաղաքական ընկերների գործողությունների շարժառիթները: Բայց նաև ընդգծել է, որ թուրքական բանակի թիկունքում հայերը ծրագրել էին մի ապստամբություն, որը կարող էր վերացնել օսմանյան տիրապետությունը Փոքր Ասիայում: Կառավարությունը, նկատում է Ջեմալը, հայերի տեղահանությունը համարել է թուրք և քուրդ ազգաբնակչության պաշտպանության, զորքի և օսմանյան պետության քաղաքական գոյության տեսակետից միակ դրական և կտրուկ միջոցը: Որտեղ փնտրել իսկական ճշմարտությունը հարցին, Ջեմալն առանց տատանվելու պատասխանում է՝ խտացած այն ատելության մեջ, որ XIX դարի կեսերից ի վեր բուն է դրել հայերի և թուրքերի սրտերում: Հեղինակի կարծիքով, այդ ատելությունը սկիզբ չի առել ժողովուրդների մեղքով: Երկու ժողովուրդներին իրար դեմ հանողը մոսկովյան քաղաքականությունն է: «Մոսկովները», պնդում է Ջեմալը, այլ ցանկություն չունեին, քան թուրքերին սպանելը և նրանց հազարամյա ազգային հոչակը ոչնչացնելուց հետո, թուրքերի ժառանգությունը գրավելը: Մոսկվացին է, որ արյան մեջ լողալու մասին է միայն հոգում, նա է, որ գրգռել է հային թուրքի դեմ: Սրա հետևանքն այն եղավ, շարունակում է Ջեմալը, որ, եթե թուրքերը ցանկանում էին ապահովել իրենց կյանքը, պետք է կոտորեին հայերին...:

Ըստ Աշ. Հովհաննիսյանի, ազգայնամոլությունը և դասակարգային նախապաշարումը հնարավորություն չեն տալիս պանթուրքիստ Ջեմալին ըմբռնելու և վեր հանելու երևույթները իրենց սոցիալ-քաղաքական կապակցության մեջ: Նշելով մոսկովյան քաղաքականության դերը հայկական շարժման և «Հայոց հարցի» ձևակերպման մեջ, Ջեմալը դիտավորյալ շրջանցել է այդ քաղաքականության սոցիալ-դասակարգային բովանդակությունը: Ավելին, ձևակերպելով իթթիհատականների պանթուրքական ընդհանուր տեսակետը, երիտթուրքական կառավարության տապալումից հետո իսկ՝ անգամ 1919 թվականին, Ջեմալը հետամուտ էր թուրքերի ղեկավարությամբ անդրկովկասյան դաշինք ստեղծելու

«մոսկովյան» ներխուժման դեմ՝ Կովկասյան լեռնաշղթայի այս կողմը ռազմաքաղաքական պատնեշ ստեղծելու ձգտմամբ: Որ Անդրկովկասում բուրժուազգայնական կուսակցությունների տիրապետության ժամանակաշրջանում թուրքերը՝ ինչպես ջախջախված երիտթուրքերը, այնպես էլ նրանց հաջորդած քեմալականները, չէին հրաժարվել ռուսներին Անդրկովկասից վերջնականապես «դուրս քշելու» մտքից, բացարձակ ճշմարտություն է: Ռուսական «վտանգը» շարունակում էր մղձավանջի մեջ պահել թուրքական համառող հետադիմությանը, որը Ռուսաստանի նկատմամբ նոր չէ որ որոճում էր պանիսլամական ծրագրեր, Բաքուն դիտում էր որպես Թուրանի բանալի, իսկ Անդրկովկասի նվաճման գործում գործուն ուժ էր դիտում ադրբեջանցի բեգական և աղալարական վերնախավերին: Ավելի քան իրենց պանիսլամական և պանթուրքական ծրագրերի իրացման նպատակով, թուրքերը նույնիսկ մտածում էին օգտագործել Վրաստանի և Հայաստանի հանրապետությունների կառավարություններին: Պատահական չէ, որ 1919 թ. գրված Ջեմալ փաշայի «Գրառումների» վերջում ուղղակի ասված էր.

«Եթե...մենք չորսս՝ Օսմանյան կայսրությունը, Ադրբեջանական, Վրացական և Հայկական հանրապետությունները, Մերձավոր Արևելքի ժողովուրդների հետ միասին դաշինք չկնքենք Ռուսաստանի դեմ՝ մեզ պաշտպանելու համար, եթե մենք համերաշխ չգործենք հանրապետության կազմավորմանը Հյուսիսային Կովկասում, մենք կասկած չունենք, որ նորից կդառնանք Ռուսաստանի զոհը, որը միշտ ձգտել է մեզ իր լծի տակ գցելու..., որ հարկավոր է «բոլոր ջանքերը գործադրել, որպեսզի թույլ չտանք, որ ռուսական հեղեղը անցնի կովկասյան լեռնաշղթայով: Այդ նպատակի համար այդ չորս պետությունները պետք է միմյանց միջև կնքեն պաշտպանողական դաշինք, որն ուղղված լինի մոսկվացիների ներխուժման դեմ»[1]:

Զարմանալին այն է, որ ձախողվելով իր «մարգարեությունների» մեջ՝ նա այնուհանդերձ հույս ուներ, թե կհաջողվի կազմա-

---

[1] Джемаль-паша, Записки 1913-1919, изд. Заккрайкома РКП(б), Тифлис, 1923, стр. 238-239.

կերպել որպես հանրապետություն նաև Հյուսիսային Կովկասը՝ այն հարավի հակահեղափոխական ֆեդերացիայի մեջ առնելու համար:

Պանթուրքիստական մտածողությունը, ըստ Աշ. Հովհաննիսյանի, չի լքում Ջեմալին «Հայկական հարցի» քաղաքական ներքին շարժիչները երևան հանելու գործում: Ցարիզմի արտաքին ծավալապաշտական քաղաքականությանը և առհասարակ իմպերիալիզմի քաղաքական մեքենայություններին թերևս կարելի է վերագրել ամեն կարգի չարիք: Սակայն պարզ է նաև, որ արտաքին չարիքը արևմտահայության 1915-1916 թթ. հայոց Մեծ եղեռնին չէր հասցնի, եթե Օսմանյան կայսրության հասարակական-քաղաքական ներքին պայմանները նպաստավոր միջավայր չստեղծեին օտար միջամտության համար: Կա՞ր այդ միջավայրը: Այս հարցին երիտթուրքերի պարագլուխը ոչ միայն չունի դրական պատասխան, այլև մինչև XIX դարի կեսերը Արևելյան Անատոլիան նրան ներկայանում է որպես «երկիր դրախտավայր», իսկ հայերի և թուրքերի հարաբերությունները ողջ կայսրության մեջ՝ «որպես լիակատար իդիլլիա»: Կարծես ավելի վաղ անցյալում չեն եղել ազգամիջյան ընդհարումներ, հակաթուրքական շարժումներ, ամբողջ պետությունում ամեն ինչ եղել է խաղաղ ու ներդաշնակ: Իր գրառումներում երիտթուրք ջարդարարը հիշում է XIX դարի կեսերին Եվրոպայում արծարծվող ազգամիջյան շարժումները, որով տարվում էր նաև առևտրական կամ ուսում առնելու նպատակով արտասահման ուղևորված հայ երիտասարդությունը: Սակայն հայ երիտասարդության այդ արտահոսքն իսկ երիտթուրք գործիչը հիշատակում է որպես ազդեցություն՝ մատնանշելու համար դարձյալ, թե ինչպես ռուս դիվանագիտությունն այն ողջունեց «որպես աստվածային մի պարգև» հայերին թուրքերի դեմ գրգռելու համար:

Ահմեդ Ջեմալը գտնում է, որ հայ կղերը, սեղանավորը, առևտրականը, քաղքենին կամ գեղջուկը այս կամ այն իմաստով մեղսակից չեն ազգային շարժմանը: Հայկական շարժումը չի ունեցել իր զուտ ներքին սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական դրդիչները: Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական

միջավայրը համապատասխան մթնոլորտ չի ստեղծել այդ շարժման համար՝ «սիա Ջեմալի պատմահայեցողությունը»: Այսպես է հեգնում Աշ. Հովհաննիսյանը:

Ջեմալ փաշան սուր խոսք չի ուղղում անգամ հայ «հեղափոխական» կազմակերպությունների դեմ: Ինչո՞վ բացատրել այս ներողամտությունը: Ակներև է Ջեմալի ձգտումը՝ միայն արտաքին գործոնների, միջազգային քաղաքական բանսարկությունների ներսը փոխադրել ամբողջ պատասխանատվությունը, քանզի նրա նպատակն է ազատել որևէ պատասխանատվությունից թուրք տիրող վերնախավերին:

Այդ է պատճառը, որ նա կշտամբանքի ոչ մի խոսք չի ուղղում հին Թուրքիայի սոցիալ-քաղաքական վարչակարգի հոռի հատկությունների մասին: Ջեմալ փաշան «մոռանում է», որ դարեր շարունակ Թուրքիայում տիրել է մի վարչակարգ, որին տապալելու համար իր իսկ կուսակցությունը հարկ է համարել Հայ հեղափոխական դաշնակցության հետ համագործակցելով՝ գլուխ բերել 1908 թ. «պանծալի» հեղափոխությունը:

Իր գրառումների հենց առաջին էջում Ջեմալը գրում է, որ մենք՝ երիտասարդ թուրքերս հայերին և հատկապես հայ հեղափոխականներին հույն և բուլղար հեղափոխականներից անհամեմատ գերադասում ենք: Հայերն ավելի շիտակ են և ավելի քաջ, քան հիշածս երկու ազգերի հեղափոխականները. նրանք ավելի անկեղծ են իբրև բարեկամներ և ավելի համառ՝ երբ ատում են: Մենք խորապես համոզված ենք, որ թուրքերի և հայերի մեջ գոյություն ունեցող թշնամության միակ հեղինակը եղել է ռուս դիվանագիտությունը: Եվ իրոք. վաթսուն տարիներից ի վեր, կամ ավելի ճիշտ, 1877-1878 թվականների ռուս-տաճկական պատերազմից դեռ տասը տարի առաջ այդ երկու ցեղերի մեջ կրոնական հողի վրա ծագած ընդհարման ոչ մի դեպք չի եղել, ուրիշ խոսքով՝ մահմեդականների և քրիստոնյաների մեջ մտքերի տարաձայնություն չկար...Ամբողջ Անատոլիայում, Ռումելիայում, նույնիսկ Կ. Պոլսում չկար մի հայ, որ հայերեն խոսել կարողանար:

Բոլոր դպրոցներում թուրքերենը հայ տառերով էին սովորեցնում, իսկ հայ եկեղեցիներում պատարագը թուրքերեն լեզվով

էին մատուցվում: Հայերի համար բաց էին պետական ամենակարևոր պաշտոնները, նրանք Օսմանյան կայսրության ամենահավատարիմ հպատակներն էին համարվում[1]:

Ինչպիսի՞ հայասիրություն, ինչպիսի՞ հայ-թուրքական բարեկամություն՝ «հայ եկեղեցիներում պատարագը թուրքերեն լեզվով էր կատարվում»: Այնպես որ, ըստ Ջեմալի, մայրաքաղաքի ռուսական դեսպանության առաջին թարգման Անդրեյ Մանդելշտամը իզուր է հենվում պատմական փաստերը հեղաշրջող մի շարք պատմաբանների ասածների վրա և թուրքերի մեծահոգությունը քրիստոնյաների նկատմամբ բացատրում դեպի քրիստոնեությունն ունեցած արհամարհանքով[2]:

Ըստ Ջեմալ փաշայի, «մինչև 1856 թվի Ղրիմի պատերազմի վերջը թուրքերը հայերի հետ ամենամեծ համերաշխության մեջ էին գտնվում և նրանք հայերի վերաբերմամբ ոչ մի բռնություն չեն արել: Սակայն այն օրից, երբ ռուսներն իրենց ագահ և ավազակաբարո հայացքը գցեցին Օսմանյան կայսրության վրա, նրանք գտան, որ քաղաքական տեսակետից իրեն ձեռնտու կլինի, եթե նրանք Ռումելիայի քրիստոնյա տարրերին իրենց հաջողության գործիք դարձնեն»[3]: Ջեմալը ջանք չի խնայում համոզել, որ հետագայում ռուսական դիվանագիտությունը շատ ավելի հաշվի էր առնում այն հանգամանքը, որ Բուլղարիայի անկախություն ստանալուց հետո ինքն այլևս զրկվելու է Թուրքիայի ներքին գործերին միջամտելու առիթից: Եվ քանի որ ռուսական կառավարությունը չէր ուզում այդ իրավունքը կորցնել, ուստի հենց այդ նպատակը աչքի առաջ ունենալով՝ Սան-Ստեֆանոյում Թուրքիայի հետ կնքած պայմանագրի մեջ մտցնում է հայերի վերաբերյալ հատուկ մի հոդված, որը հետագայում փոքր ինչ փոփոխված ձևով մտցվում է Բեռլինի պայմանագրի մեջ: Եվ ահա սրանից հետո է, որ, ըստ Ջեմալի, հայերի, թուրքերի և քրդերի հարաբերությունները ծայրաստիճան սրվում են: Թուրքական պետության մեջ ամենուրեք ոչ միայն մեծ

---

[1] Տե՛ս Ջեմալ-փաշա, Հայկական հարցը (Աշ. Հովհաննիսյանի առաջաբանով), Երևան, 1927, էջ 1:

[2] Տե՛ս Ջեմալ-փաշա, նշվ. աշխ., էջ 2:

[3] Նույն տեղում, էջ 26:

քաղաքներում, այլև փոքր գյուղերում անգամ առաջ են գալիս կազմակերպված հայ հեղափոխական գաղտնի կոմիտեներ, որոնք ընդհանուր ջանք են թափում հայերին գրգռելու թուրքերի և քրդերի դեմ, պահանջում են կազմել մի անկախ, առանձնաշնորհված Հայաստան, որը բաղկացած պիտի լիներ Արևելյան Անատոլիայի վեց վիլայեթներից: Այս ծրագիրը, հասկանալի է, պետք է առաջ բերեր առաջին հերթին այդ վիլայեթների մահմեդականների հակահայկական տրամադրությունները: Թուրքական կառավարությունը և թուրք վերնախավը այդ ծրագիրը համարում էր ոչ այլ ինչ, եթե ոչ ռուսների կողմից սարքված մի պատրվակ գործուն մասնակցություն ունենալու Օսմանյան կայսրության տարածքի անդամահատմանը: Ջեմալ փաշան ամենահայտնի պատմական իրողությունները և երևույթները գլխիվայր է շրջում: Նա անգամ նենգափոխում է աբդուլհամիդյան 1890-ական թվականների հայկական կոտորածների էությունը՝ գրելով, թե «1894–96 թվականներին հայերն ուժգին գործունեություն սկսեցին և ամենուրեք մեծ ու փոքր ապստամբություններ առաջացրին: Այսպիսով ահա հայկական խռովությունները մինչ այն աստիճան գրգռեցին այդ երեք, մինչ այդ գրեթե հինգ-վեց դար շարունակ իրար կողքին խաղաղ ու հաշտ ապրող ազգերին, որ այժմ դրանք պատրաստ են հարձակվել իրարու վրա՝ իրար արյունով ներկելու Անատոլիայի հողը և նույնիսկ Կ. Պոլսի փողոցները»[1]:

Ջեմալ փաշան փայլուն տիրապետում է բացահայտ սուտը աղավաղված ճշմարտություն ներկայացնելու կեղծարարության արհեստին: Նա «դատապարտում» է հայերի աբդուլհամիդյան կոտորածները, որովհետև «պետություն կառավարելու մասին» ունեցած իր հայացքներով ինքը զզվանքով մերժում էր «հեղափոխությունը խեղդելու նպատակով մասսայական կոտորածներին դիմելու սիստեմը. այդ միջոցը բացի այն, որ երկրին մեծ վնաս է հասցնում, միաժամանակ արատավորում է...ժողովրդի պատմությունը»[2]: Երիտթուրք ցեղասպանը փորձում է համոզել, որ նման հայացք ունեին բոլոր այն հայրենասերները, որոնք խմբված էին

---

[1] Ջեմալ-փաշա, նշվ. աշխ., էջ 12:

[2] Նույն տեղում:

«Միություն և առաջադիմություն» կազմակերպության մեջ: Վերջիններս իբր թե մերժում էին աբդուլհամիդյան հայկական կոտորածների քաղաքական մարտավորությունը, այն համարում Համիդ Երկրորդի սխալներից մեկը, որով նա իր բռնակալական վարչակարգն ամրակայելուն էր հետամուտ: Այս տեսակետից ելնելով՝ թե Եվրոպայում, թե հայրենիքում մերկացնում էին Աբդուլ Համիդին, որը հայկական կոտորածներով Օսմանյան կայսրության հեղինակությանը մեծ վնաս էր պատճառում: Ջեմալ փաշան դիտավորյալ անտեսում է այն իրողությունը, որ օրավուր խորացող անգլո-ռուսական հակամարտությունները ավելի էին ուժեղացնում գերմանա-թուրքական մտերմությունը: Այդ մտերմությունն այնքան ուժեղացավ, որ սուլթանն իր զորքերը դրեց գերմանական միսիայի հսկողության տակ՝ այն վերակառուցելու և վերազինելու նպատակով: Այդ հանգամանքն անհանգստացնում էր Ռուսաստանին, որը Գերմանիային զսպելու համար տակավին 1893 թ. կարողացավ ավստրո-ռուսական համաձայնագիր կնքել Բալկաններում գոյություն ունեցող վիճակը պահպանելու համար, իսկ 1900 թ. հատուկ համաձայնագիր կնքեց Թուրքիայի հետ, որի համաձայն, Թուրքիան պարտավորվում է Կովկասին սահմանակից շրջաններում ուրիշ պետություններին արգելել երկաթուղի և այլ ճանապարհներ կառուցել, իսկ Ռուսաստանը թույլ չի տա 1896 թ. դեպքերից հետո Թուրքիայից Կովկաս գաղթած հայերին նորից Թուրքիա վերադառնալ: Ջեմալ փաշան 1909 թ. Ադանայի հայկական կոտորածները համարում է «հայ-թուրքական արյունալի կոտորածներ»: «Եվ քանի որ,- շարունակում է Ջեմալը,- այդ դեպքերից չորս ամիս հետո, այն է՝ 1909 թվի օգոստոսի կեսին ես Ադանայի նահանգապետ նշանակվեցի, ուստի թույլ եմ տալիս պնդել, որ ոչ ոք ավելի լավատեղյակ չէ այդ արյունահեղության հոգեբանական շարժառիթներին, մի արյունահեղություն, որը մեր սահմանադրության պատմության ամենացավոտ էջերից մեկն է կազմում»[1]:

Այնուհետև կեղծարարը շարունակում է, որ «այս արյունահեղությանն Ադանայում զոհ գնացին 17 հազար հայեր և հազար

---

[1] Ջեմալ-փաշա, նշվ. աշխ., էջ 21-22:

ութ հարյուր հիսուն թուրքեր: Այս թվերը ցույց են տալիս, որ եթե Ադանայում հայերը մեծամասնություն կազմեին, տեղի կունենար դրա հակառակը-հայերը մեծ թվով թուրքեր կկոտորեին: Գալով փոխադարձաբար գործած վայրագություններին՝ հակառակորդները ոչ մեկը մյուսից հետ չէր մնում: Հայերն ամեն մի հարմար դեպքից օգտվել են թուրք կանանց ու երեխաների վրա հարձակվելու. թուրքերն անում էին նույնը. և այս երկու կատաղած ազգերն ապացուցեցին, որ այդ կողմից նրանց մեջ ոչ մի տարբերություն չկա»[1]:

Ջեմալ փաշան փորձում է համոզել, որ կոտորածների նախաձեռնողները եղել են հայերը, որոնք, օգտվելով սահմանադրության բերած ազատությունից, սկսեցին իրենց վերապահել ամեն ինչ՝ ընդհուպ Օսմանյան պետության քայքայման միջոցով նաև հայկական պետականության վերականգնման «ցնորքներ»: Երիտթուրք ջարդարարը դրվատում է այդ ժամանակաշրջանի իր գործունեության գերմարդասիրությունը: Գրում է, որ երբ ինքը Ադանայի գեներալ-նահանգապետ է նշանակվում, կառավարությունն իր տրամադրության տակ երկու հարյուր հազար ֆունտստերլինգի վարկ է բացում, որից հարյուր հազարը ծառայելու էր հայերի և թուրքերի տների վերաշինության գործին...Շնորհիվ իր կողմից ձեռք առնված միջոցների, չորս ամիսների ընթացքում վիլայեթի հայերի վնասված տները նորից շինվում են, և Ադանայում չի մնում մի հայ ընտանիք, որի կարիքները բավարարված չլինեին: Հակիրճ՝ Ջեմալն իր ինքնագովազդը ձևակերպում է այսպես. ընդամենը հինգ-վեց ամիսների մեջ հայերը նորից ամբողջովին կսյան իրենց առնտրին, երկրագործությանն ու արհեստներին, և հայերի ու թուրքերի միջև նախորդ դեպքերից մնացած ոչ մի հետք չէր երևում[2]:

Ահմեդ Ջեմալը բացահայտ ստում է, երբ գրում է, որ ինքը ոչ մի տեղեկություն չի ունեցել մեծ պատերազմի սկզբին և ընթացքում հայերի տեղահանության վերաբերյալ կառավարության կայացրած որոշման մասին. որ այդ մասին առաջին անգամ ինքն

---

[1] Նույն տեղում:

[2] Տե՛ս Ջեմալ-փաշա, նշվ. աշխ., էջ 21-22:

իմացել է վիլայեթներին ուղղված կառավարության այն հաղորդագրությունից, ըստ որի հայերը պետք է ժամանակավորապես Միջագետք տեղահանվեին և այնտեղ մնային մինչև պատերազմի վերջը: Ինչպես վերևում նշեցինք, Ջեմալ փաշան հայերի տեղահանության և ոչնչացման հիմնապատճառները դրոնում է Ռուսաստանի նվաճողական քաղաքականության մեջ: Նա ուղղակի գրում է. «Ես այն հաստատ համոզմունքն ունեմ, որ հայերը ծրագրել էին մի ապստամբություն, որը վտանգում էր մեր բանակի թիկունքը և որը, ըստ հանգամանքի, կարող էր նրան ոչնչացման տանել: Այդ ունենալով աչքի առաջ, իմ ընկերները եկել էին այն որոշմանը, որ անհրաժեշտ է ամբողջ հայ ժողովուրդը մի այնպիսի երկիր տեղափոխել, որ նրանք մեզ ոչ մի վնաս չէին կարող հասցնել, այնինչ հայերին իրենց տեղերում թողնելով, նրանք օսմանյան հայրենիքը ենթարկած կլինեին մի կատաստրոֆայի, որը տեղի կունենար, եթե Ռուսաստանը Փոքր Ասիան տիրեր: Ինչ վերաբերում է այն անցքերին, որ տեղի են ունեցել այս աքսորման ընթացքում, այդ պետք է վերագրել այն խտացած ատելությանը, որ վաթսուն-յոթանասուն տարիներից ի վեր գոյություն ուներ թուրքերի, քրդերի և հայերի միջև: Թող անհիծյալ լինի մոսկովյան այն քաղաքականությունը, որի հետևանքով երեք ազգերի, որոնք դարերի ընթացքում խաղաղ ապրել էին իրարու հետ, իրարու մահացու թշնամի դարձրեց»[1]: Այս բոլորից հետո Ջեմալ փաշան կատարում է հետևյալ եզրակացությունը՝ հայ և թուրք ազգերի հարաբերությունների լուսաբանման խնդրում պետք է լինել «արդար»: Եվ որպես իսկական երիտթուրք նա տալիս է օրինակը՝ ստապատիր դատողություններով հիմնավորել, որ հայկական կոտորածների պատճառ դարձան Օսմանյան կայսրության զանազան մասերում նրանց ապստամբությունները թուրքական իշխանությունների դեմ: «Դարձյալ նույն ռուսական քաղաքականությանն ենք պարտական,- շարունակում է Ջեմալը,- որ Մորգենթաուի նման մարդիկ, իրենց հիմար ու թուլամիտ համախոհների հետ, ամոթը մի կողմ թողած, բոլոր մեղքը

[1] Ջեմալ-փաշա, նշվ. աշխ., էջ 53:

թուրքերին են վերագրում և ամբողջ աշխարհի մամուլը լցնում են իրենց աղմուկով»[1]:

Ջեմալը ջանում է ամբողջովին հերքել նաև Ա. Մանդելշտամի այն պնդումը, թե հայերը հազիվ կարողանում էին մի շարք տեղերում կազմակերպել միայն զինյալ ինքնապաշտպանություններ, որ դրանք ապստամբություններ չէին: «Եթե Մանդելշտամն այնուհետև պնդում է,- եզրագծում է պանթուրքիստ կեղծարարը,- որ այդ բոլոր եղելություններն ապստամբություն լինելուց շատ ու շատ հեռու էին, և որ նրանք ոչ այլ ինչ էին, եթե ոչ դիմադրության փորձեր, որոնք զինված ինքնապաշտպանության դիմելու իրավունք էին տալիս նրանց, այն ժամանակ պետք է ես նրա ուշադրությունը հրավիրեմ այն երևույթի վրա, որ նրա դաշնակիցները՝ ֆրանսիացի և անգլիացի սպաները, որոնք այդ ապստամբության իսկական կազմակերպիչներն էին, սրանք նրա այդօրինակ բացատրության վրա կծիծաղեին: Այս է, ահա, հայկական կոտորածների մասին իմ ունեցած համոզմունքն ու հայացքը»[2]:

Ջեմալ փաշան առաջարկության ձևով պարտադրում է հետևյալը՝ եթե ներկա վիճակում հայկական փոքրամասնությունը ցանկանում է օսմանների մեջ մնալ, նա դրանով կապացուցի, որ գնահատում է հավատարմության զգացմունքը և իսկական օսմանականությունը: Ջեմալ փաշայի կարծիքով դա այն միակ միջոցն է, որ ինքը կարող է առաջարկել՝ մեկընդմիշտ թողնել արյունոտ անցյալը հարուստ բախտավոր ապագա կերտելու համար, որ ինքը և իր հայրենակիցները միշտ էլ պատրաստ են ամենալուրջ կերպով բանակռվելու այն բոլոր անձանց հետ, ովքեր Հայկական հարցի համար մի ուրիշ, ավելի լավ լուծում կառաջարկեն: Կարծում ենք մեկնաբանություններն ավելորդ են, քանի որ նրա առաջարկությունում առավել քան երևում է երիտթուրք ղեկավարի պանթուրքիստական իսկական դեմքը:

Ամփոփենք: Ջեմալ փաշայի «Հայկական հարցը» գրառումների մասին Աշ. Հովհաննիսյանի գրած առաջաբանը հայ պատմահրապարակախոսական երգիծանքի փայլուն նմուշներից է: Այն

---

[1] Նույն տեղում, էջ 21-22:

[2] Ջեմալ-փաշա, նշվ. աշխ., էջ 87:

արդիական է եղել ինչպես գրելու ժամանակ, այնպես էլ այսօր, երբ թուրքական հակահայկական կեղծարարությունը շարունակվում է: Պատմագիտական, թե հանրամատչելի հրապարակումներում ամեն ինչ ներկայացվում է խեղաթյուրված: Թուրքական հակահայկական քարոզչությունը կեղծում է այն ամենը, ինչ կապված է Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության ճշմարիտ մեկնաբանությունների հետ:

Աշ. Հովհաննիսյանը միայն պատմաբան չէր, նա նաև բանասիրության և հայ նոր գրականության խորագիտակ մեկնաբան էր: Պատմագիտությունը և բանասիրությունը նրա ուսումնասիրություններում ցուցադրում էին ներքին միասնություն:

Առավել ճիշտ և դիպուկ՝ Աշ. Հովհաննիսյանը հմուտ պատմաբան էր բանասիրության բնագավառում և հազվագյուտ բանասեր պատմագիտության ասպարեզում: Պատմաբան-բանասերի հետազոտական շրջանակները շատ լայն էին՝ աղբյուրագիտական որոնումներ, տեքստաբանական աշխատանք, մենագրական հետազոտություններ, հոդվածներ և ուսումնասիրություններ հայ գրականության պատմության առանցքային այլևայլ հարցերի վերաբերյալ:

Աշ. Հովհաննիսյանի գրականագիտական մերձեցումներն առավել անմիջական դարձան, երբ նա թևակոխեց XIX հարյուրամյակը: Այստեղ արդեն նրա իսկական հերոսները հայ դասական գրողներն ու գործիչներն էին՝ Հ. Ալամդարյան, Մ. Թաղիադյան, Խ. Աբովյան, Մ. Նալբանդյան, Ռ. Պատկանյան, Ռաֆֆի, Պ. Պռոշյան, Ս. Շահազիզ, Հ. Սվաճյան, Ս. Ոսկան, Մ. Մամուրյան և ուրիշներ: Պատմագրականագիտական ուսումնասիրություններում Աշ. Հովհաննիսյանը հետամուտ եղավ հասնել մի հիմնարար նպատակի՝ վեր հանել գրականության սոցիալական հենքը և գաղափարական հիմնաշերտը, գտնել այն ընդհանուր օրինաչափությունները, որոնք գեղարվեստական գրականությունը մերձեցնում էին հասարակական մտքի պատմությանը և յուրովի արտացոլում XIX դարի հայ հասարակական կյանքի իրողությունները:

Աշ. Հովհաննիսյանի քննական հայացքը նախապես միտված էր հայ մտավոր մշակույթի պատմության ըմբռնումը ավանդական

ազգային մեկնաբանությունների նեղ ոլորտից դուրս բերելու և ժամանակի պոզիտիվ մեթոդաբանության ուղեգծի վրա դնելու-միակցելու մտահոգությամբ:

XIX դարի հայ գրականության պատմության մեթոդաբանության հարցերի համակողմանի քննությանն է նվիրված Աշ. Հովհաննիսյանի «Գրական նկատողություններ» («Խորհրդային գրականություն», 1934, N 3, 4, 1935, N 1) ընդարձակ հոդվածը: Հայոց նորադարյան գրականության գիտական պատմության առաջին փորձը, ինչ խոսք, մեթոդաբանական լուրջ ճեղքվածքներ ուներ, որը չէր կարող անտես մնալ քննադատության ուշադրությունից, ինչպես և չմնաց: Չանտեսենք, որ գոեհիկ սոցիոլոգիզմի բեռը չափազանց ծանր նստեց գրականության պատմության հեղինակների մտավոր հայեցության վրա: Իրականում ստացվեց ոչ թե գրականության պատմություն՝ գեղարվեստական զարգացման օրինաչափությունների հենքի վրա, այլ մի տեսակ հասարակական հոսանքների սխեմաներ՝ սրանց վրա գրողների և գրական երևույթների մեխանիկական համադրությամբ:

«Խորհրդային գրականություն» ամսագրի 1934 թ. 3-4-րդ և 1935 թ. առաջին համարներում տպագրած իր ծավալուն հոդվածում Աշ. Հովհաննիսյանը փաստորեն սկզբնավորում է Մ. Նալբանդյանի «Անտիպ երկեր» ժողովածուի առաջաբանում առաջադրած այն միտքը, թե 1860-ական թվականների տիպական և իսկական լուսավորիչը հայ կյանքում լիբերալ-պահպանողական Ստ. Նազարյանցը չէր, այլ հեղափոխական-դեմոկրատ Մ. Նալբանդյանը[1]: Ժամանակաշրջանի «բուրժուական-լիբերալ» և «բուրժուական-մարտական ազգայնական» հոսանքները «Հայ գրականության պատմության» երկրորդ հատորում ներկայացված է Վահրամ Թերզիբաշյանի երկու հոդվածով, որոնցից առաջինը վերաբերում է Ս. Շահազիզին, երկրորդը Ռ. Պատկանյանին (Հայ գրականության պատմությունը պետք է հրատարակվեր յոթ հատորով): Իր առաջին հոդվածում Ս. Շահազիզի լիբերալիզմի վրա դնելով շեշտը՝ Թերզիբաշյանը իրավացի է անշուշտ, երբ քննության է առ-

---

[1] Տե՛ս Հովհաննիսյան Աշ., Գրական նկատողություններ, «Խորհրդային գրականություն», 1935, N 1, էջ 126:

նում բանաստեղծի վաղ շրջանի գործերը, սակայն ճիշտ չէ, «Լևոնի վիշտը» պոեմի հեղինակի նկատմամբ: Ըստ Աշ. Հովհաննիսյանի, Թերզիբաշյանի կարծիքով Շահազիզը եղել է բուրժուական լուսավորության գործիչ Ստ. Նազարյանի գաղափարական աշակերտը, որը սակայն 1860-ական թվականների քաղաքական-սոցիալական պայմաններում՝ մեծ ռեֆորմների էպոխայում իր ստեղծագործության մեջ արտահայտել է ազատագրական-դեմոկրատական գաղափարներ, հիմնականում մնալով բուրժուական լիբերալ, 60-ական թվականների տիպական լուսավորիչ:

Չպետք է մոռանալ, որ բանաստեղծական երկ լինելուց առաջ, «Լևոնի վիշտը» քաղաքական առաջնակարգ փաստաթուղթ է՝ Մ. Նալբանդյանի քաղաքական նշանավոր պամֆլետներից հետո ժամանակի ամենանշանակալից երևույթներից մեկը: Որպես քաղաքական գեղարվեստական փաստաթուղթ, անհամեմատ ավելի ուշագրավ է, քան որպես գեղարվեստական կատարելություն: Ս. Շահազիզի պոեմին բաժին է ընկել կիսելու սուր քաղաքական միտում պարունակող այն ստեղծագործություններից շատերի բախտը, որոնց մասին կարելի է ասել՝ լավ աշխատություն է, բայց կատարված է շատ ոչ բարձր մակարդակով: Այստեղից բնավ չի բխում, թե իբրև բանաստեղծակսն գործ անորակ է: Երբեք:

1860-ական թվականներին ռուսահայ գրականության մեջ չկա ծավալուն մի այլ գործ, որ այդ տեսակետից մրցել կարողանար «Լևոնի վշտի» հետ: Աշ. Հովհաննիսյանը հիշատակում է նյութեր (դրանք նա տեղադրում է Նալբանդյանի «Անտիպ երկերում»), որոնք պարզաբանում են այն իրողությունը, որ «Լևոնի վիշտը» Նալբանդյանին համախոհ բանաստեղծի կողմից կատարված գրական-քաղաքական մի յուրօրինակ գրոհ էր, որի ղեկավարող նպատակն էր՝ մեծարել պետրոպավլովյան ռավելինի կալանավորին՝ անարգանքի սյունին գամելով նրա հակառակորդներին: Դա հաստատում է ինքը՝ երկը: Հետագայում Ս. Շահազիզը պատմել է, թե երբ լույս է տեսնում «Լևոնի վիշտը» Խաչատուր Լազարյանը հատուկ քննություն է նշանակում ճեմարանում պաշտոնավարող հեղինակի վերաբերյալ, քանի որ հարց էր դրվում Լազարյան ճե-

մարանից նրան վտարելու մասին: «Լևոնի վշտի» հերոսը Մ. Նալբանդյանի կրկնակն է:

Դեկաբրիստական շարժման առաջնորդ Պավել Պեստելի օրինակով (Ալ. Գրիբոյեդովի «Խելքից պատուհասը» կարդալուց հետո Պ. Պեստելն ասել է՝ կոմեդիայի հերոս Չացկին ես եմ) Մ. Նալբանդյանը բարձրաձայնել է՝ «Լևոնի վիշտը իմ վիշտն է»: Ս. Շահազիզի պոեմի սյուժեն Նալբանդյանի 1860 թ. ուղևորությունն է Կովկաս և արտասահման: Պոեմն անդրադարձնում է Մ. Նալբանդյանի և Գ. Այվազովսկու, Մ. Նալբանդյանի և Խալիբի բախումները: Ակնարկներ կան Նալբանդյանի դեմ լարված դավերի և կալանքի մասին: Կարևորը հարկավ պոեմի գաղափարական բովանդակությունն է, նրա ազգային-քաղաքական միտումը: Պոեմը գրելու պահին Շահազիզը լիակատար գաղափար չուներ Նալբանդյանի աշխարհայացքի մեջ տեղի ունեցած նոր տեղաշարժերի մասին: Բանաստեղծը շարունակում էր տուրք տալ Նալբանդյանի տակավին վաղեմի, հյուսիսափայլյան շրջանի հայացքներին: Տպավորությունն այնպիսին է, որ Լևոնն ընդհանուր առմամբ վերարտադրում է կարծես Նալբանդյանի 1858-1860 թվականների մանր-բուրժուական լիբերալիզմի հայացքները: Թուրքիայում նա ավելի խիզախ է և կտրուկ: Այստեղ նա ներբողում է ազգային ինքնորոշման սկզբունքը և նրա իրացման համար կոչ է անում զինված ապստամբության, հռչակում հասարակական ապահովության և «բարօրության վերին նպատակը»՝ ժողովուրդների մեծ դաշնակցությունը: Սակայն էականը միայն այս չէ, այլ այն, որ պոեմի հերոսը ազգային ազատագրության իր ծրագիրը շաղկապում է Եվրոպայում արծարծվող ազգային-ապստամբական շարժումների հետ. նա ուղղում է իր հայացքը դեպի գարիբալդիական Իտալիան, դեպի Եվրոպայի համադեմոկրատական շարժումը: Պոեմի արարման հավանական խթաններից մեկը 1863 թ. Լեհական ապստամբությունն էր, որի մասին, սակայն, գրաքննական պայմանների բերումով, բանաստեղծը հնարավոր չի համարել խոսք բացելու իր գրվածքի մեջ: Հիմնական, վճռական այս կետերում է հենց, որ գաղափարական միություն ենք տեսնում Շահազիզի և Նալբանդյանի միջև: Այստեղ հեղինակը հեռանում է ոչ միայն

խոհեմության լիբերալ-քարոզիչ Նազարյանից կամ ազգային-պահպանողական հայացքներով շարժվող Ռ. Պատկանյանից, այլև հենց իր իսկ հետագայում պաշտպանած հայացքներից: «Լևոնի վշտից» 15 տարի անց Շահազիզը հրապարակեց Նազարյանցի ներբողականը, որտեղ հրաժարվում էր երիտասարդական «մեղքերից», արծարծում լիբերալիզմի քաղաքական քարոզչությունը. «Մեր այսօրյան դարի նշանը և հպատակների ընդհանուր հավասարությունը օրենքի առջև. ոչինչ առանձին արտոնություն, ոչինչ դավանաբանական զանազանություն. քաղաքացու միակ արժեքը յուր առաքինությունն է. քաղաքացու միակ վարձը յուր ազատությունն է: Բայց ազատությունը կարող է լինել և ախտաբորբոք և վտանգավոր բան. խանձակոտոր, կապակոտոր ազատությունը ծնում է մտավորական անիշխանություն և գայլաբարո ընչասիրություն...Անձնահարգությամբ միայն կարելի է յուր և յուր ընկերի պատիվը և օգուտը ճանաչել, անձնահարգությամբ հնարավոր է միայն պատվել և տերութենական հորինվածները որպես մեր պատվի, մեր կյանքի, մեր ընտանիքի նախապատճառը»[1]:

Անդրադարձ կատարելով հայկական շարժման և ինքնավարության խնդրի մասին, Ս. Շահազիզը գրում է. «Այս խնդրի լուծումը, անկարոտ և անկախ մնալով մեր ցանկությունից սաստիկ կարոտ է եվրոպական իրավախոհ հրամանին, այլև նույն տեղական անցքերի աջողության...Տալով ասիական նահանգներին այդ ինքնավար իշխանությունը, ինքը Եվրոպան կարող է ահագին օգուտ քաղել դրանից, *հայերի* ձեռքով տարածելով յուր ֆաբրիկացիոնի կերտվածքները և լուսավորությունը...»[2]:

Խոսելով «տեղական անցքերի հաջողության» մասին Ս. Շահազիզը նկատի ուներ՝ արևմտահայերի ապստամբությունը: Նրա համար «խորհրդավոր նահատակություն» էր այդ, որի փորձը պիտի լիներ Հայաստանի ազատությունը՝ ցարի և «մարդասեր Եվրոպայի» շնորհիվ: «Այնուհետև մեր աստվածապսակ Կայսրը, հավատարիմ մնալով յուր ծիրանածին նախորդների քաղաքականության, և հայ ազգին կմեկնե Յուր կարող բազուկը, այն որ տաճկաց

---

[1] «Հրապարակախօս ձայն», Մոսկվա, 1881, էջ 327:

[2] Նույն տեղում, էջ 332:

բարբարոսության առջև չդիմանալով, տիրաբար բաշխեց և բուլ-
ղարներին ազատություն: Եվ մարդասեր Եվրոպան, որ խափշիկ-
ների և վայրենի ցեղերի մեջ տարածում է մարդկային իրավունք,
կապում է բռնավորին, պաշտպան է հանդիսանում խեղճերին,
մի՞թե կներե մահմեդական փարավոններին տանջել ու չարչարել
աստծո ժողովուրդը»[1]: Աշ. Հովհաննիսյանը 1930-ական թվական-
ների հայ գրականագիտության մեջ Շահազիզի այս կերպարանա-
փոխության չնկատելը բացատրում է նրանով, որ մտակառույցը
հենում էր բացառապես 1860-ական թվականներին Շահազիզի
մասին տարածված ոչ ճիշտ կարծիքների վրա: Սակայն դառնանք
Ս. Շահազիզի «Լևոնի վշտի» ժամանակաշրջանին: Նշելով պոեմի
վրա Ջ. Բայրոնի թողած զորեղ ազդեցությունը, գրականագետ
Թերզիբաշյանը կամեցել է բացատրել երևույթի պատճառը: Բայց
բացատրել այն երևույթը, որ Շահազիզը հետևել է Բայրոնին և ոչ
թե Բերանժեին ու Նեկրասովին հարցին գրականագետը պատաս-
խանել է՝ բայրոնյան լիբերալիզմի մեջ: Բերանժեի ու Նեկրասովի
ստեղծագործության մեջ, ըստ Թերզիբաշյանի, անդրադարձնում
էին մանր բուրժուազիայի հակակապիտալիստական տրամադ-
րությունները, մինչդեռ Շահազիզի պոեմը, նույն հեղինակի կար-
ծիքով, անդրադարձնում է լիբերալ բուրժուազիայի պայքարը ֆեո-
դալիզմի դեմ: Բնական է, ուրեմն, որ բանաստեղծին ոգևորելը թա-
փառաշրջիկ Հարոլդի դիմապատկերը, նրա կոչերը հանուն ազգե-
րի ազատագրման, նրա բողոքն ընդդեմ բռնատիրության: Աշ. Հով-
հաննիսյանը դժվարանում է համաձայնել նման կարծիքի հետ,
քանզի այն զերագնահատում է լիբերալ բուրժուազիայի «հեղափո-
խականությունը»: 1860-ական թվականներին ռուսահայ լիբերա-
լիզմը կռվում էր ֆեոդալիզմի դեմ: Հեղափոխակա՞ն էր այդ կռիվը:
Կարո՞ղ ենք արդյոք ասել, թե «Լևոնի վշտի» ազգային-հեղափոխա-
կան քարոզչությունը հարազատ պատճենն էր հայկական լիբերա-
լիզմի քաղաքական գաղափարախոսության: Որտե՞ղ և ե՞րբ է ար-
տահայտվել լիբերալների ազգային-հեղափոխական այդ քարոզ-
չությունը: Այնուհետև: Չի՞թերագնահատվում այստեղ բայրոնիզ-
մի հեղափոխական-դեմոկրատական նշանակությունը: Ժամանա-

[1] Նույն տեղում, էջ 350:

կին Եվրոպայի առաջադիմական միտքը մատնանշում էր խոշոր այն հետաքրքրությունը, որ գոյություն ուներ դեպի Բայրոնը անգամ անգլիական բանվորության շարքերում: Եվ դա զարմանալի չէ: Բայրոնն իր զգայացումն ավյունով և ժամանակակից հասարակության դեմ ուղղած իր դառն երգիծանքով, ամենից շատ ընթերցողներ էր գտնում նույն հասարակության վերին շերտերում: Բայրոնի գրական արձագանքների շառավիղը շատ լայն էր: Ռուսաստանում և Գերմանիայում նրան ձայնակցում էին ոչ միայն լիբերալ ազնվականները, այլև հեղափոխական-դեմոկրատները: Բավական է հիշել միայն Հայնրիխ Հայնեի անունը: Հետաքրքրական է, որ և Գերմանիայում, և Ռուսաստանում Բայրոնի լիբերալ հետևորդները ընդօրինակում էին նրա՝ շրջապատի ռոմանտիկական մերժումը, նրա օրիենտալիզմը, մինչդեռ հեղափոխական-դեմոկրատները յուրացնում էին նրա երգիծական վերաբերմունքը դեպի նեխված միջավայրը, նրա հեղափոխական մարտակոչը՝ ուղղված բռնակալության, ազգային և սոցիալական ճնշման դեմ: Հենց վերջին ուղղությամբ է, որ ընթացավ նաև Ս. Շահազիզի բայրոնիզմը: Աշ. Հովհաննիսյանը ճիշտ չի համարում գրականագետ Վ. Թերզիբաշյանի այն կարծիքը, թե իբր Ս. Շահազիզի ստեղծագործության բովանդակության և ոճի զարգացման մեջ նկատելի է Մ. Նալբանդյանի քաղաքացիական պոեզիայի ազդեցությունը, սակայն Շահազիզի գաղափարաբանության կազմավորման վրա վճռական ներգործություն է ունեցել լիբերալ Նազարյանի աշխարհայացքը: Աշ. Հովհաննիսյանը վերոհիշյալ ձևակերպումը անվանում է ֆորմալիստական և էկլեկտիկ, քանզի, ըստ նրա, չի կարելի զատել ստեղծագործության բովանդակությունը նրա գաղափարախոսությունից: Գաղափարախոսությունը հենց ինքը բովանդակությունն է, որով պայմանավորված է նաև գրվածքի ձևն ու ոճը: «Լևոնի վշտի» մեջ դրված է անշուշտ նազարյանական լիբերալիզմի գորեղ թթխմորը: Բայց չէ՞ որ մի ժամանակ Նալբանդյանն իսկ ազատ չէր Նազարյանի «վճռական ներգործությունից»: Ինչու իդեալացնել Նալբանդյանին և կամ անպատճառ «սևացնել» Նազարյանին: Լիբերալիզմի բնորոշ արտահայտությունն է, իհարկե, երբ Շահազիզը փոխադրում է ազգային ազատագրության կռվի

ասպարեզը Ռուսաստանի սահմաններից դեպի Արևմտահայաստան, կամ երբ նրա հերոսը լքում է պայքարի դաշտը՝ չկարողանալով «թավալել չարին»: Այս բանի մեջ կարելի է որոնել նաև Նազարյանի գաղափարական ազդեցությունը: Բայց չէ՞ որ Նազարյանից ավելի զորեղ էր տրամադրությունների այն դեպրեսիան, որ ծայր առավ 1862-1864 թվականներին համառուսական ազրարային հեղափոխությանը համընթաց ազգային-ազատագրական պայքարի պարտությունից հետո: Հատկապես հենց ազգային շարժման այդ պարտությունը Արևմտյան Եվրոպայի դեմոկրատական միտքը համարեց համաեվրոպական հետադիմության աղետաբեր այնպիսի մի անցք, որ հիշեցնում էր նրան «սրբազան դաշնության» ժամանակները:

Համառուսական հետադիմությունը նահանջի ճանապարհի վրա դրեց նաև Շահազիզի քաղաքացիական քնարը: Այդ մասին է վկայում հետագա նրա ամլությունը և նրա հայացքների նացիոնալ-լիբերալ այն էվոլյուցիան, որ գաղափարական որոշ համերաշխություն ստեղծեց նրա և Նազարյանի միջև: Այդ համերաշխության ազդակն էր հենց Շահազիզի «Հրապարակախոս ձայն»-ը:

«Գրական նկատողություններ» հոդվածում Աշ. Հովհաննիսյանը անդրադառնում է նաև Ռ. Պատկանյանի գնահատման հարցին, ընդգծելով, որ «գրականագետ Վ. Թերզիբաշյանին չի հաջողվել գեթ սխալ կամ միակողմանի հարցադրումով հարուցել գրողի շուրջը հետաքրքրական որևէ հիմնահարց: Հոդվածը կրում է կենսագրական ուրվագծի բնույթ, գրված է նկարագրական-պատմական ոճով, առանց վերլուծության լուրջ փորձի»[1]: 1850-1860-ական թվականների Ռ. Պատկանյանը, ըստ Վ. Թերզիբաշյանի, սկսում է գրական իր գործունեությունը՝ «գրականացված» աշուղական, գյուղացիական, ժողովրդական երգերով: Ենթարկվում է Կոլցովի և Նեկրասովի ազդեցությանը և միաժամանակ մնում նացիոնալ-կոնսերվատիվ կամ նացիոնալ-կղերական, ռեակցիոն դիրքերի վրա[2]: Այնուհետև գրականագետը շարունակում է, որ այդ չի խան-

---

[1] Հովհաննիսյան Աշ., Գրական նկատողություններ, «Խորհրդային գրականություն», 1935, N 1, էջ 130:

[2] Տե՛ս Հայ գրականության պատմություն, Երևան, 1933, էջ 332:

գարում նրան լինել լիբերալ ինտելիգենցիայի ներկայացուցիչ, որը մի պահ հիասթափվում է բուրժուազիայից, համակվում մանր-բուրժուական «ըմբոստ տրամադրություններով»: Այնուամենայնիվ «նա զոհում է իր քնարի «ոլորուն երգերը, դառնում բուրժուազիայի քաղաքական պոետ», մնալով հասարակական լայն առաջավոր գաղափարներից զուրկ, նեղ թթու ազգայնական, տարամերժ, շովեն բանաստեղծ, հեռու «սկսված լիբերալ շարժումից», «իր հայացքներով չափավոր լիբերալ, նույնիսկ պահպանողական»[1]: Սրան հաջորդում է 1870-1880-ական թվականների «ռազմի երգերի» շրջանը, երբ լիակատար չափերով արտահայտվում է նրա քնարի մարտական-նացիոնալիստական բնույթը[2]: Ըստ Աշ. Հովհաննիսյանի, սրանք բնութագրություններ չեն, այլ ածականների և հասկացողությունների իմաստազուրկ խճողում:

Վ. Թերզիբաշյան գրականագետը չի կարողացել վեր հանել Ռ. Պատկանյան բանաստեղծի զարգացման տարբեր փուլերը, պարզաբանել սրանց առանձնահատկությունները պայմանավորող հանգամանքները: Հեղինակը չի կարողացել լուծել այս խնդիրը, քանի որ սկզբից նեթ նպատակ է ունեցել Պատկանյանին ներկայացնել որպես մարտական նացիոնալիստական հոսանքի ներկայացուցիչ:

Վ. Թերզիբաշյանը ջանք չի թափել գեթ պատասխանելու այն հարցին, թե գաղափարների և ստեղծագործական ձևերի ի՞նչ նմանություններ կամ տարբերություններ կային Ռ. Պատկանյանի և մարտական նացիոնալիզմի մյուս ներկայացուցիչների միջև: Եթե հաշվի չառնենք Ռ. Պատկանյանի ստեղծագործության 1877-1878 թվականների պատերազմի հետ կապված վերջին շրջանը՝ վերը բերված հակասական, հեղհեղուկ, հասարակական-քաղաքական հստակ կոնտուրներից զուրկ որակումները չեն կապվում ժամանակակից իրադարձությունների, սոցիալական տեղատվությունների և մակընթացությունների, դասակարգային հարաբերությունների կոնկրետ դասավորության, կողմնորոշումների բախումների հետ և այլն: Օրինակ չի շոշափված կարևոր այնպիսի մի հարց,

---

[1] Նույն տեղում, էջ 337-338:

[2] Հայ գրականության պատմություն, էջ 342:

ինչպիսին Պատկանյանի՝ դեպի ցարիզմը կամ կապիտալիզմը հայտաբերած վերաբերմունքի հարցն է:

Հարկավ, Աշ. Հովհաննիսյանի մեթոդաբանական նախասիրությունը չէր զանցառում գրականության պատմության և հասարակական հոսանքների մերձակցումը, սակայն, նա ակնկալում էր երևույթի գիտական բացատրություն և բնավ ոչ կանխակալ պիտակավորում, որտեղ դոգմատիզմը հարցերի հեշտաբավ լուծումներ է գտնում և կանխում վերլուծության ազատ հնարավորությունը: Ամենևին էլ պատահական չէ, որ գրականության պատմության հեղինակների՝ պատմական ժառանգության գնահատման հարցում առաջին հայացքից «լիբերալ» թվացող չափանիշները ավելի պակաս դրական արդյունքներ է խոստանում, քան նրանց դրույթները քննադատող պատմաբանի «արմատական» դիտակետը: Խնդիրն այն է, որ գրական երևույթների, գրողի ստեղծագործության և հասարակական հոսանքների գաղափարական զուգահեռներում, այնուամենայնիվ, Աշ. Հովհաննիսյանը նշմարում է ինչ-որ միջնորդում, մի որոշ տարածք, որտեղ գրողի աշխարհայացքային նախապաշարումները այլ հարաբերակցություն են ստանում նրա ստեղծագործության օբյեկտիվ բովանդակության նկատմամբ: Այսպես, մինչդեռ «Հայ գրականության պատմության» հեղինակների կամքով «կղերական հոսանքին» հատկացված Թաղիադյանը հիմնականում ներկայանում է որպես հետահայաց մտածող, «Գրական նկատողությունների» հեղինակը պարտադրում է առաջին գծի վրա դնել այն երանգները, որոնք գրողին կապում են «ոչ թե հայ գրականության անցյալի, այլ նրա գալիք «վերածնության» հետ»[1], այստեղ իսկ նշմարելով այն թելերը, որոնք նրան միացնում են Խ. Աբովյանի, Ռաֆֆու ստեղծագործությանը: Եվ մինչդեռ «մանր-բուրժուական գյուղացիական պահպանողական հոսանքին» հատկացված Պոռշյանը ներկայացվում է որպես ֆեոդալական աշխարհայացքի ջատագով, Աշ. Հովհաննիսյանը պարտադրում էր գնահատության չափանիշ պարզել սոցիալական առաջադիմության այն ներքին լիցքը, որ պարփակում էր նրա «գրական տարերքը», գրողի «հասարակական-քաղաքական նախապաշար-

[1] «Խորհրդային գրականություն», 1934, N 3-4, էջ 97:

մունքների ռեակցիոն կեղևից» զատել նրա ստեղծագործության օբյեկտիվ բովանդակությունը, որն արտացոլում է «նախապաշարված գյուղացիության» տարերային բողոքը վերահաս բուրժուական կարգերի դեմ: Աշ. Հովհաննիսյանը նույնպիսի բանական դիտողություններ է անում նաև Հ. Ալամդարյանի, Խ. Աբովյանի, Ղ. Աղայանի, Գ. Սունդուկյանի, Ս. Շահազիզի, Ռ. Պատկանյանի, ինչպես նաև ժամանակի գրական-հասարակական շարժման այլևայլ հարցերի վերաբերյալ այն մեկնաբանությունների առթիվ, որ առաջադրում են հայ գրականության պատմության հեղինակները: Թող որ «Հայ գրականության պատմության» սխալներն ու վրիպումները անխուսափելի տուրք լինեին ժամանակի մտայնությանը, սակայն, ի վերջո, դրանք արդյունք էին մեթոդական մի սահմանափակության, որի հանդեպ քննադատական մոտեցում էր պարտադրում «Գրական նկատողությունների» հեղինակը»[1]: «Ամենից առաջ,-գրում է Աշ. Հովհաննիսյանը,- հատորի խմբագիրներն ու հեղինակները փորձում են կարծես գրել ոչ թե գրականության պատմություն, այլ՝ գրականության սոցիոլոգիա: Արվում են գրական փաստերի ընդհանրացման փորձեր, բայց բացակայում է փաստերի կապակցված շարադրանք: Ժողոված կցկտուր նյութերը, որպես կարկատված վերնազգեստ, հագցված են գրական-սոցիոլոգիական ոսկրաբեկ կմախքներին, անկարող փոխարինելու այն, ինչ կոչված է փաստագրված պատմություն...Սակայն գրողը, գրական երկը հետաքրքրում է պատմաբանին ոչ թե ինքն իրեն, այլ որպես հայտնի ուղղության, հոսանքի, կազմակերպության, դասակարգի արտահայտություն, որպես պատմական պրոցեսի արտադրանք և միաժամանակ՝ որպես պատմական պրոցես արգասավորող գործոն: Հատորի հեղինակներն ու խմբագիրները-...այս ճշմարտությունը հասկացել են այնպես, որ ուրեմն, պետք է իրենց ուշադրությանն արժանացած գրողներին նստացնել «դասակարգային», «քաղաքական» առանձին-առանձին կամերաներում և պրակտիկորեն այդ կամերաները հատուկ ազդերով՝ «կղե-

---

[1] Տե՛ս Սարինյան Ս., Հայ գրականության պատմության մեթոդաբանության մի քանի հարցեր, «Էջեր հայ ժողովրդի պատմության և բանասիրության», ժողովածու, Երևան, 1971, էջ 45:

րա-ֆեոդալական հոսանք», «բուրժուա-դեմոկրատական հոսանք», «մանր-բուրժուական հեղափոխական հոսանք», «բուրժուական-լիբերալ հոսանք» և այլն...»[1]:

Սակայն իրողությունը դիտելուց առաջ էական է երևույթի պատմական ճիշտ գնահատականը: Իրողություն, որ հատուկ շեշտով է հնչել Աշ. Հովհաննիսյանի աշխատություններում և ինքնին ստացել մեթոդական ուղեցույցի նշանակություն, դա գիտական հնարավորությունների գերադասությունն է դոգմատիզմի և սխեմատիզմի հանդեպ: Ամեն բանից առաջ պետք է լինել հետազոտող, ուսումնասիրել փաստերը, հայտաբերել փաստերի ներքին կապակցությունը և ենթարկել այն պատմության տրամաբանությանը, որսալ օրենքն ու օրինաչափությունը գաղափարական արտահայտությունների բարդ ու հակասական ուղիներում: Գիտական սկիզբը, ինքնին, ներքին տրվածք ունի մերձենալու օբյեկտիվ օրինաչափությունների ճշմարիտ ըմբռնման և հենց այդ սկզբին պիտի վերագրել ռացիոնալ այն տարերքը, որ պարփակում է Աշ. Հովհաննիսյանի 1930-ական թվականների գիտական ստեղծագործությունը[2]:

«Գրական նկատողություններում» Աշ. Հովհաննիսյանը քննական վերլուծության է ենթարկում նաև հայ գրականության մեջ ռեալիզմի սկզբնավորողներից մեկի՝ մեծ դրամատուրգ Գ. Սունդուկյանի մասին Սուրեն Հարությունյանի և ժողովրդական բանաստեղծ ու հրապարակախոս Ղ. Աղայանի մասին Խորեն Սարգսյանի հոդվածները՝ մասնավորապես կարևորելով դեմոկրատ գրողների աշխարհայացքային հարցերը:

Աշ. Հովհաննիսյանի 1930-ական թվականների գիտական ստեղծագործության մեջ առանձնահատուկ տեղ ունի Մ. Նալբանդյանի «Անտիպ երկեր» ժողովածուն: «Խմբագրական մեր լուսաբանությունների մեջ,- գրում է ժողովածուն կազմողը նրա առաջաբանում,- խուսափել ենք գրեթե գրական բանավեճից: Ոչ այն պատճառով, որ սկզբունքորեն հրաժարվում ենք հակառակ հայացքների քննադատությունից, այլ որ խոսքի քննադատությունից

---

[1] «Խորհրդային գրականություն», 1935, N 1, էջ 114:

[2] Տե՛ս Սարինյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 47:

գերադասում ենք գործի քննադատությունը, առձեռն գրականության մեթոդաբանական ֆորմալ քննադատությունից առավել կարևոր գործ համարելով աղբյուրների քննադատական յուրացումը, նյութի գրական վերլուծությունն ու շարադրանքը...Զարգացման միասնական պրոցեսի աստիճաններից քաղված պատմական կցկտուր դեպքերի ու օրինակների կուտակումը պատմություն չէ տակավին, ինչպես նաև պատմական պրոցեսի սխեմատիկ ընդհանրացումը չի նույնանում պատմական իրական ու ամբողջական պրոցեսի հետ: Պատմությունը գրվում է կապակցվող փաստերի հիման վրա, և պատմական պրոցեսի դիալեկտիկական ընդհանրացումն իսկ արվում է կոնկրետ նյութի մանրազնին վերլուծության ու առկա աղբյուրներն սպառող ուսումնասիրությունից հետո միայն»[1]:

Աշ. Հովհաննիսյանի կազմած Մ. Նալբանդյանի «Անտիպ երկեր» ստվար հատորը իր ողջ կառուցվածքով՝ առաջաբան, ծանոթագրություններ, մեկնաբանություններ՝ գիտական բացառիկ մի հրատարակություն է, որն այսօր իսկ պահպանում է իր օրինակելիությունը: Առաջին անգամ լույս աշխարհ հանելով Նալբանդյանի ստեղծագործության մի պատկառելի, ի դեպ և արժեքավոր բաժինը, Աշ. Հովհաննիսյանը այն արժեքավորեց մեկնաբանություններով, որոնք փաստերի հարստությամբ, ընդհանրացումների ուժով և գիտական խորությամբ նոր լույս են սփռում ոչ միայն գրողի կյանքի ու ստեղծագործության, այլև ժամանակաշրջանի գրական-հասարակական շարժման հանգուցային հարցերի վրա: «Անտիպ երկերը» գիտական նոր սկիզբ դրեց և շատ կողմերով ուղենշեց նալբանդյանագիտության գալիքը[2]:

Ձեռնարկելով Մ. Նալբանդյանի երկերի ամբողջական նոր ժողովածուն կազմելու և հրատարակելու գործը, Աշ. Հովհաննիսյանը կանգնում է որոշակի դժվարությունների առաջ: Հրապարակի վրա կար Մ. Նալբանդյանի XX դարասկզբին (1903-1906 թթ.) լույս տեսած հրատարակությունը: Ըստ Աշ. Հովհաննիսյանի, կի-

---

[1] Նալբանդյան Մ., Անտիպ երկեր, (խմբագրություն և կոմենտարներ Աշոտ Հովհաննիսյանի),Երևան-Մոսկվա, 1935, էջ XI-XII:

[2] Տե՛ս Սարինյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 47:

սատ-պռատ այդ գործը ոչ միայն չէր տալիս Մ. Նալբանդյանի գրական ժառանգության մասին ընդհանուր պատկերը, այլև աղճատում էր երբեմն նրա տեքստերը: Ոստիկանական մարմինների միջամտության շնորհիվ՝ թերի էր մնացել «Երկերի» հրատարակությունը: Գրաքննիչի շնորհիվ կրճատումներով էր արտատպվել «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» նշանավոր աշխատությունը: Բայց «Երկերի» այդ հրատարակության մեջ կային թերություններ, որոնց բացատրության բանալին, Աշ. Հովհաննիսյանի կարծիքով, պետք էր որոնել «խմբագրողների անփութության կամ նրանց նահապետական անգիտության մեջ»[1]: Դարասկզբին հրատարակված Մ. Նալբանդյանի «Երկերի» խմբագիրները հնարավոր են համարել «ամբողջացած» այս հրատարակության մեջ արտատպել հեղինակի միևնույն ամսագրում լույս տեսած մի շարք բանաստեղծությունները, բաց թողնելով մյուսները: Այսպես, օրինակ, «Հյուսիսափայլում» տպված «Հայ մարդու հայրենիքը» բանաստեղծությունների շարքից դուրս է մնացել «Հայկ և Տիգրան հիշենք միշտ, յեղբարք» հանրածանոթ պարոդիան, որ խմբագրողներին անհայտ այլ բանաստեղծությունների հետ լույս է տեսել «Քնար հայկական» տարածված երգարանում: Սրա փոխարեն, կծու հումորով շարունակում է Աշ. Հովհաննիսյանը, «ճոխացրել են» Նալբանդյանի բանաստեղծությունները, մուծելով շարքը Վահունու «Տեսիլ» ոտանավորը, նույնացնելով Նալբանդյանի հետ «Հյուսիսափայլի»՝ նրան գաղափարականորեն խորթ, անտաղանդ այդ աշխատակցին:

Բարեբախտաբար, Վահունու «Հյուսիսափայլում» լույս տեսած մյուս ոտանավորները ինչ-որ պատահմամբ վրիպել են խմբագրողների ուշադրությունից և դուրս մնացել Նալբանդյանի բանաստեղծությունների «ամբողջացած» շարքից: Առհասարակ հարկավոր է նկատել, որ Նալբանդյանի կեղծանունների հարցը չի զբաղեցրել Նալբանդյանի «Երկերը» խմբագրողներին: Մինչդեռ այս հարցի ուսումնասիրությունը ոչ միայն կազատեր «Երկերը» ներմուծվող տարրերից, այլև կամբողջացներ Նալբանդյանի ստեղծագործական ժառանգությունը նոր գործերով: Օրինակ, անուշադ-

[1] Նալբանդյան Մ., Անտիպ երկեր, 1935, էջ V:

ության չէր մատնվի Մեչուխեչային (իմա՝ Հարություն Սվաճյանին) ձոնած այն ուղերձը, որը 1864 թ. Պետրոպավլովյան բերդում կալանված Նալբանդյանը տպագրել տվեց «Հյուսիսափայլում» Փառախոտ Ցոլակյանց անունով:

Աշ. Հովհաննիսյանը գտնում էր, որ գլխավոր անհանգստացնողը «Երկերի» այս կամ այն թերությունները չեն, քանզի «Երկերից» առաջ և «Երկերից» հետո հրատարակվել են Նալբանդյանի մի շարք կարևոր գործերը, որոնք հնարավորություն են տալիս զգալիորեն լրացնելու վերջին «Երկերի» բացը: Հարկավոր է ընդգծել, մանավանդ, դրական այն աշխատանքը, որ կատարել է Նալբանդյանի գրական ժառանգության հրատարակման բնագավառում Երվանդ Շահազիզը: Ըստ Աշ. Հովհաննիսյանի, Մ. Նալբանդյանի գործերի գիտական հրատարակության համար գրեթե անհաղթահարելի դժվարություն առաջացնողը նրա ձեռագրերի հարցն էր:

1920-1921 թթ. ընթացքում Եր. Շահազիզի եռանդուն գործակցությամբ Աշ. Հովհաննիսյանին հաջողվում է ստանալ և Նոր Նախիջևանից Խորհրդային Հայաստանի Պետական թանգարան փոխադրել Նալբանդյանի ժառանգների մոտ եղած ձեռագրերը: Վերջիններս որոշ հենք են ստեղծում երկերի նոր հրատարակության համար: Սակայն ձեռք բերված ձեռագրերն ընդգրկում են տպված և անտիպ գործերի փոքր մասը միայն: Մյուս, ավելի խոշոր և կարևոր մասը, ժառանգներից ստացված ֆոնդը չուներ:

1930-ական թվականների առաջին տարիներին Աշ. Հովհաննիսյանին հաջողվում է հայտնաբերել և ուսումնասիրել Խորհրդային Միության արխիվներում կամ մասնավոր անձանց մոտ պահված Նալբանդյանի նոր ստեղծագործությունները: Այդ նյութերը զգալի չափով ընդարձակում են Նալբանդյանի մինչ այդ հայտնված կամ հրապարակված գործերի քանակը և միաժամանակ մատակարարում մեծ հեղափոխականի կյանքն ու գործունեությունն ուսումնասիրողին մատակարարում փաստական նոր տվյալներ: Կցելով անտիպ և անհայտ այդ նյութերին Նալբանդյանի մինչ այդ միայն անունով հայտնի, սակայն անտիպ ու լրիվ չուսումնասիրված գրությունների կարևոր մասը՝ Աշ. Հովհաննիսյանը իր կազմած «Անտիպ երկերում» հրապարակում է հեղինակի հենց այդ

գործերը, դիտելով իր այդ ձեռնարկությունը որպես նախապատրաստական աշխատանք երկերի լիակատար հրատարակության համար: Ինքնին Աշ. Հովհաննիսյանի ցանկությունն այն էր, որ դրանով ոչ թե պիտի ավարտվեր, այլ սկսվեր երկերի գիտական հրատարակության համար նախապատրաստական աշխատանքը: Հրապարակ հանելով Նալբանդյանի «Անտիպ երկերի» 1935 թ. ժողովածուն, Աշ. Հովհաննիսյանը նպատակներից առաջնային էր համարում ոչ միայն ընթերցողի սեփականություն դարձնել օր առաջ նորույթի հրապույր ունեցող նյութերը, այլև հասարակական հարցասիրություն առաջացնել դեպի հրապարակախոսի ձեռագրական ժառանգությունն ի հայտ բերելու խնդիրը:

Մ. Նալբանդյանի 1858 թ. մի հոդվածից, օրինակ, պարզվում է, որ նա գրած է եղել «Մեր տեսած ու լսածը» վերնագրով մի աշխատություն, որը պարունակել է «մեր ազգի ժամանակակից ճիշտ պատմությունը»[1]: Աշ. Հովհաննիսյանը կարծում է, որ հիմնականում այդ աշխատությունը վերաբերվել է Ներսես Աշտարակեցու, Խալիբովի և Գաբ. Այվազովսկու դեմ վարած նրա պայքարին: Նույն այդ նյութերին է վերաբերվել Ստ. Պալասանյանի դեմ ուղղված Նալբանդյանի մի այլ գրվածքը, որը, ինչպես վկայում է Ստ. Նազարյանի 1859 թ. մարտի 11-ին Աբել Մխիթարյանին գրած նամակը, ներկայացրել է իրենից «մի մեծապարունակ ճառ, համարյա թե հինգ թերթ տպած» (այսինքն՝ հինգ տպագրական թերթ – Ա. Հ.): Աշ. Հովհաննիսյանը կարողացել է պարզել, որ ձեռագիրն անտիպ է մնացել գրաքննիչի հարուցած «տեխնիկական» դժվարությունների պատճառով: Դրանից հետո արտասահմանյան ճանապարհորդության ժամանակ Նալբանդյանը գրի է առել իր հիշատակարանը, որի մասին տեղեկանում ենք բերդում գրած նրա նամակից. «Մի օր գուցե աստու այցելելով հիշատակարանս կարգի կբերեմ և կտպեմ ուշադրության արժանի շատ տեղեկություն և դիտողությունք մեր ցիրուցան եղած հայերի մասին»[2]: Մ. Նալբանդյանի դա-

---

[1] Տե՛ս Նալբանդյան Մ., «Երկեր», հատ. 2, Դոնի Ռոստով, 1906, էջ 242:

[2] Նալբանդյան Մ., Ղազար Փարպեցու գրած թուղթը, Ս. Պետերբուրգ, 1868, Մ. Տեր-Գրիգորյանի կազմած կենսագրականը, էջ XVIII-ի ծանոթագրությունը:

տական ցուցմունքների վրա հենվելով Աշ. Հովհաննիսյանը տեղեկացնում է, որ նույն այդ ժամանակ նա գրի է առել Զեյթունի ապըստամբության «հերոս» Լևոն Լուսինյանի դեմ ուղղված իր մերկացումները: Հայտնի է դարձյալ, որ Պետրոպավլովյան բերդում եղած ժամանակ Նալբանդյանը գրել է աշխարհաբարի քերականությանը վերաբերող ուսումնասիրություններ, քիմիայի և շերամապահության ձեռնարկ, բնապատմության ներածություն, Կիրակոս Գանձակեցու աշխատության վերաբերյալ և այլն: Այս ամենից բացի Աշ. Հովհաննիսյանը կարևորում է նաև Նալբանդյանի նամակները, որոնց աննշան մի մասն է միայն հայտնվել մինչև 1935 թ. հրատարակված Նալբանդյանի մասին ստեղծված գործերում: Աշ. Հովհաննիսյանը իր կազմած Մ. Նալբանդյանի «Անտիպ երկերում» տեղակայած «Ծոցատետրի նկատողությունները» պարունակում են այդ ուղղությամբ կատարելիք հետազոտությունների համար արժեքավոր տվյալներ: Մ. Նալբանդյանի իր կազմած «Անտիպ երկերին» Աշ. Հովհաննիսյանը կցել է խմբագրական ընդարձակ ծանոթություններ, կոմենտարներ և անվանական բառարան: Իր լուսաբանությունների մեջ նա հետամտել է հետևյալ նպատակը բնութագրել ժամանակի քաղաքական և գաղափարական այն մթնոլորտը կամ անձնական այն հանգամանքները, որոնց ներշնչմամբ գրի են առնվել զբաղեցնող երկերը, դեմքերով ու դեպքերով ներկայացնել 1850-1860-ական թվականների անցքերն ու գործիչները, որոնց մասին հիշատակվում է ընթերցողի և ուսումնասիրողի հետազոտությանը հանձնվող Մ. Նալբանդյանի «Անտիպ երկերում»: Ժողովածուի հեղինակն իր մեկնաբանություններում «առանձնապես մտահոգված է եղել պարզելու» անտիպ երկերի մեջ հիշատակվող ռուսահայ և թուրքահայ «վերածնության» շրջանի մարդկանց հասարակական-քաղաքական դիրքորոշումները: Աշխատել է սակավագիր լինել պատմական հանրահայտ գործիչների և ժամանակով հեռու այն մարդկանց և երևույթների նկատմամբ, որոնց մասին քիչ թե շատ մշակված կարծիք կա գիտական գրականության մեջ: Աշ. Հովհաննիսյանը ջանացել է մոռացության գրկից հանել ժամանակաշրջանի երկրորդական պերսոնաժները, ինչպես նաև անհայտ կամ սակավահայտ այն երևույթները, որոնք

կարող են թեկուզ և աննշան, բայց նոր շեշտադրում ավելացնել Նալբանդյանի ու նրա մերձավորների հասարակական-քաղաքական և գրական-գաղափարական բնութագրության վրա: Բնականաբար, Աշ. Հովհաննիսյանին չի հաջողվել ի հայտ բերել Նալբանդյանի շուրջը պտտվող բոլոր կատարված և կարծեցյալ իրողությունները: Բազմաթիվ դեպքեր կան, որոնք կարոտ են լրացուցիչ պարզաբանության: Շատ դեմքեր էլ կան, որոնց դիմաց Աշ. Հովհաննիսյանը ստիպված դրել է «անհայտ» բառանիշը: Մ. Նալբանդյանի «Անտիպ երկերի» հենց գլխավոր նպատակներից մեկը կազմողը համարել է այն, «որպեսզի առիթ տալ քննադատներին նշելու այն աղբյուրները, «որոնց միջոցով հնարավոր կարող է լինել երկերի լիակատար հրատարակության մեջ վերացնել մեր լուսաբանությունների թերին»[1]:

«Անտիպ երկերի» խմբագրական իր լուսաբանությունների մեջ Աշ. Հովհաննիսյանը խուսափել է գրեթե գրական բանավեճերից: Ոչ այն պատճառով, որ սկզբունքորեն հրաժարվել է հակառակ հայացքների քննադատությունից, այլ որ խոսքի քննադատությունից գերադասել է գործի քննադատությունը, առձեռն գրականության մեթոդաբանական ձևական քննադատությունից առավել կարևոր գործ համարելով աղբյուրների քննադատական յուրացումը: Ըստ էության քննադատության ավելի դժվարին ու պատասխանատու տեսակն է դա, որից հետո վերանում է հաճախ նույնիսկ շահազուրկ բանավեճի նյութ դարձած հին խնդիրը և կամ խնդրի լուծումը փոխադրվում է բանավեճի սկզբունքային ավելի բարձր մի աստիճան:

Առաջընթացի միասնական գործընթացի տարբեր աստիճաններից քաղված պատմական կցկտուր դեպքերի և օրինակների կուտակումը պատմություն չէ դեռևս, ինչպես նաև պատմական գործընթացի սխեմատիկ ընդհանրացումը չի նույնանում պատմական իրական և ամբողջական գործընթացի հետ: Պատմությունը գրվում է կապակցվող փաստերի հիման վրա, և պատմական գործընթացի դիալեկտիկական ընդհանրացումն իսկ արվում է

[1] Նալբանդյան Մ., Անտիպ երկեր, էջ XI:

կոնկրետ նյութի մանրազնին վերլուծության և առկա աղբյուրներն սպառող ուսումնասիրությունից հետո միայն:

Աշ. Հովհաննիսյանն անհնարին և անօգուտ է համարել մեկ առ մեկ թվարկել Նալբանդյանի կամ նրա ժամանակաշրջանի մասին արտահայտված թյուր կարծիքները: Դրանք չափազանց շատ են: Աշ. Հովհաննիսյանը հիշատակում է դրանցից մի քանիսը միայն՝ նպատակ ունենալով դրանց սոսկ հակադրելու իր այն դրույթները, որոնց նա պիտի անդրադառնա Նալբանդյանի երկերին կցված իր կոմենտարներում: Դրանք են «Ну хорошо!»-ն, Հայոց լեզվի ուսումնասիրությունը Եվրոպայում և հայ գրականության գիտական նշանակությունը, Պոլսահայ լուսավորչական համայնքը, Սենատական ցուցմունքները, «Սոս և Վարդիթեր»-ի «Կրիտիկա»-ն, Ծոցատետրի նկատողությունները, Բերդի հիշատակարանը: Իր կոմենտարներում Աշ. Հովհաննիսյանը պաշտպանում է այն տեսակետը, թե «բուրժուական գրականագիտությանե մեջ Նալբանդյանին նվիրված տեսությունները տառապում են ընդհանուր մի արատով: Հրապարակախոսին զետեղելով բացառապես հայկական ներաշխարհի սահմաններում, նրանք պոկում են նրա կյանքի և գրականության ուսումնասիրությունը Ռուսաստանի հասարակական-քաղաքական ընդհանուր միջավայրից և մանավանդ՝ երկրի հեղափոխական հասունացման և «հեղափոխական շարժմանե ընդհանուր գործընթացից:

«Գերագնահատելով առաջադիմական այն դերը,- գրում է Աշ. Հովհաննիսյանը,- որ կատարել է ժամանակին Ստ. Նազարյանը արևելահայ գրական լեզվի և եվրոպական «քաղաքակրթության» տարածման բնագավառում և միաժամանակ ստվերի տակ թողնելով նրա հասարակական-քաղաքական հայացքների ռեակցիոն կողմը...հետագա հեղինակները առանձին սիրով վեր են հանել Նալբանդյանի գործունեության լիբերալ էտապը, ինչպես նաև նրա հետագա լիբերալ շեղումները, արհամարհելով, նացիոնալիստորեն աղճատելով և կամ թե հայկական իրականությանը խորթ, վաղանցուկ մոլորություն համարելով ցարիզմի դեմ վարած նրա

կոիվը և դրա հետ կապված բուրժուական-դեմոկրատական, ազգային-հեղափոխական նրա պայքարը»[1]:

Համեմատելով Ստ. Նազարյանին և Մ. Նալբանդյանին, վաստակաշատ Եր. Շահազիզը նրանց մեջ տեսնում էր միայն «խառնը-վածքի» տարբերություն: Գրեթե նույն ձևով էր հարցին մերձենում նաև Լեոն: «Սկզբունքները,- գրել է Լեոն,- իհարկե, միևնույնն էին, խմբագրի և գլխավոր աշխատակցի մեջ ոչինչ գաղափարական անհամաձայնություն չէր երևում: Այն, ինչ Ստ. Նազարյանցը հայտնում էր իր լուրջ ու ծանրախոհ, բարձր ոճով ու հաճախ կաբինետային ոգով գրած հոդվածներում, Մ. Նալբանդյանը ժողովրդականացնում էր իր թեթև և վառվռուն գրչով»[2]: 1912 թ. «Հորիզոն» թերթում Լեոն գրել է. «Նալբանդյանը, կրկնելով Պրուդոնի և ուրիշների թեորիաները, մնացել է թուրքահայ իրականության վերաբերմամբ մի վերին աստիճանի չափավոր և բարեմիտ մտածող, ինչպես մեկը իր ժամանակակիցներից, առանց հեղափոխական ձգտումների, առանց բռնի միջոցների, առանց քաղաքական արյունոտ պայքարի նշանաբանի, այլ կողմնակից է և քարոզիչ խաղաղ զարգացման»[3]: Չորս տարի անց, Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Լեոն, նույն «Հորիզոն» թերթում, պատմական փաստերի աղճատման ճանապարհով, Նալբանդյանին դուրս է բերում եվրոպական տերությունների զինված միջամտության ակնկալությամբ ձեռնարկված 1862 թ. Զեյթունի ապստամբությունը կազմակերպողի դերում[4]:

Շատ բնորոշ է, որ 1934 թ. հրատարակված իր «Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը» աշխատության մեջ, դատապարտելով Նալբանդյանի քաղաքական «մոլորությունները», Լեոն նշում է 1862 թ. Զեյթունի ապստամբության մեջ Նալբանդյանի ունեցած մասնակցության մասին պատմվող դաշնակցական այն հորինվածքից, որ հնարել էր հենց ինքը՝ Լեոն «Հորիզոն» թերթում 1916 թ. N 72-ում տպագրած իր հոդվածում: Ուշա-

---

[1] Նալբանդյան Մ., Անտիպ երկեր, էջ XV:

[2] Լեո, Ստեփանոս Նազարյանց, հատ. 2, Թիֆլիս, 1905, էջ 56:

[3] «Հորիզոն», 1912, N 135:

[4] Տե՛ս նույն տեղը, 1916, N 72:

գրավ է, որ Նալբանդյանի քաղաքական գործունեության մասին գրող դաշնակցական հեղինակները նրան բնորոշում են դարձյալ ըստ Լեոյի՝ մերթ որպես քաղաքական կարգերի հանդեպ ինդիֆերենտ մտածողի, մերթ որպես պետությունների ինտերվենցիայի մասին երազող «հեղափոխական» մարտնչողի:

Լեոյի հին, լիբերալ հայացքներին արձագանքել է դաշնակցական գրականագետ Նիկոլ Աղբալյանը, Ա-Դոն և ուրիշներ: «Նազարյանը միակ մարդն էր,- Ստ. Նազարյանի «Երկերի» առաջին հատորին կցած կենսագրական ակնարկում գրել է Ն. Աղբալյանը,- որ կարող էր և պատրաստ էր վարելու աշխարհական դասի պայքարը հոգևորականության դեմ: Ոչ ոք նրանից լավ չէր ըմբռնում հայության ճակատագիրը Ռուսաստանում, մեր ազգայնությանը սպառնացող վտանգները և այն միջոցները, որոնցով հնարավոր է ազգային կերպարանքն անվտանգ պահելով՝ ընթանալ ժամանակի հետ: Ժամանակի գրական գործիչների մեջ կան ավելի տաղանդավորները, բայց չկան ավելի հաստատակամներն ու տոկունները, որոնք ժամանակի մեծ դատն իրենց ձեռքն առնելով՝ կարողանային ոչ միայն համարձակ պայքարել, այլև հաղթանակել: Նազարյանն էր միայն, որ կարող էր «ստանալ հաղթության արմավենին»: Այսպես ուրեմն Նազարյանն իր ժամանակի մարգարեն է, որ ժողովրդին ցույց է տալիս փրկության ուղին: Նա հայի կուլտուրական ինքնագիտակցության առաջին մարմնացումն է կուլտուրական ինքնապաշտպանության առաջին մեծ մարտիկը»[1]: Ակներև է, որ քննադատության հարվածն ուղղված է «ժամանակի գրական գործիչների մեջ» տաղանդավորներից մեկի՝ Մ. Նալբանդյանի դեմ:

Իրականությունը նենգափոխելու ավելի «գիտական» ուղի է ընտրել Ա-Դոն: «Պարզաբանելով» Նալբանդյանին հասցեագրված և մինչ այժմ սխալմամբ Հարություն Սվաճյանին վերագրվող այն նամակը, որի ռուսերեն թարգմանությունը հրատարակել է Մ. Լեմկեն, Ա-Դոն ձգտում է ապացուցել, թե տաճկահայ հարցի վերաբերմամբ «Նալբանդյանի և նրա համախոհ հայերի հույսը դրված էր ոչ միայն եվրոպական ազատագրական շարժման ղեկավարների, այն է՝ Գարիբալդու, Մաձձինիի, Չարտորիժսկու,

---

[1] Նազարյանց Ստ., Երկեր, հատ. 1, Թիֆլիս, 1902, էջ 47:

Գերցենի, Բակունինի, այլ եվրոպական պետությունների, մասնավորապես Անգլիայի վրա, հավատացած լինելով, որ կարիք եղած դեպքում կարելի կլիներ Կիլիկիա իջեցնել անգլիական զորքեր...»[1]: Ա-Դոյի այս առասպելական հորինվածքի դեմ հիմնական առարկություններ հետագայում կատարել է Արտաշես Կարինյանը[2]: Աշ. Հովհաննիսյանը Նալբանդյանի «Անտիպ երկերի» իր մեկնաբանություններում տալիս է մի շարք ճշտումներ և լրացումներ, որոնք ամրապնդում են Ա-Դոյի դեմ Ա. Կարինյանի առարկությունները:

Մ. Նալբանդյանի մասին եղած դաշնակցական հորինվածքների (տեսությունների) շարքը լրացնելու համար Աշ. Հովհաննիսյանը նպատակահարմար է գտել հիշատակել նաև Դաշնակցության գաղափարախոս և պատմաբան Միքայել Վարանդյանի Ստ. Շահումյանի գնահատմամբ «Տիեզերական թութակի» մի քանի դատողությունները: «Ինչպես սովորաբար,- «Անտիպ երկերի» առաջաբանում գրում է Աշ. Հովհաննիսյանը,- այս խնդրում ևս խանդավառ այս կոմպիլյատորի ասածներում ինքնուրույնության հյուլե չկա, հարկավ: Կարծես իր հին կոչումն արդարացնելու համար «Տիեզերական թութակը» կրկնում է միայն ուրիշներից լսածը: Թութակելով Լեոյին և Ա-Դոյին բացականչություններ է անում Զեյթունի ապստամբությունը «նախապատրաստող» քաղաքական գործի մասին...:

Այն փաստը, որ Նալբանդյանի աչքում արժեք չուներ «ազգի իրավական կամ ֆորմալ ազատությունը, եթե որ նա չի վայելում ազատության տնտեսական կամ նյութական բարիքը, կամ այն հանգամանքը, որ կանխելով արյունոտ հեղափոխությունը, Նալբանդյանը պահ մի հեղափոխություն էր ակնկալում պետության և հասարակության առկա տերերից Վարանդյանին ևս առիթ է տվել «ապոլիտիկ» հռչակելու Նալբանդյանին: Մեղքը, իհարկե, վերագրվում էր դարձյալ «անիշխանական» բակունիզմի ազդեցությանը... Վարանդյանը գոհ չէ հարկավ, նաև Նալբանդյանի «հեղ-

---

[1] Ա-Դո, Միքայել Նալբանդյանի կյանքի հետաքրքիր մի էջը և Բակունինի նրան գրած նամակները, Երևան, 1908, էջ 23:

[2] Կարինյան Ա., Դեմքեր և դեպքեր, Երևան,1928, էջ 114:

հեղուկ կոսմոպոլիտիզմից», որից, ինչպես ասում է «մարքսյան հոտ է փչում»...Այնուամենայնիվ մեր թութակը շտապում էր դարձյալ հանգստացնել դաշնակցական սարսափահար տղաներին...«կոսմոպոլիտիզմը,- հավատացնում է Վարանդյանը,- ժամանակավորապես մի հափշտակություն է մեր մեծանուն հայրենակցի մեջ- հափշտակություն նիհիլիստական հոսանքներով, մասնավորապես բակունիզմով»[1]:

Մ. Նալբանդյանի գաղափարական և հեղափոխական գործունեությանը տրված վերոհիշյալ շեղ գնահատական մեկնաբանություններին առատ տուրք է տվել նաև սպեցիֆիկյան գրականագիտությունը: Քայլելով նացիոնալիստական գրականագիտության տրորված շավիղներով Բախշի Իշխանյանը Նազարյան–Արծուրունյան լիբերալիզմի պատգամախոս էր դարձնում ոչ միայն Նալբանդյանին, այլև ռուսահայ լուսավորիչներին առհասարակ: «Եվրոպական լիբերալիզմի և միմիայն լիբերալիզմի վճռական սկզբունքներն էին, որոնց կենդանի արտահայտիչները դարձան մեր մեջ Խ. Աբովյան, Ստ. Նազարյան, Մ. Նալբանդյան, Ռ. Պատկանյան (Գամառ-Քաթիպա), Ս. Շահազիզ, Գր. Արծրունի, Ռաֆֆի և նրանց շավիղները»[2]: Այստեղ հումորը չի լքում Աշ. Հովհաննիսյանին: Վերոհիշյալ տողերից հետո նա երգիծում է այսպես. «Սպեցիֆիկ այս «անալիտիկ»-ի ասելով, «վերածնիչները» (լուսավորիչները- Ն.Ս.) անդրադարձնում էին հասարակական միևնույն խավի «մանր-բուրժուազիայի ստվար վերին շերտերի» մտայնությունը, նրանք այդ շերտերի մեջ մտնող «առևտրական խավի և բարձրակարգ արհեստավորության» գաղափարական ներկայացուցիչներն էին»[3]:

Գոեհիկ այս սոցիոլոգիան կատարելության է հասցնում Բ. Իշխանյանի գաղափարակից Դավիթ Անանունը: Ռուսահայ լուսավորիչների (Անանունն օգտագործում է «վերածնիչներ» բառը- Ն. Ս.) մեջ «ամենաականավորի» տիտղոսը հատկացնելով լիբերալ

---

[1] Նալբանդյան Մ., Անտիպ երկեր, էջ XIX:

[2] Իշխանյան Բ., Հասարակական գաղափարները Ռ. Պատկանյանի և Շահազիզի բանաստեղծությունների մեջ, Թիֆլիս, 1910, էջ 43:

[3] Նալբանդյան Մ., Անտիպ երկեր, էջ XX:

Նազարյանին Անանունը վերջինիս մասին գրում էր. «Իր հասարակական համակրանքների մեջ նա քայլ առ քայլ մոտեցել էր հայ «հասարակին», որ այն ժամանակ շվարման մեջ էր առնտարական կապիտալի հասցրած հարվածների տակ: Իր բարոյախոսական հրապարակայնությամբ նա այդ «հասարակի» տենչերի թարգմանն էր»[1]:

Ժխտելով Նազարյանի լիբերալիզմը, դարձնելով նրան մանրբուրժուական դեմոկրատիայի առաջնորդ, Անանունը, ըստ էության վերացնում է դասակարգային ու գաղափարական այն անջրպետը, որ բաժանում էր նրան Նալբանդյանից: «Նալբանդյանի համար ևս, - շարունակում է Անանունը,- ինչպես այդ Ս. Նազարյանցի համար էր, հայ ազգը հարստահարված, աղքատ, մերկ ու քաղցած «հասարակն» էր: Այդ «հասարակի» համար Նալբանդյանն իրեն ընդունակ էր հայտարարում ամեն բանի: Նույն այդ «հասարակի» համար նա գրում է երկրագործական ուտոպիան»[2]: Գրական-պատմական այս հետահայացները, ըստ Աշոտ Հովհաննիսյանի, Անանունը կատարում է մի նպատակով. ներկայացնել ռուսահայ լուսավորիչներին որպես «ազգային» ժողովրդական մի հոտ և մի բանակ, դարձնելով նրանց իր հեծած «ազգահավաքման գաղափարի» բանբերները: Այս մտայնությամբ է հենց, որ եռանդ է վատնել նաև ռուսահայ «հասարակ»-ին սպասարկող դեմոկրատական միևնույն սայլին լծելու և որպես գյուղացիական, և որպես քաղքենի դեմոկրատիայի «ուտոպիստ» գաղափարախոսներ ներկայացող Նազարյանցին և Նալբանդյանին և անգամ «լիբերալ-նարոդնիկի շապիկ հագցրած Գր. Արծրունուն»[3]:

XX դարի 50-60-ական թվականների լուսավորչությունը ներկայացնելով որպես դասակարգայնորեն մոնոլիտ մի շարժում՝ XX դարասկզբի հայ ազգանվիրյալ պատմագիտությունն ու գրականագիտությունը, ինչպես ակնհայտ է, համապարփակ լիբերալիզ-

---

[1] Անանուն Դ., Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը XIX դարում, Բաքու, 1916, հատ. Ա., էջ 345:

[2] Նույն տեղում, էջ 380:

[3] Նալբանդյան Մ., Անտիպ երկեր, էջ XXI:

մի ստվերի տակ էր դնում ժամանակի հայ դեմոկրատական մտքի ամեն մի խլրտում: Անտեսելով ժամանակաշրջանի հասարակական-քաղաքական բախում-կռիվների գլխավոր ու բուն առանցքը՝ Ղրիմի պատերազմից հետո հասունացող համառուսական հեղափոխական ճգնաժամը, նրանք ըստ ամենայնի մթագնել են «ջերմախտական ու լարված» (Մ. Նալբանդյանի խոսքերն են – Ն. Ս.) այդ տարիներին բորբոքված դասակարգային կռիվներն ու դրանց գրական անդրադարձումները: Նրանք ներկայացրել են հայ ժողովրդի և եկեղեցու, դպրոցի և լեզվի առտնին ու առօրյա խնդիրները որպես «վերածնիչներին» հուզած միակ խնդիրներ: Պարզ ու հստակ նրանք բնութագրում են «խավարամիտ» և «ազատամիտ» համապարփակ բանակների տրոհված ռուսահայերին որպես «ապոլիտիկ ազգ», և շղարշում ըստ կարելվույն ժամանակաշրջանի հասարակական-քաղաքական իրարամերժ հայացքները, վեր հանելով ըստ ամենայնի «վերածնիչներին» կամ նրանց հակառակորդներին «միավորող», «հաշտեցնող», «հավաքող» հասկացությունները: «Հայերը,- հարում է Անանունը,- պիտի ազգ կազմեին, այսինքն մի ուրույն մարդկային հավաքական մարմին, որն ունենար իր տարբեր կուլտուրական ձգտումների համագումարը, պահպաներ իր առանձին նկարագիրը, սովորություններն ու լեզուն»[1]:

Այս և նման մտակառույցների նպատակն էր աղճատել հեղափոխական շրջանի ընդհանուր պատկերը, որչափ հայ կյանքի շրջանակներում իսկ ժամանակի զսպանակը ռուսահայ լուսավորիչների մտահոգության գլխավոր նյութն ու խնդիրը՝ սկզբնապես ոչ թե ազգի «տարբեր կուլտուրական ձգտումների համագումարն էր» իսկապես կամ ազգի «առանձին նկարագրի, սովորությունների ու լեզվի» պահպանումը, այլ հայ ազգ կոչված կոնգլոմերատի վերակազմությունը, ազգի «եվրոպականացումը», նրա «մկրտությունը իմացական նոր ավազանում», մտահոգություն, որ իր հերթին առաջնորդում էր «ազգը» ոչ թե դեպի տարբեր ձգտումների հաշտեցումը, դեպի այդ ձգտումների «համագումարը»՝ ստեղծելու նա-

---

[1] Անանուն Դ., Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը XIX դարում, էջ 245:

ցիոնալիստական իդիլլիան, այլ դեպի դասակարգային սուր հակամարտ, դեպի քաղաքական տարամտությունների ու պայքարի արծարծում: Սակայն, ըստ Աշոտ Հովհաննիսյանի, բուրժուական պատմագիտությունն ու գրականագիտությունը ժամանակաշրջանի դասակարգային այդ հակամարտությունն ու ազգային-քաղաքական հայացքների համապատասխան բախումներն է հենց, որ փորձում էին բառախեղդ անել հայկական ազգայնականության նորակառույց պահեստարանում:

XIX դարի 60-ական թվականների ռուսահայ այսպես կոչված «վերածնության» մասին Բ. Իշխանյանի և Դ. Անանունի հայտնած ընդհանուր կարծիքներից հիմնականում շատ չէին տարբերվում այն տեսակետները, որ սպեցիֆիկյան «Գարուն» ալմանախի էջերում ձևակերպել էին Ալ. Ռուբենին և Ալ. Մարտունին (Ալ. Մյասնիկյանը –Ն. Ս.): «Վաթսունական թվականների ռուսահայ նովատորների աշխարհայացքը,- գրել է Ալ. Ռուբենին,- կազմված էր լիբերալիզմի գաղափարական բովանդակությունից, որը հատուկ գունավորություն էր ստացել մեր հասարակական պայմանների մեջ»[1]:

«Հայ ազատամտականության գաղափարների երգիչները,- Ալ. Ռուբենուն յուրովի հարում էր Ալ. Մարտունին,- տարված են մանր բուրժուական ձգտումներով և թերևս վերջինն ավելի բնորոշում է նրանց հասարակական դեմքը: Լիբերալիզմը ոչ մի տեղ և ոչ մի ժամանակ զերծ չի մնացել մանր-բուրժուական իդեոլոգիայից, քանի որ դեմոկրատական տարրերի շահերի պաշտպանությունը և այդ տարրերի ղեկավարությունը բուրժուազիան միշտ էլ հոժարությամբ իր վրա է վերցրել: Լիբերալիզմի գունավորումը մանր-բուրժուականությամբ նկատելի է մանավանդ հայ իրականության ծոցում. մի երևույթ է դա, որ մինչև վերջին ժամանակներս գիտակցված չի եղել և հայոց քննական գրականության մեջ առաջին անգամ նկատել է Ալ. Ռուբենին»[2]: Ըստ Աշոտ Հովհաննիսյանի, Ալ.

---

[1] «Գարուն» գրական-գեղարվեստական ալմանախ, գիրք III, էջ 40: (Ալմանախը լույս է տեսել 1910-1912 թթ. Մոսկվայում, խմբագրել է Մոսկվայի խմբակը):

[2] Նույն տեղում, էջ 231:

Մարտունին նկատել էր լիբերալիզմի և դեմոկրատիայի տարբերությունը, բայց տրամադրված էր ավելի շեշտելու երկուսի գործնական մերձավորությունը, քան նրանց մեջ եղած սկզբունքային տարբերությունը: Լիբերալիզմը, նրա կարծիքով, ավելի շատ ազդվում էր, քան ազդում: Նա տոգորված է մանր-բուրժուական ոգով: Հայ խոշոր բուրժուազիան, ըստ Ալ. Մարտունու 1912 թվականին հայտնած կարծիքի, միշտ էլ եղել է ոչ այնքան ուժեղ. իրականության գույն տվողը «մանր ժողովուրդն» է եղել, շարժումների կորիզը նա է կազմել: Հայ մտավորականությունն անմիջապես դուրս է եկել դեմոկրատիայի ծոցից, որի գաղափարախոսությունը նրա վրա խոր կնիք է թողել, իսկ լիբերալ մտավորականությունը ավելի շուտ մանր բուրժուական է, քան խոշոր-բուրժուական: Եվ ինչպե՞ս կարող է քաղաքային մանր բուրժուազիայի և առհասարակ դեմոկրատական տարրերի զավակ մտավորականությունը, թեկուզ լիբերալ, հեռու մնալ իր ծնողից: Հայերի մեջ չի եղել հողատիրական դաս, գաղափարախոսները նրանից օգտվել չէին կարող, իսկ թուլակազմ խոշոր բուրժուազիայի կրթություն ստացած զավակը երբեք էլ չի հանդիսացել իր դասակարգի գաղափարախոսը[1]:

Այս տեսակետից Գր. Արծրունին կարծես թե բացառություն է կազմում: Աշ. Հովհաննիսյանը բարեբախտություն է համարում, որ Ալ. Մյասնիկյանը կարողացավ ազատագրվել բուրժուական ազգայնական պատմագրությունից և գրականագիտությունից, տարտամ ու սխալ հայացքներից: Գիտական նոր հայեցակետ մշակելով Նալբանդյանի ու նրա ժամանակի մասին, Ալ. Մյասնիկյանը 1919 թ. գրել է «Խոստովանած՝ Նալբանդյանին մեզ մոտ չգիտեն, իմացողներն էլ նրան չեն հասկանում. այստեղ ցավը կրկնապատկվում է. Նազարյանի հետ միաժամանակ հիշվում է Նալբանդյանը. հայ լիբերալների անվանաշարքում հիշատակվում է և Նալբանդյանի անունը. գրականության մեջ նրան համարել են ռահվիրաներից մեկը: Ճիշտ է, նա մի ժամանակ տարել է այն կռիվը, ինչ որ Նազարյանը և ուրիշները: Նալբանդյանը որոշ ժամանակ մտածել է այնպես, ինչպես և նրանք, սակայն որոշ ժամանակ և ընդհարումից մի քիչ տարբեր ձևով: Դրանից դուրս, իր կյանքի

[1] Տե՛ս «Գարուն» գրական-գեղարվեստական ալմանախ, գիրք III, էջ 232:

ամենաբեղմնավոր և ամենահասուն շրջանում նա ներկայանում է մեզ որպես գաղափարների տեր մարդ, որը տարբերվում է Նազարյանից և լիբերալներից: Եվ մինչև վերջ էլ նա այդպես մնաց: Մի թե կարող էր նազարյանական շրջանը կամ լիբերալիզմը, այն էլ հայկական լիբերալիզմը ծնել Նալբանդյանի նման առաջադիմական դեմք ու ըմբոստ ոգի: Ու այդ մտքի-ոգու տերը մեր մտավոր կյանքի առաջին ու միակ բազմաչարչար դեմքը դարձավ: Մեր հասարակական մտքի անպայման ամենահետաքրքիր ու մեզ համար շահեկան դեմքը»[1]:

Մ. Նալբանդյանի գնահատման հարցում փոքր ինչ տարբեր, սակայն վերջին հաշվով, բուրժուական «բանասիրության» շեշտված նպատակասլացության գծով է ընթացել նաև հայ ծայրահեղ լիբերալ պատմագրությունն ու գրականագիտությունը: Այդ տեսակետից առանձնապես ուշադրության է արժանի նախքան Առաջին համաշխարհային պատերազմը «Հորիզոն» թերթում և առանձին տպագրված Թադեոս Ավդալբեգյանի այն վերլուծությունը, որ որպես ցարական գրաքննիչներից հալածված «մարքսիստական» անդրդվելի ճշմարտություն անփոփոխ հրապարակ է հանել հեղինակը նաև խորհրդային հրատարակությամբ, 1928 թվականին:

«Հայ վերածնության գրականությունը,- գրել է Թ. Ավդալբեգյանը,- միայն մեկ դասակարգի միապաղաղ իդեոլոգիա չէ, այս օպոզիցիոն գրականությունն ինքն իր մեջ ունի աջակողմ ու ձախակողմ. այս գրականությունը իր տարբեր ներկայացուցիչների բերանով արտահայտում է ոչ միայն մանուկ բուրժուազիայի, այլ նաև հասարակական ուրիշ խմբերի, որոնց միջից գլխավորապես գյուղացիության գաղափարախոսները»[2]:

Հեղափոխական վերելքի շրջանի բուրժուական գաղափարախոսների անուններ Ավդալբեգյանը չի հիշատակում, թեև գիտի անշուշտ, որ այդ անունների բացահայտումը, շատ ավելի կարևոր է Նալբանդյանի «գրական-պատմական վերլուծության համար», քան ասենք, առանձին խնամքով ցուցակագրվող «բանասիրական»

---

[1] Նալբանդյան Մ., Անտիպ երկեր, էջ XXIV: Տե՛ս նաև Մարտունի Ալ., Միքայել Նալբանդյան, Մոսկվա, 1919, էջ 4:

[2] Ավդալբեգյան Թ., Մ. Նալբանդյան, Երևան, 1928, էջ 16:

բոլոր մյուս տեսակի իր հայտնությունները՝ վիմական արձանագրություններից լույս աշխարհ հանած «գաղտնիքները» կամ Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի ծածկագրերի «վերծանումը» Հայաստանի պատմության նվազ հրատապ ժամանակների ուսումնասիրության համար: Այստեղ կարծում ենք, որ ավելորդ են մեկնաբանությունները: Բարեբախտաբար նույն Ավդալբեգյանը չի թաքցնում ուրիշ մի գաղտնիք՝ այն մարդկանց անունները, որոնք իր ասելով, արտահայտել են հեղափոխական «վերածնության» շրջանի գյուղացիության հոգսերն ու գաղափարները: Վեր հանելով Նալբանդյանի հեղափոխական գաղափարախոսությունը՝ Ավդալբեգյանը հայտարարում է, թե Նալբանդյանի սիրած «ազգը» հենց մանր, աշխատավոր գյուղացիությունն է, իսկ նրա դավանած «նյութը» համայնացրած հողը[1]:

Ըստ Թ. Ավդալբեգյանի, Նալբանդյանը ջատագով է քրտնավաստակ գյուղացիության՝ ընդդեմ մակաբույծ բուրժուազիայի: «Մանր տնտեսություններ պաշտպանողը,- գրում է ժամանակի և տարածության պայմանականությունը հերքող հեղինակը,- գիտակցաբար թե անգիտակցորեն արգելք է լինում խոշոր արդյունաբերության, ուրեմն և բուրժուազիայի զարգացմանը, իսկ խոշոր արդյունաբերության ջատագովը ձգտում է քայքայելու ժողովրդի, այսինքն մանր արտադրողների տնտեսությունը, ուրեմն նպաստում է մանր գյուղացիության և մանր արհեստավորության անկմանը»[2]:

Առարկելով Թ. Ավդալբեգյանին, Աշ. Հովհաննիսյանը հիմնավորում է, որ կապիտալիզմի քննադատության հեղափոխական սլաքը Նալբանդյանի երկերում ուղղված է հիմնականում ոչ թե բուրժուազիայի, այլ կապիտալիստական կարգերի հետ մերվող կալվածատիրության և նրա շահերին ծառայող հողատիրական կարգերի դեմ և որ, ընդհակառակը, բուրժուազիայի դեմ վարած նրա պայքարը ոչ մի տեղ չի հասնում հեղափոխական շիկացման աստիճանին: Այնուհետև անհրաժեշտ է նկատել, որ բուրժուազիայի հետևողական քննադատությունն անհնարին է առհասա-

---

[1] Տե՛ս նույն տեղը, էջ 57:

[2] Ավդալբեգյան Թ., նշվ. աշխ., էջ 20:

բակ կապիտալիզմի շեմին կանգնած ապրանքարտադրող գյուղացիության տեսանկյունից և որ նման քննադատություն հնարավոր է միայն հեղափոխական բանվորության դիրքերից: Ավելին, «գյուղացիության փիլիսոփա դարձնելով Նալբանդյանին», Թ. Ավդալբեգյանը փաստորեն «արհամարհել է անմիջական և օրգանական այն կապը, որ գոյություն ուներ Նալբանդյանի և ռուսահայ քաղաքային դեմոկրատիայի միջև»[1]:

Ընդգծելով Մ. Նալբանդյանի հեղափոխական գործունեության հակաբուրժուական բնույթը, Թ. Ավդալբեգյանը փաստորեն ցատկում է գյուղացիության հակաֆեոդալական պայքարի վրայից:

Ըստ Աշ. Հովհաննիսյանի, Թ. Ավդալբեգյանի «պատմական» աշխատությունների ընդհանուր արատը հենց այն է, որ, պոկելով պատմական գործիչներին դասակարգային կռվի կոնկրետ միջավայրից «վերծանում» է նրանց գործերը վերացականորեն: Դրությունը չի փոխվում բնավ. երբ նեղն ընկած տեղը նա դիմում է պատմական անալոգիաների և օրինակների օգնության կամ երբ ապաստան է որոնում աստվածաշնչյան պատկերների և առարկաների մեջ: Նման մեթոդներով, չենք էլ զարմանում, որ գերազանցելով Դ. Անանունին, Ավդալբեգյանը հանգում է խորիմաստ այն եզրակացության, թե «Աբովյանն ու Նալբանդյանը դասակարգային աշխարհայացքով նույն բանակի մարդիկ են. երկուսի իդեալն էլ գյուղն է, գյուղացին ու երկրագործությունը»[2], կամ թե կանխելով նույն Դ. Անանունին, Ռ. Պատկանյանի մասին խոսելիս հայտարարում է, թե «հայ գյուղացիությունն է, որ աշխատում, խնդրում, արտասվում ու մարտնչում է բանաստեղծի երկերի մեջ»[3]: Այս բոլորից հետո, շարունակում է Աշ. Հովհաննիսյանը, մեզ այլևս չի զարմացնում, երբ, կրկնելով Ա-Դոյի, Լեոյի և այլոց հայտարարությունները, Ավդալբեգյանը ևս գրում է, որ իբր Նալբանդյանն ու իր համախոհները հետամուտ էին «Տաճկաստանում հեղափոխական կոմիտեներ հաստատել, սրտասահմանից զենք

---

[1] Նալբանդյան Մ., Անտիպ երկեր, էջ XXVI:

[2] Ավդալբեգյան Թ., նշվ. աշխ., էջ 94:

[3] «Սուրհանդակ», 1911, N 287:

անցկացնել և օտարազգի նշանավոր հեղափոխականների գործակցությունով և Կիլիկիայի ափերն անգլիական զորք իջեցնելով հայ ժողովրդին ապստամբեցնել»[1]: Այսքանից հետո պարզ է, որ Ավդալբեգյանի «վերլուծությունը» ևս փաստորեն թևակոխել էր դասակարգային պայքարի պատմական կոնկրետ կացությունը շղարշելու այն մտայնությունը, որ ժամանակին բանուկ շրջանառության մեջ էր լիբերալ մտավորականության միջավայրում: Աշ. Հովհաննիսյանը Թ. Ավդալբեգյանի հետ բանավեճում այստեղ չի դնում վերջակետ: Ուղիղ քառորդ դար անց հրատարակած իր «Նալբանդյանը և նրա ժամանակը» աշխատության երկրորդ գրքում նա քննադատության առարկա է դարձնում «ազգային վաճառականության» մասին Նալբանդյանի արծարծած հայացքների բնութագրության ուղղությամբ Թ. Ավդալբեգյանի առաջադրած հետևյալ մտակառույցը: «Նալբանդյանի աչքում, - 1928 թ. գրել էր Թ. Ավդալբեգյանը, - աշխատանքի նպատակահարմար գործադրությունն ինքնըստինքյան արժեք չունի, որովհետև չի մեծացնում ժողովրդի հարստությունը: Որքան էլ զարգացած լինեն երկրագործությունն ու կամ արդյունաբերությունն, այնուամենայնիվ, սրանք մի ազգ հարստացնել չեն կարող, եթե նրանց արդյունքները չեն արտահանվում արտասահման և փոխարենը փող չի ներմուծվում: Ներքին շուկան, ներքին փոխանակությունը նշանակություն չունեն, որովհետև այս դեպքում նոր դրամ չէ մտնում հասարակության մեջ և մեկը հարստանալ կարող է միմիայն ի հաշիվ հարևանի: Ժողովրդի հարստության աղբյուրն արտաքին առևտուրն է, որովհետև արտահանած ապրանքի փոխարեն փող է ներս մտնում հասարակության մեջ: Այսպիսի առևտրով պարապելու համար անհրաժեշտ է արտահանելու ապրանքներ պատրաստող արտադրություն: Արդյունքն, ապրանքն ինքնըստինքյան հարըստություն չէ, իսկական հարստությունը փողն է, ոսկին ու արծաթը: Արդյունքն, ապրանքը լոկ միջոցներ և ուժեր են, որոնցով հնարավոր է քաշել ու ներս բերել դրսի հարստությունը-փողը, ոսկին կամ արծաթը»[2]:

---

[1] Նույն տեղում:

[2] Ավդալբեգյան Թ., նշվ. աշխ., էջ 99:

Թ. Ավդալբեգյանը, ըստ Աշ. Հովհաննիսյանի, իրեն իրավունք է համարել պնդելու, թե Նալբանդյանը ժողովրդի հարստության վերաբերյալ ունեցած իր հայացքներով մի «անկասկածելի մերկանտիլիստ» է, որը, ի տարբերություն առևտրական բուրժուազիայի և կալվածատեր ազնվականության շահերին ընդառաջած արևմտաեվրոպական և ռուսական մերկանտիլիստների, հանդիսացել է «հայ գյուղացիության թեորետիկը»: «Այս հետաքրքրական հայտնությունն է,- ավելացնում է Ավդալբեգյանը,- ոչ միայն հայոց գրականությունն ուսումնասիրողի համար, այլև ուշագրավ նորույթ նույնիսկ տնտեսագիտության պատմության հանդիսարանում»[1]: Թ. Ավդալբեգյանի արած «հետաքրքրական հայտնությունը» Աշ. Հովհաննիսյանի կարծիքով «հանգչում է լիակատար թյուրիմացության վրա», քանի որ «Երկրագործության» հեղինակը ոչ մի առնչություն չունի մերկանտիլիզմի որևէ տարատեսակության հետ»[2]: Մերկանտիլիզմը որպես բուրժուական քաղաքատնտեսության ուղղություն և պետության տնտեսական քաղաքականություն արտահայտում էր կապիտալի նախասկզբնական կուտակման դարաշրջանի առևտրական բուրժուազիայի շահերը:

Մ. Նալբանդյանի նպատակն էր՝ Հայաստանն ազատել եվրոպական գաղութի վերածելու սպառնալիքից: Եվ քանի որ այդ սպառնալիքը սկսում էր իրական կերպարանք ընդունել եվրոպական կապիտալին սպասարկող հայ վաճառականության ձեռքերով՝ Նալբանդյանը կամենում էր «տնտեսական հեղափոխության» իր ծրագրով փոխել հայ վաճառականության տնտեսական ու քաղաքական գործառույթների բնույթը: Ցանկանում էր, որ «առևտրական միջնորդի իր դերակատարումով հայ վաճառականությունը սպասարկի ոչ թե եվրոպական կապիտալին, այլ հայ ազգի ընդհանրությանը, «հասարակ ժողովրդին» և ամենից առաջ՝ հայ գյուղացիությանը: Վերջինիս արտադրած գյուղատնտեսական ապրանքները եվրոպական շուկաները տարածելու փոխարեն, ըստ Նալբանդյանի, հայ վաճառականը սովորություն է արել եվրոպա-

---

[1] Նույն տեղում, էջ 106 և 113:

[2] Հովհաննիսյան Աշ., Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, գիրք երկրորդ, Երևան, 1956, էջ 592:

ցուց մանուֆակտուրան վաճառել հայ գյուղացիներին, ավերել հայ ժողովրդի նյութական բարեկեցությունը: «Գրեթե ազգովին սովորություն առնել ապրանք գնել Եվրոպայից,- գրում է Նալբանդյանը,- մինչև ինքյանք կրկին անգամ պիտի կարողանային վաճառել նորան, դրամ ուղարկել Եվրոպա մի այնպիսի տեղից, որ ոսկին և արծաթը դարձել է մի առասպել, և որ ինքը տերությունը չգիտե թե ինչ ճանապարհով առնու Եվրոպայից, մեր կարողությունից վեր է այս սովորության հետ հաշտվիլ»[1]: «Երկրագործության» հեղինակը համոզված էր, որ եվրոպական կապիտալին սպասարկող հայ վաճառականի հարստությունը դրված է անապահով հիմքերի վրա, որչափ նա չի խարսխված ազգային վաճառականության ամուր հենքի վրա: «Ուր չկա դուրս արտադրող զորություն, որ յուր կարգով դեպի ներս պիտի գրավեր դուրսի հարստությունը, այնտեղ մի ընկերության անդամ ուրիշ կերպ չի կարող հարստանալ, եթե ոչ նույն ընկերության մյուս անդամների հաշվով: Եվ այդ հարստությունը չէ, այլ պատահական հարստության կշռի երբեմն դեպի այս և երբեմն դեպի այն կողմը: Այսօր դու ես հարուստ, վաղը ես կլինեմ, և այն ժամանակ քո հարստությունը անպատճառ պիտի նվազի»[2]:

Ըստ Աշ. Հովհաննիսյանի, իր պաշտպանած նման հայացքներով «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» գրքի հեղինակը հայ ժողովրդի հարստության հիմք կամ աղբյուր չէր համարում արտաքին առևտրի միջոցով գանձվելիք փողը, ինչպես կարծել է Թ. Ավդալբեգյանը: Ազգի հարստության հիմքն ու աղբյուրը, դրա «ուղիղ ճանապարհը», նա տեսնում էր ոչ թե արտաքին առևտրի կամ դրա միջոցով գանձվող փողի, այլ երկրագործության մեջ:

«Երկրագործությունը,- գրում էր Նալբանդյանը,- ունի հիմք, նա ունի հող, նորա ձեռքում կա նյութ, որ ասել է ույժ և կարողություն դրամի համազոր... Աշխատությունը առանց նյութի և առանց հիմքի, հասարակաց վերաբերմամբ, չունի այն ույժը և զո-

---

[1] Նալբանդյան Մ., Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. III, Երևան, 1940, էջ 75:

[2] Նույն տեղում, էջ 95:

ությունը, երբ նորա հետ զուգընթաց է նյութը, երբ այդ բոլորը հաստատած է հիմքի վրա»[1]:

«Երկրագործության» հեղինակը հարստության միակ ձևը չէր դիտում փողը կամ դրամը և խիստ հարաբերական էր համարում փողի կամ դրամի արժեքը: «Դրամի արժեքը,- շարունակում էր նա,- պայմանական մի բան է, նորա զորությունը կամ անզորությունը, նրա բարձրանալը կամ ցածրանալը կապված է այն նյութի շատության կամ սակավության, որոնց հետ կենթադրվեր փոխանակել դրամը: Թանգությունը և դրամի արժեքի ընկնիլը համարձակ կարելի է թարգմանել պակասություն կամ կարոտություն այն նյութերի, որոնց հետ պիտի փոխվի դրամը. այստեղ կամքը կամ հաճույքը հանդես չունի... Ապա եթե երկրագործությունը ծաղկի, դրամի հետ փոխվելու նյութերը առատանան, դրամը չէ կարող կենտրոնանալ զանազան ձեռքերում, հասարակ ժողովուրդը, յուր պատրաստած նյութերի զորությամբ, կցրվե նորան, որով ոչ միայն դրամի շրջանառությունը կմտանե ժողովրդի մեջ, այլ դրամի արժեքը ևս կբարձրանա նյութերի շատության չափով»[2]:

Երկրագործության նշանակությունը մղելով առաջին բնագիծ՝ կարևորելով-ընդգծելով, Նալբանդյանը բնավ չէր անտեսում նրա հետ կապված խոշոր արդյունաբերության դերը: Նա վեր էր հանում նաև երկրագործությունն ու արդյունաբերությունն սպասարկող ազգային առևտրի դերը, սակայն այդ չէր դարձնում նրան առևտրական ակտիվ բալանսը ֆետիշացնող մերկանտիլիստ: Նալբանդյանը վճռական այդ կետում այնքան էր հեռանում մերկանտիլիստներից, որ բացասում էր նույնիսկ փողի ու մետաղի ուրույն արժեքը: Մետաղի ու դրամի անկումը կամ բարձրացումը, Նալբանդյանի կարծիքով կախված են բացառապես գյուղատնտեսական ապրանքների գոյություն ունեցող քանակից: Ե՛վ մերկանտիլիստները, և՛ ֆիզիոկրատները (ֆիզիոկրատները բուրժուական դասական քաղաքատնտեսության XVIII դարի կեսին Ֆրանսիայում առաջացած ուղղություններից մեկի ներկայացուցիչներն էին: ֆիզիոկրատների տնտեսագիտական ուսմունքում գլխավորը հա-

---

[1] Նույն տեղում, էջ 62:

[2] Նալբանդյան Մ., Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. III, էջ 75:

վելյալ արժեքի կամ «զուտ արդյունքի» խնդիրն էր: Նրանք մերժում էին մերկանտիլիստական պատկերացումն այն մասին, թե հարըստությունը երկրում դրամի կուտակումն է: Հավելյալ արժեքը, ըստ ֆիզիոկրատների սպառողական արժեքների, այլ ոչ թե արժեքի աճն է) կապիտալիզմի գաղափարախոսներն էին, մինչդեռ ըստ Աշ. Հովհաննիսյանի, Նալբանդյանը ելնում էր կապիտալիզմի ժխտման միտումից: «Տնտեսական հեղափոխության» շրջանցումով Նալբանդյանը մտահոգված էր վերացնելու հայ ժողովրդի կապիտալիստական էվոլյուցիայի հնարավորությունը: Աշ. Հովհաննիսյանի կարծիքով, Թ. Ավդալբեգյանը ի վիճակի չեղավ բացահայտել այն իրողությունը, որ Նալբանդյանին զբաղեցնողը ոչ թե կապիտալիստներին կամ կալվածատերերին սպասարկող պետության եկամուտների, այլ ժողովրդի բարեկեցության խնդիրն է, պետական եկամուտների և ժողովրդի բարեկեցության գաղափարները ոչ թե համընկնող, այլ իրարամերժ գաղափարներ են նրա հայեցակետում: Սրանք, ըստ Աշ. Հովհաննիսյանի, հանգամանքներ են, որոնք գաղափարական անջրպետներ են ստեղծում ոչ միայն «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատության հեղինակի և մերկանտիլիստների, այլև նրա և ֆիզիոկրատների միջև: Նեղ մասնագիտական այս դիտողությունները բնավ կաշկանդող կռվան չդարձան Աշ. Հովհաննիսյանի համար, որպեսզի նա շատ բարձր գնահատի Թ. Ավդալբեգյան տնտեսագետի, հայագետի, գրականագետի, պատմաբանի, բառարանագետի, հրապարակախոսի գիտական վաստակը: Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացումից հետո Աշ. Հովհաննիսյանն է Ավդալբեգյանին հրավիրել Երևանի նորաբաց համալսարանում կարդալու «Հայ հասարակական մտքի և տնտեսական զարգացման պատմություն» դասընթացը: Աշ. Հովհաննիսյանի կարծիքով Ավդալբեգյանի մի շարք աշխատություններում գիտական պատմականության անշեղ դիրքերից մեկնաբանվել են հայ տնտեսագիտական մտքի զարգացման, հասարակական հոսանքների ձևավորման և գրականության պատմության էական հարցերը: 1925 թ. հրատարակված «Կարլ Մարքսի տնտեսական զարգացման թեորիան» աշխատության մեջ Ավդալբեգյանն այն միտքն է զարգացրել, որ

ասիական արտադրաեղանակը նշանակում է հասարակական ուրույն տնտեսակարգ, և որ արժեքի կատեգորիան հատուկ է ոչ միայն կապիտալիստական, այլև նախակապիտալիստական հասարակակարգերին:

Հայաստանի նյութական մշակույթի և տնտեսական զարգացման պատմությանը նվիրված իր հետազոտություններում Ավդալբեգյանը նոր լույս է սփռել քննարկվող այնպիսի խնդիրների և հիմնահարցերի վրա, ինչպիսին են բահրան և մուլքը XIV-XVIII դարերի Հայաստանում, հայ շինականների վարձատրությունը V դարում և այլն: Թ. Ավդալբեգյանը, որպես գրականագետ, գիտական ճիշտ մեկնակետից է լուսաբանել Խ. Աբովյանի, Մ. Նալբանդյանի, Ալ. Շիրվանզադեի, Մուրացանի, Հովհ. Հովհաննիսյանի, Հովհ. Թումանյանի ստեղծագործությունների հասարակական արժեքը:

Թ. Ավդալբեգյանն է գերմաներենից թարգմանել Կ. Մարքսի «Կապիտալը»: Այդ առթիվ Աշ. Հովհաննիսյանն իր հուշերում գրում է, որ երբ Թ. Ավդալբեգյանն ավարտեց «Կապիտալի» հայերեն թարգմանությունը, Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմը Հայկ Ազատյանին հանձնարարեց պատասխանատու այդ թարգմանության խմբագրությունը[1], որի առաջին հատորը լույս տեսավ 1933 թվականին, երկրորդը 1936-ին: Եվ որովհետև 1937 թ. Թ. Ավդալբեգյանը բռնադատվեց և գնդակահարվեց, ուստի բնական է, որ «Կապիտալի» մյուս մասերի տպագրությունը կասեցվեց:

---

[1] Տե՛ս Հովհաննիսյան Աշ., Հուշեր և բնութագրումներ, Երևան, 1969, էջ 94:

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ԳՐԱԿԱՆ, ԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ «ՆՈՐՔ» ՀԱՆԴԵՍԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂՆ ՈՒ ԴԵՐԸ

1920-ական թվականների սկզբներին խորհրդային հայ պարբերական մամուլը հասարակական-քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական այլևայլ խնդիրների քննարկմանը զուգընթաց՝ կոչված էր կարևոր դեր խաղալու նաև նոր պայմաններում գրականության, արվեստի ու գիտության զարգացման գործում: Առաջընթացի նոր ուղիների որոնման մի ժամանակաշրջան էր դա, երբ ծնվում էին նոր ըմբռնումներ և նոր սկզբունքներ էին արմատավորվում ներգրական սուր բախումների ոլորտում, արվեստի ժողովրդականացման, գիտության խնդիրները ավելի սերտորեն գործնական պահանջների հետ շաղկապելու սևեռուն ջանքերի մեջ:

Այդ նորօրյա ձգտումները, բնականաբար, առաջադրեցին համապատասխան տպագիր օրգաններ ունենալու պահանջը, որի բավարարումը հարկավ առանձին անհատների եռանդուն նախաձեռնությունից ավելի՝ նախ և առաջ հասարակական անհրաժեշտության արգասիք էր: Այդպես ծնունդ առան Հայաստանում գրական-գեղարվեստական, հասարակական-քաղաքական և գիտական առաջին պարբերականները: Այդ բոլորի մեջ մի շարք առումներով առանձնանում է «Նորք» հանդեսը, որն ասպարեզ եկավ 1922 թ. վերջերին և գոյատևեց մինչև 1928 թվականը:

Հանդեսի ութ գրքերից յոթը հրատարակվել են 1922-1926 թվականներին, վերջին համարը լույս է տեսել երկամյա ընդհատումից հետո. այնպես որ սխալ չի լինի այն վերապահումը, թե «Նորք» հանդեսի հրատարակությունը հիմնականում համընկել է ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ժամանակաշրջանին:

Ելնելով գրական, գիտական և քաղաքական հանդես լինելու իր բնույթից, «Նորք» պարբերականը, ինչպես ծրագրել էր խմբագրությունը[1], հետամուտ էր սատարելու նոր, սոցիալիստական հայ գրականության կազմավորմանը: 1920-ական թվականների սկզբին նոր գրականության ստեղծման հնարավորությունների և զարգացման հեռանկարների հարցը քննարկվել են «Նորքի» բոլոր գրքերում: Այդ հիմնական, առանցքային հիմնահարցի շուրջն էին մերձենում կամ տարբերակվում գրական-գեղարվեստական ավանդների կենսունակության, «հին» ու «նոր» կադրերի փոխհարաբերության, «ազգային» և «համաշխարհային» բովանդակության, «մեռած» ու «ծնվող» ձևերի հետ առնչվող բազմաթիվ խնդիրներ: Այստեղ մենք հանդիպում ենք և Հայաստանում պրոլետարական գրականության ստեղծման վաղաժամության վերաբերյալ կարծիքների, և անցյալի ժառանգությանը ցուցաբերվող «ձախ» պրոլետկուլտականության դրսևորումների, և գրականության խնդիրների ճշմարիտ ընկալման ու առողջ մեկնաբանությունների: Մամուլում այս ամենը լայն քննարկման նյութ դարձավ հատկապես այն բանից հետո, երբ «Խորհրդային Հայաստան» թերթում լույս տեսավ «Դեկլարացիա երեքի» գրական մանիֆեստը[2], Ե. Չարենցի, Ա. Վշտունու և Գ. Աբովի ստորագրությամբ: Պատմականորեն պայմանավորված մի քանի դրական կողմերի, կամ ինչպես ճիշտ կերպով նկատված է՝ «դրական լիցքի» հետ մեկտեղ (գեղարվեստի մեջ քաղքենիական նացիոնալիզմի, ապադասակարգայնության, ապոլիտիկ «չեզոքության» և էսթետիզմի մերժում-բացասում, արվեստի նոր ձևերի հայտագործման պահանջ և այլն), գրական բուռն բախումների տեղիք տվեց դեկլարացիայի «բացասական լիցքը», որը այրում-մոխրացնում էր անցյալի հետ կապող բոլոր կամուրջները, կլասիկան լրիվ դուրս էր նետում «արդիականության նավից»[3]: «Դեկլարացիայի» սկզբունքների կողմնակիցների և հակառակորդների

---

[1] «Խորհրդային Հայաստան», 1922, N 130:

[2] Տե՛ս նույն տեղը:

[3] «Սովետահայ գրականության պատմություն», հ. 1, Երևան, 1961, էջ 65-67:

միջև մամուլում բռնկվեց իսկական մի բանակռիվ: Երկու կողմերն էլ հանդես էին գալիս իրենց տեսակետների պաշտպանությամբ: «Մենք պետք է կազմակերպված պայքար մղենք հին արվեստի տրադիցիաների դեմ»[1], - գրում էր Ե. Չարենցը: «Անցել են Թումանյաններն իրենց կիսաֆեոդալական ու կիսագյուղացիական միամիտ ապրումների հետ, անցնում են նաև Տերյանները»[2], - ասում էր Գ. Աբովը: «Մեր վաստակավոր և հայտնի գրողները, - հավաստիացնում էր Ա. Վշտունին, - իրենց քաղաքական համոզմունքով և հոգեկան խառնվածքով այնքան են հեռու կանգնած պրոլետարական գրականությունից, որքան Մասիսը Հիմալայան լեռնաշղթայից»[3]:

Եվ ահա, երբ այսպես հախուռն կերպով ժխտվում էր դասական գրականության ավանդների կարևորությունը, երբ հիմքից մերժվում էին Տերյանն ու Թումանյանը, «Նորք» հանդեսը առաջին իսկ համարում տպագրեց Թումանյանի և Տերյանի բանաստեղծությունները, ավելին՝ հասարակությանը ներկայացրեց նաև նրանց թարգմանությունները նույնպես դասական հեղինակներից (Խաքանու քառյակները Հ. Թումանյանի և Ռուսթավելու «Ընձենավորի» նախերգանքը՝ Վ. Տերյանի թարգմանությամբ, այն օրերին, երբ «Երեքի դեկլարացիան» անխուսափելիորեն մահվան դատապարտված «մի թոքախտավորի» աշտորոշումն էր գրանցում «ներկա հայ բանաստեղծության» «հիվանդության թերթիկում», «Նորք» հանդեսը «օրենսդիր» Չարենցին հակադրում էր Չարենց բանաստեղծին, այդ համեմատությամբ զգաստության և ռեալականության կոչ անելով ծայրահեղ «հրապուրանքներով» մոլորվածներին[4]:

«Նորք» հանդեսի գրական ելույթները կարելի է բաժանել երեք հիմնական ենթամասերի, որոնք լրացնում են միմյանց և անմիջական տեսք տալիս հանդեսի գրական քաղաքականությանը: Գլխավոր տեղը այստեղ գրավում են խորհրդահայ գրողների

---

[1] «Խորհրդային Հայաստան», 1922, N 136:

[2] Նույն տեղում, N 156:

[3] Նույն տեղում, N 229:

[4] Տե՛ս «Նորք», 1922, գիրք առաջին, էջ 288-299:

երկերի հրապարակումները: «Նորքում» են լույս տեսել Ե. Չարենցի «Երկիր Նաիրի» էպոպեան, «Քամին», «Առասպելական ռապսոդիա», «Էլեգիա, գրված Վենետիկում», «Ստինեսի մասին», «Դեպի Ստամբոլ» և այլ բանաստեղծությունները, Դ. Դեմիրճյանի «Քաջ Նազարը», «Պատերազմի դաշտումը», «Հաղթական սիրո երգը», Ստ. Զորյանի «Զմռան գիշերը», «Մեծատունը», Ա. Բակունցի «Իվան Բեյը», «Դրոգաբան Գեվոն», Արազու «Ընկեր Մուկուչը», «Ապրողները», Մ. Մանվելյանի, Ն. Զարյանի, Գ. Մահարու, Վ. Նորենցի, Մ. Արմենի և ուրիշների մի շարք հաջողված գործերը:

«Նորք» հանդեսի գրական ելույթների հաջորդ էական մասը գրական-քննադատական նյութերն են: Ե. Չարենցի երկերի, Գ. Աբովի «Դանակը բկին» գրքույկի, Ստ. Զորյանի «Գրադարանի աղջիկը» վիպակի, Ա. Վշտունու, Ն. Զարյանի, Գ. Մահարու, Վ. Նորենցի, Արաքսի և այլ հեղինակների ժողովածուներին նվիրված գրախոսականները, ինչպես նաև դասական գրականության վաստակները գնահատող ակնարկները վկայում են հանդեսի միակ ճիշտ դիրքորոշումը, մեծապես գնահատելի դարձնելով ժամանակի անընդունելի գրական նկրտումներից զերծ մնալու նրա հետևողական ձգտումը: Առանձին դեպքերում շեշտը այս կամ այն գրական երկի գեղարվեստական կողմի վրա դնելը պետք է բացատրել գեղագիտական պահանջները ոտնահարելու ակնհայտ դրսևորումներին հակադրվելու այն միտումով, որն այսօր ավելի է ընդգծում հանդեսի դրական դերը 1920-ական թվականների գրական պայքարում: Հակառակ դեպքում կարելի է հեշտությամբ ընկնել շփոթմունքի մեջ և պարբերականի այդ արժանիքը համարել թերություն, ինչպես տեղի է ունեցել «Սովետահայ գրականության պատմության» առաջին հատորում, որտեղ «Նորք» հանդեսին դիտողություն է արված, իբր թե դեպի «զուտ արվեստը» ունեցած նրա մասնակի հակման համար[1]: Մինչդեռ, ընդհակառակը, հանդեսի վրիպումն այն էր, որ նրա էջերում երբեմն սպրդում էին արվեստի դասակարգայնության ոչ ճիշտ ըմբռնումից ածանցվող այնպիսի գռեհիկ սոցիոլոգիական նկրտումներ, որոնք հետևանք էին ժամանակի հախուռն ձախլիկ

[1] Տե՛ս «Սովետահայ գրականության պատմություն», հ. 1, էջ 60:

պատկերացումների: Նույնիսկ «զտարյուն էսթետ» համարվող այնպիսի մի գրականագետի ընկալման մեջ, ինչպիսին Ցոլակ Խանզադյանն էր, այն ժամանակվա թյուր ըմբռնումներն ակամա ստացան ցավալիորեն ծայրահեղ դրսևորում: «Կարմիր Արև» դասագրքին նվիրված իր մի գրախոսության մեջ[1] նշելով, որ նրանում տեղ են գտել նոր սերնդի կրթության համար ոչ օգտակար, ժամանակի ոգուն խորթ, պարզապես հակադաստիարակչական մի շարք նյութեր, ճշմարիտ ու դիպուկ շատ օրինակների կողքին քննադատը բերում է հետևյալ փաստարկ-հավաստումը ևս՝ «Ի դեպ՝ միանգամայն անտեղի է նաև Միք. Նալբանդյանի ոտանավորը՝

Ազատն աստված այն օրից,
Երբ հաճեցավ շունչ փչել
Իմ հողանյութ շինվածքին...»:

Թերևս ընդգծված բառերով գրականագետն ուզում էր զգաստացնել դաստիարակներին, հուշելով նրանց, որ մատաղ սերնդին զերծ պիտի պահել կրոնական նախապաշարումների ամենահեռավոր շորշոփից անգամ... Բայց մեջբերված տողերից հետո նրա արած դատողությունները, առավել ևս այն գնահատականը, որին արժանացնում է քննադատը Նալբանդյանի ամբողջ բանաստեղծական վաստակը, վկայում են, որ նա ուղղակիորեն տուրք էր տալիս նիհիլիստական մտածելակերպին: «Նմանապես մի անմտություն, - որով չի կարելի դաստիարակել մեր մատաղ սերունդը»: Մի կողմ թողնենք դեռ այն «մանրուքը», որ պարզապես անտես է առնվում հայտնի բանաստեղծության բուն ոգին ու շունչը և այն պատմական դերը, որ խաղացել էր Նալբանդյանի այդ մարտաշունչ կոչը ժողովրդյան ազատաբաղձ ոգորումների մեջ: Մեր ակնարկած սայթաքման տեսակետից առավել բնորոշ է քննադատի վերջնական եզրակացությունը. «Միք. Նալբանդյանը մեր հայրերի-պապերի համար է եղել բանաստեղծ, մեզ համար նա միայն հրապարակախոս է և բա-

[1] Տե՛ս «Նորք», N 5-6, 1926:

նասեր»[1]:

Բարեբախտաբար սա և նման մեկ-երկու փաստերը սոսկ նմանօրինակ վրիպումներ էին և հակասում էին հանդեսի ընդհանուր առմամբ ճիշտ և առողջ այն կողմնորոշմանը, որ ուներ խմբագրությունը թե դասական գրականության ավանդները արժեքավորելիս և թե ժամանակակից երկերի գնահատության մեջ:

Ի վերջո, «Նորք» հանդեսի «գրական վարքագծի» լրացուցիչ դրսևորումն են նրա էջերում ամփոփված թարգմանությունները, որոնք նույնպես հաստատում են հանդեսի ընդհանուր, ելակետային սկզբունքները գրական հարցերում: Ո՞ր գրողներից կատարված թարգմանություններին է տեղ տվել «Նորքը»: Խաքանիի և Ռոսթավելու մասին արդեն նշվեց: Մնում է ավելացնել Ա. Բլոկին, Ու. Ռիլտմենին, Էմ. Վերհարնին, Ս. Եսենինին, գերմանական հեղափոխական գրող Կուրտ Կլեբերին, և պարզ կդառնա հանդեսի նախասիրությունների ոլորտը գրական էսթետիկական-ճանաչողական այնպիսի մի կարևոր բնագավառում, ինչպիսին գեղարվեստական թարգմանությունն է: «Նորք» հանդեսը մոռացության չտվեց հայոց պատմության տարբեր շրջանների լուսաբանության խնդիրը, որը սերտորեն առնչվում էր խմբագրության գիտական-հասարակական նպատակադրմանը: Եվ նաև իր գործունեության այդ մղումով է, որ հանդեսը տեսական պարբերականի համարումն ուներ այն ժամանակ և հետագայում էլ չկորցրեց իր հետաքրքրությունն այդ իսկ առումով: Եվ իրոք. հայոց պատմության և հասարակական մտքի հետազոտողը չի կարող անտարբեր անցնել հանդեսում տպագրված այնպիսի ուսումնասիրությունների և վավերագրերի կողքով, ինչպիսիք են Թ. Ավդալբեգյանի «Բահրան ու մուլքը XVII-XVIII դարերում (գիրք երկրորդ, 1923 թ.), «Երկրագործական հավելյալ արդյունքի նորման XVII-XVIII դարերում և XIX-ի սկզբներում» (գիրք 3, 1924 թ.), Սարգիս Կասյանի «Ռուսական ինքնակալության քաղաքականությունը Անդրկովկասում» (նույն տեղում), Երվանդ Շահազիզի՝ «Մ. Նալբանդյանի բանտից գրած նամակները» (գիրք N 3, 1923, գիրք N 4, գիրք N 5-6, 1925) և Աշ. Հովհաննիսյանի՝ «Ֆր.

---

[1] «Սովետական գրականության պատմություն», հ. 1, էջ 353:

Էնգելսի նամակը «Կոմունիստական մանիֆեստի» հայերեն թարգմանության նախաբանի փոխարեն» հրապարակումները (գիրք N 4, 1924), Աշխարհիբեգի «Քարե դարը Հայաստանում» (գիրք N 5-6, 1925), Արտ. Կարինյանի «Հին Թուրքիան և թուրքահայերը» հոդվածները (գիրք առաջին և երկրորդ) և այլ նյութեր: Հարկավ, դրանցում արտահայտված ոչ բոլոր տեսակետներն ու ելակետներն են հիմնավորված և ընդունելի թվում: Մի շարք դեպքերում հեղինակներն ուղղակի տուրք են տվել ժամանակի ձախ ըմբռնումներին ու քաղաքական կոնյուկտուրային: Այնուհանդերձ, հանդեսի նույնիսկ շեղումներ պարունակող հոդվածները օգնում են մեզ պատկերացնելու գիտական մտքի և հասարակական ըմբռնումների 1920-ական թվականների մակարդակը՝ դրանով իսկ ձեռք բերելով պատմաճանաչողական արժեք:

Պակաս ուշագրավ չեն «Մոտիկ անցյալից» խորագրի ներքո ամփոփված նյութերը (հուշագրեր, վավերագրեր, մեկնաբանություններ և այլն), որոնք վերաբերում են XX դարի առաջին քսանամյակի հասարակական-քաղաքական կացությանը Անդրկովկասում, ինչպես և հեղափոխական պայքարի առանձին դրվագներին, ազգային կուսակցությունների վարքագծին՝ ժողովրդի համար բախտորոշ պահերին: Հանդեսի այս բաժնում են տպագրվել Ասատուր Կախոյանի (Բանվոր Խեչո) «Լոռվա հեղափոխական անցյալից» հուշագրությունը, Եր. Մելիքի «Իսահակ Լալայան», կենսագրական նյութերը, «Հնչակյանների հարումը ռուսական հեղափոխությանն ու սոցիալիզմին», «Նժդեհի զեկուցումը Լեռնահայաստանի անկման պատճառների մասին» հաղորդումը, «Մշակ» թերթի արխիվից հանված՝ «Հայ սոցիալիստական գաղութը Ժնևում (տեղական ուսանողական կյանքից)», «Դաշնակցական Հայաստանի գործերից» փաստաթղթերը, Մոսկվայի նահանգական ժանդարմական վարչության պետին ուղղված Թիֆլիսի ժանդարմական վարչության 1903 թ. փետրվարի 12-ի զեկույցը «Հայերի հեղափոխական շարժումների մասին», «Վարդան Գոլոշյան և իր շրջանը» հին նամակների շուրջը, «Հին բանվոր հեղափոխականների «Ասոցիացիայի» տեղը հայ բանվորական շարժման պատմության մեջ» և վավերագրական բնույթի

այլ հրապարակումներ՝ համապատասխան պարզաբանումներով: Հանդեսի խմբագրությունը նման կարգի նյութերի այնպիսի ընտրություն էր կատարում, որ մի կողմից՝ փաստական հիմք էր տալիս «մոտիկ անցյալի» պատմությունն ուսումնասիրողին և մյուս կողմից՝ լրացնում-ամբողջացնում էր իր իսկ հանդեսի էջերում լույս տեսնող հասարակական-քաղաքական բովանդակություն ունեցող ելույթները, մասնավորապես ազգային կուսակցությունների, Դաշնակցության դեմ ուղղված բուռն քննադատությունը: Ընդսմին՝ «Նորքի» վերջին գրքում տպագրված Աշ. Հովհաննիսյանի «Դաշնակցության սոցիալական ծագումը» հոդվածից հետո, որը հեղինակի անտիպ աշխատության լոկ մի հատվածն էր և հրապարակվել էր բանավիճային կարգով, նրա բնութագրումներին անհամաձայն քննադատներն իրենց ընդդիմախոսության մեջ հասան այնպիսի մոլեգնության, որ անտեսում-ժխտում էին ոչ միայն Աշ. Հովհաննիսյանի անցյալ հեղափոխական, գիտական վաստակը, այլև «Նորքի» դերն ընդհանրապես, և մասնավորապես հանդեսի հետևողական ելույթները Դաշնակցության դեմ: Հախուռն ժխտման կիրքն այնտեղ էր հասել, որ «Նորք» հանդեսը նույնացվում էր ոչ ավելի, ոչ պակաս էջմիածնի միաբանության բերան «Արարատ» ամսագրի հետ[1]: Եվ երբ այսօր փորձում ես անդրադառնալ այդ ամենին, չես կարող ակամա չզարմանալ, թե հանդեսը դադարեցնելուց հետո հրապարակ իջած այդ քննադատներն ինչպե՞ս էին կարողանում անգիտանալ, որ նրա էջերում են տպագրվել Ալ. Մյասնիկյանի, Ս. Լուկաշինի, Ա. Մռավյանի, Ս. Կասյանի ու այլ ականավոր գործիչների հրապարակախոսական կամ գիտական հոդվածները, Ե. Չարենցի, Դ. Դեմիրճյանի, Ա. Բակունցի և խորհրդահայ մյուս ականավոր գրողների նորաշունչ ստեղծագործությունները, որ հանդեսի էջերում մերկացվել է կրոնական գաղափարախոսությունը, որ հանդեսում կրքոտ պայքար է մղվել Դաշնակցության դեմ[2]:

---

[1] Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 1928, N 154:

[2] Տե՛ս Հովհաննիսյան Աշ., Հայաստանի հեղափոխության հուլիսն ու հոկտեմբերը («Նորք», գիրք երկրորդ, 1928), նույնի՝ Դաշնակցության

Ընդգրկող ու բազմազան էր «Նորք» հանդեսի գրախոսության բաժինը՝ թե՛ իր բնույթով և թե՛ թեմատիկայի տեսակետից: Հանդեսը պարբերաբար անդրադառնում և պատշաճ ուշադրություն էր հատկացնում ինչպես գրական, գեղագիտական հարցերին՝ սկսած հնագույն գրողների երկերից մինչև «երեկ լույս տեսած» գրքերն ու գրքույկները, այնպես էլ պատմության, տնտեսագիտության, հասարակագիտության տարբեր բնագավառներին վերաբերող գրականության վերլուծությանը՝ հաճախակի տալով ընդարձակ անոտացիա-նկարագրություններ, անելով մեթոդաբանական բնույթի դիտողություններ, քաղաքական ու տնտեսագիտական տերմինաբանությանը վերաբերող ճշտումներ: Հանդեսի ութ գրքերում զետեղվել է շուրջ 70 գրախոսական: Հատկանշական է, որ հանդեսի խմբագրությունը չի սահմանափակվել սոսկ հայերեն հրատարակություններին անդրադառնալով, այլ հաճախակի տվել է նաև ռուսերեն և այլ լեզուներով (օրինակ՝ վրացերեն) լույս տեսած գրքերին կամ հոդվածներին նվիրված անոտացիոն-ներկայացնող բնույթի գրախոսականներ՝ նպատակ ունենալով իր ընթերցողների մտահորիզոնն ընդլայնելու:

«Նորք» հանդեսի ելույթների կողքով անտարբեր չի կարող անցնել հայ պարբերական մամուլի պատմաբանը: Ինչու՞: Դա ոչ միայն այն պատճառով, որ հանդեսն ինքը հենց կարևոր օղակներից մեկն է այդ մամուլի ընդհանուր շղթայի մեջ, այլև այն առումով, որ հանդեսը զգալի նյութ է մատուցում Հայաստանում հրատարակված մամուլի մի շարք օրգանների պատմության համար: Առանձին պարբերականների նոր լույս տեսած համարներին նվիրված փոքրիկ տեսություններն ու անոտացիաները արժեքավոր են թե մամուլի խնդիրների՝ այն ժամանակվա ըմբռնումները պատկերացնելու և թե տվյալ պարբերականի անցած ուղու նկարագրության տեսակետից: Այդ բնույթի նյութերում «Նորքը» հաղորդում է այս կամ այն պարբերականի վերաբերյալ

իդեոլոգիայի ընթացիկ կուրսը (գիրք երկրորդ, 1928), Ազատյան Հ., Խորհրդային իշխանությունը և միջազգային կապիտալը (Դաշնակցության քննադատության առթիվ, 1926, գիրք առաջին):

ընդհանուր տեղեկություններ, ուշագրավ դիտողություններ է անում առանձին նյութերի մասին, հայտնում նկատառումներ և գործնական առաջարկներ: Այս ամենն էլ ահա, «Նորք» հանդեսը դարձնում է 1920-ական թվականներին Խորհրդային Հայաստանում լույս տեսած պարբերական մամուլի ուսումնասիրման աղբյուրներից մեկը: Հանդեսի առաջին իսկ գրքում զետեղվել է ընդարձակ գրախոսություն «Բանբեր Հայաստանի գիտական ինստիտուտի» հանդեսի Ա և Բ գրքերի մասին: Ուշագրավ տվյալներ և արժեքավոր դիտողություններ կան «Ազդարար վիճակագրական կենտրոնական վարչության», «Գյուղատնտեսական կյանք», «Հայաստանի կոոպերացիա», «Экономический Вестник ССР Армении» և այլ պարբերականներին նվիրված տեսությունների մեջ: Գրականության զարգացման գործում խորհրդային հայ պարբերական մամուլին վերապահված դերի ճիշտ ըմբռնման արդյունք էր այն ընդհանուր գնահատականը, որ տրված է «Վերելք» հանդեսի N 1 և 2-3-ին նվիրված գրախոսության մեջ: Այստեղ բնութագրված են գրական ուղղություն ունեցող պարբերականներից յուրաքանչյուրի առջև դրված կոնկրետ խնդիրները, ելնելով ընթերցող լայն շրջանների մակարդակից ու պահանջներից, որով և ըստ էության պայմանավորվում էր այս կամ այն հանդեսի թե՛ բովանդակությունը, թե՛ նյութերի մատուցման ձևը և թե գրական-հասարակական պրոբլեմատիկայի արծարծման յուրահատկությունը: Մասնավորապես դիպուկ է նկատված հաջորդականության այն շղթան, որ ի մի էր ձուլում և առավել նպատակասլաց դարձնում մամուլի ջանքերը գեղագիտական ու քաղաքական դաստիարակության ասպարեզում «Պարտկոմից» դեպի «Վերելք» և «Վերելքից» դեպի «Նորք», - ահա այն գրական ուղին, որ գալիս է հաջորդական ձևով խորացնելու և զարգացնելու կոմունիստական գաղափարախոսությունը մեր երկրի աշխատավորության և աճող սերնդի գիտակցության մեջ»[1]: Ի դեպ, մի քանի խոսք «Standart»-ի մասին[2]:

---

[1] «Նորք», գիրք չորրորդ, 1924, էջ 321:

[2] «Standart»-ի առաջին և միակ համարը հրատարակել են Ե. Չարենցը, Կ. Հալաբյանը և Մ. Մազմանյանը Մոսկվայում, 1924 թ. մայիսին: Ի դեպ՝

Մյասնիկյանը կարդացել էր ու մի լավ քննադատել մեր ամսագիրը իր անընդունելի գաղափարների համար և խորհուրդ էր տվել ոչնչացնել բոլոր օրինակները: Չարենցը տխուր վերադարձավ և հայտնեց մեր անելիքների մասին: Հենց նույն երեկոյան, հուլիսի 1-ին, վառեցինք մեր հանրակացարանի խոհանոցի մեծ պլիտան ու կրակին տվինք այնքան սիրով գլուխ բերած «Ստանդարտը» («Հիշողություններ Եղիշե Չարենցի մասին», 1961, էջ 69):

«Նորք» հանդեսը հրատարակվում էր Աշ. Հովհաննիսյանի և Աս. Մռավյանի խմբագրությամբ: 1926 թ. առաջին գրքում խմբագրական կոլեգիայի մեջ հիշատակված են նաև Արտ. Կարինյանը և Եղիշե Չարենցը: Նույն թվականի երկրորդ գրքում իբրև պատասխանատու խմբագիր նշված է միայն Աշ. Հովհաննիսյանը, իսկ վերջին՝ 1928 թ. համարն ունի խմբագրական կոլեգիա ստորագրությունը: Առաջին գրքի խմբագրմանը մասնակցել է նաև գրականագետ Պողոս Մակինցյանը:

Ինչպես վկայում են ժամանակակիցները և հետագայում մամուլի հրապարակումները, «Նորք» հանդեսի խմբագրման պարտականությունն ընկած է եղել հիմնականում Աշ. Հովհաննիսյանի վրա: Զբաղված լինելով կուսակցական պատասխանատու աշխատանքով (նա 1922-1927 թթ. Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղարն էր), այնուամենայնիվ, մեծ ջանքեր է ներդրել հանդեսի հրատարակման գործում: Բնավ էլ պատահական չէ, որ ինչպես հանդեսի հրատարակման ժամանակ, այնպես էլ հետագայում հանդեսի և դրվատողները և քննադատները կարևորել են Աշ. Հովհաննիսյանի դերը: Անհատի պաշտամունքի ժամանակաշրջանում «Նորքի» մասին գրողները օբյեկտիվ և անաչառ չեն եղել իրենց գնահատականների մեջ, քանզի անտեսելով հանդեսի կոնկրետ բովանդակությունը, հանիրավի ամբաստանել են նրա հեղինակներին և առաջին հերթին փաստացի խմբագիր Աշ. Հովհաննիսյանին: Մինչդեռ ինչպես

Մ. Մազմանյանը հետագայում վերհիշում է. «Չարենցը «Ստանդարտի» մի օրինակը տվել էր Ալեքսանդր Մյասնիկյանին, որ այդ օրերին գտնվում էր Մոսկվայում»:

ակադեմիկոս Աշ. Հովհաննիսյանի ծննդյան 80-ամյակին նվիրված «Էջեր հայ ժողովրդի պատմության և բանասիրության» ժողովածուում տպագրած լրատվության, «Նորք» հանդեսը ժամանակի հետաքրքիր և ծանրակշիռ պարբերականներց էր և «իր պատշաճ տեղն ունի հայ մամուլի պատմության մեջ»:

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

ՊՐՈՖԵՍՈՐ ՎԱՐԴԱՆ ՊԱՐՍԱՄՅԱՆԻ «ՑԱՐԻԶՄԻ ԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹԱԳԾԵՐԸ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՅՍԻ ՆԵՐՔՈ

ՀԽՄՀ ԳԱ հայկական մասնաճյուղի նախագահության հանձնարարությամբ ձեռնարկելով «Ցարիզմի գաղութային քաղաքականությունը Հայաստանում» թեմայի մշակմանը, պրոֆեսոր Վարդան Պարսամյանն իր առջև նպատակ է դնում հիմնահարցն ուսումնասիրել և լուսաբանել իր ամբողջության մեջ՝ սկզբից մինչև վերջ: Խնդրի այսօրինակ դրվածքն ինքնին դժվարացնում է ուսումնասիրողի գործը, քանի որ անհրաժեշտ է դառնում քննության առնել, գնահատել և վերագնահատել հիմնական հարցի հետ առնչվող հարյուրամյակների պատմական անցքերը, դեպքերն ու դեմքերը: Իսկ առանց դրանց, հասկանալի է, պատմությունը կկորցներ իր հետաքրքրությունը, կվերածվեր անկենդան, չոր ու ցամաք սխեմաների: Պրոֆեսոր Վ. Պարսամյանը աշխատել է ցարիզմի գաղութային քաղաքականությունը քննել և լուսաբանել նրա հետ անմիջականորեն աղերսվող և օրինաչափորեն զարգացող ներքին ու արտաքին առնչությունների կապերի մեջ:

«Ցարիզմի գաղութային քաղաքականությունը Հայաստանում» աշխատությունը պրոֆեսոր Վ. Պարսամյանը պետք է հրատարակեր երեք մասով: Առաջին մասն ընդգրկելու էր Հայաստանի նվաճումը ցարիզմի կողմից և ցարական իշխանության հաստատումը Հայաստանում: Երկրորդ մասն ընդգրկելու էր ցարիզմի տնտեսական և մշակութային քաղաքականությունը: Այստեղ տրվելու էր նաև XIX դարի առաջին կեսում ցարիզմի գաղութային քաղաքականության դեմ ուղղված հայ ազատագրական շարժումների մասին, իսկ երրորդ մասն ընդգրկելու էր կապիտալիզմի և իմպերիալիզմի շրջանում ցարիզմի վարած գաղութային քաղաքականությունը մինչև նրա անկումը:

«Ցարիզմի գաղութային քաղաքականությունը Հայաստանում» աշխատության առաջին մասը լույս տեսավ 1940 թ. մայիսին, իսկ մինչև տարվա վերջ պետք է լույս տեսներ նաև երկրորդ մասը: Բայց երկրորդ և երրորդ մասերն այդպես էլ լույս չտեսան*: Աշխատության հեղինակը խոստանում է, որ այն շարադրելիս ինքը մի շարք ընդհանուր սկզբունքային, և մեծ մասամբ չմշակված հարցեր քննարկելիս և գնահատելիս հանդիպել է լուրջ դժվարությունների: Այսպես օրինակ, Հայաստանի նկատմամբ ցարիզմի ունեցած նվաճողական քաղաքականության գենեզիսի և նրա հետագա էվոլյուցիայի հարցը՝ կապված ցարիզմի արտաքին և գաղութային ընդհանուր քաղաքականության հետ, հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերությունների ծագման և հայ հասարակական տարբեր հոսանքների դեպի ցարիզմն ունեցած վերաբերմունքի հարցերը, ցարական Ռուսաստանի կողմից Հայաստանի գրավումը նոր տեսանկյունով քննելու և գնահատելու հարցը և այլն: XVIII դարի և XIX դարի սկզբի հայ-ռուսական հարաբերությունների և հայերի ազատագրական շարժման պատմությունից վերցրած մի շարք ցայտուն փաստերով Վ. Պարսամյանը ցույց է տալիս, թե ինչպես ցարիզմն իր քաղաքական նպատակների համար օգտագործում էր նաև հայերի հակաթուրքական և հակապարսկական ազատագրական շարժումները: Վ. Պարսամյանը «Ցարիզմի գաղութային քաղաքականությունը Հայաստանում» աշխատության մեջ նոր լուսաբանություն և գնահատական է տվել հայ ժողովրդի՝ ցարական Ռուսաստանի տիրապետության ներքո անցնելու պատմական ակտին:

Եթե մինչև 1917 թ. հեղափոխությունը ցարական Ռուսաստանի կողմից Հայաստանի նվաճումը գլխավորապես դիտվում էր որպես բացարձակ բարիք և գովեստներ էին կարդացվում ոչ միայն «ամենաողորմած» կայսրերի, այլև այդ գործում քիչ թե

---

* Կարծում ենք այստեղ նշանակալից դեր խաղաց ԽՍՀՄ և Գերմանիայի միջև 1939 թ. օգոստոսին կնքված խորհրդա-գերմանական չհարձակման մասին պայմանագիրը, որը ԽՍՀՄ-ին հնարավորություն էր տալիս շարունակելու ցարիզմի գաղութային ընդարձակման քաղաքականությունը:

շատ աչքի ընկած ցարական զեներալների համար, ապա հեղափոխությունից հետո, մասնավորապես Մ. Պոկրովսկու այսպես կոչված գոեհիկ սոցիոլոգիզմի «դպրոցի» առանձին ներկայացուցիչների մեջ երևան եկավ Հայաստանի գրավման ակտը որպես բացարձակ չարիք դիտելու տեսակետը: Պրոֆեսոր Պարսամյանը այդ տեսակետներից և ոչ մեկը չի ընդունում որպես պատմական ճշմարտություն:

ԽՍՀՄ պատմության լավագույն դասագրքի կոնկուրսի կառավարական հանձնաժողովի ժյուրիի որոշման մեջ Վրաստանի մասին ասված է.

«Վրաստանի, օրինակ, XVIII դարի վերջին Ռուսաստանի հովանավորության տակ անցնելու փաստը, այնպես, ինչպես Ուկրաինայի՝ Ռուսաստանի իշխանության տակ անցնելու փաստը, հեղինակների կողմից դիտվում է որպես բացարձակ չարիք, այն ժամանակվա պատմական կոնկրետ պայմանների հետ ունեցած կապից դուրս: Հեղինակները չեն տեսնում, որ Վրաստանի առջև այն ժամանակ կանգնած էր երկընտրանք - կամ կլանված լինել շահական Պարսկաստանի և սուլթանական Թուրքիայի կողմից, կամ թե անցնել Ռուսաստանի հովանավորության տակ, այնպես, ինչպես Ուկրաինայի առջև այն ժամանակ կանգնած էր երկընտրանք - կամ կլանված լինել պանական Լեհաստանի ու սուլթանական Թուրքիայի կողմից, կամ էլ անցնել Ռուսաստանի իշխանության տակ: Նրանք չեն տեսնում, որ երկրորդ հեռանկարը այնուամենայնիվ, փոքրագույն չարիքն էր»[1]:

Ճի՞շտ կլիներ արդյոք ժյուրիի այս գնահատականը նաև հայերի միացման մասին, թե՞ ոչ: Այս հարցին պետք է տալ դրական պատասխան, ինչու՞: Մինչև ցարական տիրապետության տակ անցնելը, Վրաստանի նման, Արևելյան Հայաստանը ևս գտնվում էր պարսիկ խաների լծի տակ: Եթե Վրաստանը նույնիսկ պահպանել էր իր կիսանկախ թագավորական իշխանությունը և երբեմն մի որևէ հաջողակ թագավոր կարողանում էր ֆեոդալ իշխաններին միավորել ժամանակավորապես կիսաինքնավարություն ձեռք բերել, ապա հայ ժողովուրդը, վաղուց կորց-

[1] «Խորհրդային Հայաստան», 24 օգոստոսի, 1937 թ.:

րած իր անկախությունը, ամբողջապես ընկել էր պարսիկների ու թուրքերի լծի տակ: Եթե վրացիները (այդ թվում և վրացահայերը) ձգտում էին ռուսների օգնությամբ ազատվել խաների ու փաշաների լծից, կարո՞ղ էր արդյոք Հայաստանի ժողովուրդը այդ չցանկանար, երբ ինքն ավելի շատ էր կրում այդ ծանրությունը: Բացի այդ, ցարական Ռուսաստանը, չնայած իր գաղութարար քաղաքականությանը, Պարսկաստանի և Թուրքիայի համեմատությամբ ավելի առաջադիմական էր: Իր սոցիալական հարաբերություններով, վարչաձևով և մանավանդ գիտությամբ ու մշակույթով անհամեմատ ավելի բարձր էր կանգնած Արևելքի մահմեդական բռնապետություններից, որոնք գտնվում էին ֆեոդալիզմի ամենացածր և բարբարոսական ստադիայում: Ռուսաստանում ուժեղ և կազմակերպված էր ազնվական-զինվորական բյուրոկրատիան: Պարսկաստանում և Թուրքիայում մեծ մասամբ թագավորում էր ֆեոդալական անարխիան:

Ռուսաստանը XVI դարից սկսած առաջադիմում էր: Երբ Պետրոս Առաջինը XVIII դարում ռուսական բարբարոսությունը վերացնում էր բարբարոսաբար, Ռուսաստանն ավելի ամուր կապվում էր եվրոպական քաղաքակրթության հետ և հետզհետե աճում տնտեսապես, քաղաքականապես և կուլտուրապես:

Վրաց ժողովրդի նման, հայ ժողովուրդը կանգնած էր երկընտրանքի առաջ՝ կամ կուլ գնալ պարսկա-թուրքական հետամնաց կարգերին, կամ՝ մտնել ցարական տիրապետության տակ: Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի հայրենասեր գործիչները XVIII դարի սկզբներից բռնել էին այդ ուղին՝ հայ ժողովրդի ներկան ու գալիքը կապելով Ռուսաստանի հետ: Արդ՝ մի քանի խոսք այն մասին, թե ինչու պետք է գործածել Հայաստանի նվաճում և ոչ թե միացում:

Վրաստանի Ռուսաստանին միացման փաստը նկատի ունենալով, 1930-ական թվականներին որոշ հեղինակներ մեխանիկորեն միացում բառը կիրառում էին նաև Արևելյան Հայաստանի նկատմամբ, մոռանալով, որ վերջինս չի միացվել Ռուսաստանին: Նրանք ուղղակի անտեսում են պատմական այն հանրահայտ իրողությունը, որ Արևելյան Հայաստանը պարսիկների

ձեռքից ցարական Ռուսաստանի կողմից նվաճվել է և այն էլ ոչ թե մեկ, այլ մի քանի ռազմական արշավանքներից ու կատաղի մարտերից հետո:

Այնպես որ միանգամայն ճշմարիտ է պրոֆեսոր Վ. Պարսամյանի ձևակերպումը՝ «Հայաստանի նոր պատմության դուռը բացվում է նրա՝ ցարական Ռուսաստանի կողմից նվաճումով»[1]: 1827 թ. հոկտեմբերի 1-ին ռուսական զորամասերը հաղթական երթով մտնում են Անդրկովկասի պարսկական տիրապետության վերջին կարևոր ամրությունը՝ Երևանի բերդը: Երբեմնի հզոր Պարսկաստանը, որը դարեր շարունակ իր բռնապետության տակ ճնշում էր Արևելքի մի շարք ժողովուրդների, այդ թվում և հայ ժողովրդին, արդ բախվելով տնտեսապես, քաղաքականապես և ռազմապես ավելի զորեղ կայսրության հետ, ծանր հարվածներ է ստանում, միանգամ ընդմիշտ կորցնելով Անդրկովկասի իր երկրամասերը:

Ի՞նչ նպատակներ էր հետապնդում ցարական Ռուսաստանը Անդրկովկասում, ինչու՞ էր նա ամրանում Արաքսի ափերում: Ահա մի հարց, որը սերտորեն կապված է ցարիզմի վարած արտաքին քաղաքականության, մասնավորապես՝ նրա արևելյան քաղաքականության հետ և բխում է այդ քաղաքականության նվաճողական ոգուց:

Ցարական պաշտոնական պատմագիրները և ցարիզմի կամակատար հայ բուրժուական և կղերական հեղինակներն ստեղծել են մեծածավալ գրականություն, որում նենգափոխելով պատմությունը, ցարիզմի նվաճողական ձգտումները ներկայացրել են որպես կրոնական և մարդասիրական մոտիվներից թելադրված գործողություն: Մի տեսակետ, որ ամբողջովին հակասում է պատմական ճշմարտությանը, իսկ ճշմարտությունը մեկն է՝ քրիստոնյա ժողովուրդներին Թուրքիայի և Պարսկաստանի լծից ազատագրողի կեցվածք ընդունելով, այդ քողի տակ հող էր պատրաստում իր նվաճումների համար:

Օգտվելով միջազգային քաղաքականության մեջ ձեռք բե-

---

[1] Պարսամյան Վ., Ցարիզմի գաղութային քաղաքականությունը Հայաստանում, Երևան, 1940, էջ 13:

րած իր խոշոր ազդեցությունից, ինչպես նաև վարպետորեն օգտագործելով XIX դարի սկզբում եվրոպական պետությունների մեջ առաջ եկած սուր հակասությունները, ցարիզմն ամենավճռական քայլերի է դիմում իր գաղութային տիրապետությունն ընդարձակելու համար: Տիլզիտի հաշտության շրջանում (1807 թ.) մենք նրան տեսնում ենք միացած Նապոլեոնի հետ, ի հաշիվ իրենց երեկվա դաշնակիցների, բաժանում են աշխարհը՝ Նապոլեոնին՝ Արևմուտքը, Ալեքսանդրին՝ Արևելքը:

1807 թ. Ալեքսանդր Առաջինը միանում է Նապոլեոնի կազմակերպած հայտնի Ցամաքային բլոկադային, որի նպատակն էր փակել եվրոպական մայրցամաքի բոլոր տեսակի հարաբերությունները նրա ուժեղ մրցակցի՝ Անգլիայի հետ: Ալեքսանդր Առաջինին 1808 թ. գրած նամակում Նապոլեոնն առաջարկում է 50 հազարանոց միացյալ բանակ կազմել Կոստանդնուպոլսի վրայով Ասիան և Հնդկաստանը նվաճելու, Անգլիային ծնկի բերելու համար: Պատմության մեջ իր նախադեպը չունեցող այդ պլանները չեն իրագործվում: Մի կողմից Կոստանդնուպոլսի, Դարդանելի և Բոսֆորի շուրջն ստեղծված անհամաձայնությունը (Ալեքսանդր Առաջինը ձգտում էր ինքը գրավել նեղուցները, իսկ Նապոլեոնը չէր համաձայնում), մյուս կողմից՝ ռուս կալվածատեր ազնվականների տնտեսական սերտ կապերը Անգլիայի հետ հարկադրում են Ալեքսանդր Առաջինին փոխել իր դիրքը: 1814-1815 թթ. Վիեննայի կոնգրեսում ցարիզմը հեղափոխական և նապոլեոնական Ֆրանսիայի դեմ կազմած «Սրբազան դաշինքի» սիրտն էր, Եվրոպայի բոլոր հետադեմ ուժերի գլխավոր ամրությունը, իսկ Ալեքսանդր Առաջինը՝ կոնգրեսի կոթողը: Նա, միացած Մետերնիխի և մեծ ու փոքր այլ բռնապետների հետ, գիշատիչ բաժանման են ենթարկում Եվրոպայի քարտեզը, իրենց շահերին համապատասխան բաժանում և միացնում, առնում ու վաճառում ժողովուրդներին:

Ահա ցարական Ռուսաստանի այսօրինակ արտաքին քաղաքականության շրջանում է տեղի ունենում Անդրկովկասի նվաճումը: Գործը սկսվում է Վրաստանից: 1801 թ. Ալեքսանդր Առաջինի հրամանագրով Վրաստանը միացվում է Ռուսաս-

տանին: Վրաստանի միացմանը պետք է հետևեր Հայաստանի միացումը, որը տեղի ունեցավ 1828 թ. փետրվարի 10-ին Թուրքմենչայի պայմանագրով: Թուրքմենչայի պայմանագիրը և «Հայկական մարզ» ստեղծելու վերաբերյալ մարտի 21-ին Նիկոլայ Առաջինի հրամանագիրը հայ ժողովուրդը դիմավորեց մեծ խանդավառությամբ: Նշանավոր այդ իրողությունները նոր հովեր մտցրին ընթացիկ կյանքի մեջ և խորհրդածությունների ու մտորումների առարկա դարձան ժամանակակիցների համար: Մի պահ թվում էր, թե ազգային տեսիլների մեջ ուրվագծվող Հայաստանին փոխարինելու էր գալիս ռեալ, շոշափելի Հայաստանը: Վերջապես իրականանում էր այն, ինչի համար հայ ազատագրական միտքը մաքառել էր դարեր շարունակ: Ժամանակի հայ գործիչները տակավին չէին նշմարում ցարիզմի գաղութային նպատակների և իրենց ակնկալությունների անանց անդունդը: Դեռ Երևանը գրավելուց առաջ՝ հայ ժողովրդին ազատագրական պայքարի ոգեկոչող իր հորդորներով Ներսես Աշտարակեցին ցույց տվեց իր և իր ժամանակակիցների պատրանքները: «Հայտնի է ձեզ, - կարդում ենք նրա կոչերից մեկում, - նաև Ռուսաստանի օգոստափառ պետության նպատակը: Նա իր հզոր բազուկը տարածեց մեր հայրենակիցների վրա ոչ այնքան իր սեփական օգտի, որքան մեր անդորրության և բարօրության և Քրիստոսի սուրբ կրոնը և եկեղեցին պաշտպանելու համար: Այս ճշմարտությունները ակնհայտ են ձեզ... Բազմաթիվ քրիստոնյաների գերեվարությունը, ծերունիների և նրանց որդիների հոսած արյունը, Թիֆլիսի սուրբ եկեղեցիների հրո ճարակ դառնալը – այս բոլորը առաջ բերեց աստվածապահ Ռուսաց տերության ողորմությունը և կարեկցությունը, և նա, իրեն հատուկ մարդասիրությամբ, առնելով մեզ իր խաղաղ հովանավորության ներքո, ապահովացրել է ցայսօր որևէ չարաբախտությունից»[1]:

Հայաստանի քաղաքական զարգացման համար ի՞նչ ընթացք էին ակնկալում հայ ժողովուրդը և ազատագրական շարժ-

---

[1] Երիցյան Ալ., Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք 19-րդ դարում, մասն Ա, Թիֆլիս, 1894, էջ 238:

ման նրա գործիչները ռուս-պարսկական պատերազմական գործողությունների ժամանակ:

Հայ հոգևորականության բարձր շրջաններում և ժողովրդի տարբեր ծալքերում տակավին հօդս չէին ցնդել հայկական անկախ նահանգների, ազատված եկեղեցու, քրիստոնյա հովանավորության մասին պետրոսյան և եկատերինյան պատմաշրջաններից եկող հրապուրիչ խոստումները: 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ դարավոր դժոխքը թվում էր վերացված և հայ գործիչներից շատերը իրենց խանդավառ միամտությամբ կարծում էին, թե ցարական գեներալների թների վրա հայկական անկախության կամ ինքնավարության գաղափարներն են արշավում դեպի Պարսկաստան:

Արևելյան Հայաստանի ազատագրման գործընթացը ցնծություն է առաջ բերում հայության բոլոր հատվածներում, նույնիսկ հնդկահայ գաղութում: Կալկաթայում գումարված բազմամարդ ժողովում Մեսրոպ Թաղիադյանը Երևանի ազատագրման առթիվ ճառ էր արտասանում և հայրենիք ուղարկած շնորհավորական նամակում գրում. «Աչքերդ լույս, որ մեր քաղցր աշխարքն պարսից դառն չարչարանքիցն ազատվեց, Քրիստոսի տերության ներքո ընկավ... Իմ լավ քաղաքացիք, էսպես երջանիկ բախտի որ դուք եք պատահել, կարծեմ որ մեր նախնիքն ևս Արշակունի թագավորության ժամանակումն էլ չէին պատահել, զերա թեպետ և թագավորությունն յուր յանցն էր, սակայն բարբարոսություն և զուլումն պակաս չէր: Ուրեմն աղաչեմ, նախ՝ աղոթս առնեք որ Աստված ամենաողորմած Կայսրն Նիկողայոսի աթոռն միշտ հաստատ պահի, սուրն կտրուկ, և ամեն թշնամաց վերա հաղթող: Ապա՝ աղաչեցեք, որ նույն Աստվածն մեր ազգին սեր, միաբանություն տա, երկար կյանք և բարի հաջողություն, որ կարենան ճանաչել, թե ինչ է լավն և հետևիլ նմին»[1]:

Պատերազմի հենց առաջին տարում ժողովրդական խանդավառության տարերային հոթձանքում ձևավորված հայ կամավորական շարժումը քաղաքական վառ տենչանքների մի ար-

---

[1] «Կենսագրութիւն Մեսրոպայ Դաւթեան Թաղիադեանց Երևանցւոյ», հավաքեց և խմբագրեց Տ. Հովհաննես Կ. Մկրյան, Թիֆլիս, 1866, էջ 133:

դիականացվող արտահայտություն էր, որ չխամրող զորությամբ դարեր շարունակ ապրում էր հայ զանգվածների ամենատարբեր ծալքերում և որոնք պոռթկացին և համակեցին ողջ արևելահայությանը: Փույթ չէր ամենևին, որ Հայաստանի իսկական ազատագրության վաղեմի ծրագիրը խունանում էր ցարական դիվանների ամուր պահարաններում: Հայ գործիչները շարունակում էին փայփայել կայուն այն բաղձանքը, թե պարսկահայերի ողբերգական ներկան ռուսական հովանավորության և խնամակալության շնորհիվ կդառնա ապահով: Դարերի մշուշապատ հեռավորությունից եկող հայ ազատագրական լեգենդի մասին գաղափարը 1826 թ. սկսած ռուս-պարսկական պատերազմի շնորհիվ մարմին էր առել: Իբրև ակնկալություններով և հույսերով ապրող անդրկովկասյան հայերի քաղաքական առաջնորդ, Աշտարակեցին մարտական հորդորներ էր անում և կոչեր արձակում ժամանակակիցներին, ոգեշնչում նրանց, թե մոտալուտ է հայրենի երկրի գարունը. «Հասավ ժամը, երբ աչքով պիտի տեսնենք Արարատյան աշխարհի և հայոց ազգի ազատությունը, հասավ ժամը, երբ Մայր Աթոռը պիտի վերականգնի իր վաղեմի անկախությունը. ոտքի կանգնեք, հայոց քաջեր, թոթափեցեք Պարսից լուծը, ուրախացրեք ալեզարդ Մասիսին, մի անգամ արյունով ներկեցեք հայրենի հողերը և ապա ապրեցեք ազատ... ժամ է արդեն, օ՛ն անդր... հիմա կամ երբեք»[1]:

Ն. Աշտարակեցին հավաստիացնում էր հայ կամավորներին, թե «... Ռուսիո օգոստափառ ինքնակալի ողորմած ուշադրությունը պսակներ կհյուսեն թե՛ ձեզ և թե՛ բոլոր ձեր համազգիներին»[2]: Ն. Աշտարակեցու և հայ ազատագրական շարժման մյուս գործիչների ռուսական օրիենտացիան բնավ չէր բխում լոկ ռուսահպատակ դառնալու մարմաջից կամ եկեղեցական-վարչական շահախնդրություններից: Ն. Աշտարակեցին և ազատագրական պայքարի մյուս գործիչները անդրադարձնում էին այն ակնկալությունները, որոնք առկա էին ժողովրդի ամենատարբեր ծալքերում: Լեոն միանգամայն իրականության համապատաս-

---

[1] Երիցյան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 268-269:

[2] Նույն տեղում, էջ 243:

խանող ձևով է բնութագրել Ն. Աշտարակեցուն և նրա ժամանակը. «Տասնիններորդ դարի սկզբում, այն խորհրդավոր միջոցին, երբ ժամանակը իր անողոք պահանջներն էր ներկայացնում հայերին, երբ ռուսաց տիրապետությունը նոր, ժպտուն հորիզոններ էր բաց անում, մեր հոգևորականության մեջ երևան եկավ մի նոր հերոս, որ հաջորդեց Հովսեփ Արղությանին և շարունակեց նրա գործը ավելի մեծ եռանդով»[1]:

Մտնելով ռուսական բանակների շարքերը և խանդավառված հայրենիքը պարսկական լծից ազատագրելու նվիրական զգացմունքներով, հայ կամավորական ջոկատները թշնամու դեմ անձնուրաց կռվի հերոսություն էին ցուցաբերում: Մեզ է հասել նրանց մասին դեկաբրիստ Ն. Մուրավյովի ուշագրավ մի տեղեկությունը: «... Նրանք թվապես ուժեղանում էին, - հարում է աքսորյալ դեկաբրիստը, - և մեր հանդես գալու պահին, հայկական առաջին դրուժինան, որ հանձնարարված էր Խերսոնյան գնդի ղեկավար սպաներից մեկին՝ պրապորշչիկ Սումբատովին, Ջալալ-Օղլիում մեզ միացավ և հավատարմության երդում ընդունեց... թվում էր, թե մի նոր ոգի էր թևածում ողջ հայերի մեջ, որոնք հույս ունեին վերականգնված տեսնել իրենց թագավորությունը...»[2]: Դեպի Անդրկովկաս առաջացող ցարական նվաճողականությունը, սահմանամերձ երկրներում աջակիցներ և համակիրներ հավաքագրելու իր տրադիցիոն քաղաքականության համապատասխան, հայ ժողովրդին դիտում էր այն ուժերից մեկը, որ կարող էր որոշակի նպաստ բերել նվաճողական իր ծրագրերին: Մինչդեռ XIX դարեմուտից և, մասնավորապես, նապոլեոնյան բանակների ջախջախման ավարտից և «Սրբազան դաշինքի» ոգեշնչողի դերն ստանձնելուց հետո, ցարիզմն ընդմիշտ փակված էր համարում հայ-ռուսական քաղաքական սիրախաղի հին շրջանը: Խոստացողի և հուսադրողի երբեմնի իր գործելակերպից չհրաժարվելով, նա այժմ էլ ջանում էր կազմակերպել աղերսներով իր օգնությունը հայցող քրիստոնյաների ուժը տարածքային նոր զավթումների համար, այն տարբերությամբ միայն, որ Ռուսաստանի

---

[1] Լեո, Ստեփանոս Նազարյանց, առաջին հատոր, Թիֆլիս, 1902, էջ 11:

[2] «Русский архив», 1889, кн. III, стр. 95-96.

հովանավորության ներքո «ինքնավարության» փոխարեն հայերը պիտի բավարարվեին ցարահպատակ դառնալու մեծագույն շնորհով:

Հայ կամավորները մարտնչում էին հայկական յուրաքանչյուր բնակավայրի համար, և նրանցից ամեն մեկը երևակայում էր, թե հաղթանակի կամ պարտության պատճառը իր զենքն է: Մինչդեռ կամավորների գոտեմարտը արտացոլումը չէր այն պայքարի ու նպատակի, որ նրանց գլխավերևում մղում էին ռուս ցարն ու գեներալները հայ ժողովրդի ճակատագիրը որոշելու համար: Կույր հավատի և միամտության պահերը դեռ չէին անցել: Կամավորական շարժման ախոյաններն ու սպասավորները տակավին չգիտեին, որ իրենք սոսկ արագացնում են դեպի ցարահպատակություն գլորվող հայ ժողովրդի պատմության անիվը: Հետագա իրադարձությունների լույսի տակ միայն հայ գործիչները կարողացան զանազանել ցարական խոստումների դրական և բացասական երանգները, ըմբռնել քրիստոնեասիրական կարգախոսների գործնական իմաստը:

Ռուս-պարսկական պատերազմի վերջին պահերին, և առանձնապես այն ավարտելուց հետո, Պասկևիչը միջոցների խտրություն չէր դնում երկրամասից վտարելու բոլոր նշանավոր հայ գործիչներին: Միանգամայն մոռացության տրվեցին ռուսական զորքերին մատուցած նրանց ծառայությունները: Ն. Աշտարակեցու գործունեությունը Անդրկովկասում դիտվեց այլևս ավելորդ, քանզի նա իր դերն արդեն կատարել էր Ռուսաց քաղաքականության նկատմամբ...[1]:

Թուրքմենչայի պայմանագրի ստորագրումից ընդամենը երեք շաբաթ անց, 1828 թ. մարտի 3-ին, կոմս Դիբիչին հղած իր նամակում Պասկևիչը գրում էր, որ ինքը Ներսեսի մասին «շատ դժվարության մեջ» է, որովհետև «քաղաքականությունը (պոլիտիկան) արգելում է իրեն բոլորովին հեռացնել նրան գործերից»[2]:

Դիբիչի պատասխանին չսպասելով, Պասկևիչը «շատ քա-

---

[1] Տե՛ս Երիցյան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 355:

[2] Զամինյան Աբր., Հայոց եկեղեցու պատմությունը, մասն Բ, Ն. Նախիջևան, 1909, էջ 155:

դաքավարի կերպով և ամենևին չդիպչելով նրա պատվին» Երևանի ժամանակավոր վարչության անդամությունից ազատեց Ներսեսին, իսկ մայիսի 21-ի թվակիր գրությամբ նա հանկարծակի բերեց հայ ազատագրական շարժման գործչին: Սկսված ռուս-թուրքական պատերազմում հայերին «ազատագրական» պատերազմի հորդորներ անելու համար Ն. Աշտարակեցին պիտի մեկներ Բեսարաբիա՝ իբրև թեմի առաջնորդ: «Իսկ ինչ վերաբերում է իմ Բեսարաբիա ուղևորվելու բարձրագույն հրամանին, - գրում է մինչև հոգու խորքը վիրավորված Ներսեսը, - ես իմ պարտքն եմ համարում անձամբ տեսնվել ձերդ պայծառափայլության հետ և ընդունել ձեր խորհուրդները ի բարօրություն հայոց ազգի»[1]:

Պասկևիչը ամեն կերպ աշխատեց չհանդիպել Աշտարակեցու հետ և գրավոր անգամ չուղարկեց նրա հայցած «խորհուրդները»: «Իմ նպատակն է եղել, - գրում էր Ներսեսը հոկտեմբերի 16-ի վերջին իր նամակում, - ծառայել աստծուն, թագավոր կայսրին և տերությանը, և տրիտուր իմ աշխատանքներին և ազնվության՝ աղերսել իմ որբացած ազգի արդար պաշտպանության մասին»[2]: Պատասխան իր նամակում Պասկևիչը նշում էր, որ կառավարությունը խտրություն չի դնում «հպատակների միջև», ինչպիսի ազգության ու կրոնի էլ նրանք պատկանելիս լինեն, միաժամանակ ավելացնում, որ ինքը բնավ կարիք չունի որևէ մեկի խրատներին՝ նորագրավ երկրի գործերը արդարացիորեն տնօրինելու մասին: «Ես չեմ հասկանում, - հարում էր կոմսը, - թե ինչ պատճառով հայոց ազգին դուք կոչում եք «որբացած»: Այդ բառը կարող է վերաբերվել միմիայն այն հայերին, որոնք գտնվում են պարսկական և օսմանյան իշխանության ներքո, բայց ամենայն ռուսաց մեծ թագավոր կայսրի բոլոր հպատակներն նրան ունեն ընդհանրական հայր և պաշտպան իրենց և, իհարկե, չեն կարող կոչվել «որբացած»[3]:

Ն. Աշտարակեցու հետ հաշիվները մաքրելուց հետո, Պասկևիչը դավեր և հալածանք սկսեց նաև Հ. Ալամդարյանի դեմ:

---

[1] Երիցյան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 365:

[2] Նույն տեղում, էջ 368:

[3] Նույն տեղում:

Ըմբոստ վարդապետի ընդհարումները ցարական աստիճանավորների հետ՝ Ներսիսյան դպրոցի և հայ եկեղեցու ինքնավարության հարցերի շուրջը հաճախ լարված բնույթ էին ստանում: 1830 թ. աշնանը Էջմիածնի սինոդը, Պասկևիչի թելադրանքով, Ալամդարյանին՝ «իբր խռովարար և ներսիսյան» աքսորեց Հաղպատ: Քնարերգու բանաստեղծը երկար պիտի մնար Հաղպատի վանքում, եթե չսկսվեր լեհական ապստամբությունը և Պասկևիչը չմեկներ Կովկասից: Ն. Աշտարակեցու հրավերով Ալամդարյանը փոխադրվեց Նոր Նախիջևան և նշանակվեց Սուրբ Խաչ վանքի վանահայր, որտեղ և 1834 թ. սպանվեց վանք ներխուժած ավազակների կողմից:

Հ. Ալամդարյանից հետո վտարման հերթը հասնում է գնդապետ Ղ. Լազարյանին: Խնդիրն այն է, որ պատերազմի հաղթական ավարտից հետո Պասկևիչը զրպարտում էր գաղթական հայերին, որ իբր նրանք Ռուսաստան են գաղթել՝ շլացած ռուսական ոսկուց: Պահպանվել է գնդապետ Լազարյանի այն գրությունը, որում նա առարկում է այդ զրպարտությանը: Նա հայտնում է ցարական գաղութարարին, որ Անդրկովկաս գաղթելու հայերի ցանկությունից զատ՝ կառավարությունն էլ «հավելյալ շահույթ ունի», այլապես նա հազարների տեղ կոպեկներ իսկ չէր ծախսի ներգաղթի կազմակերպման համար: «Վստահում եմ ասել, - գրում է Լազարյանը իր նամակում, - որ դուք լցնելով ձեր ձեռք բերած երկրները... մի վաճառաշահ և աշխատասեր ժողովրդով, տերության համար հարստության մի մեծ աղբյուր բաց արիք, որ ինչքան էլ մեծ ծախս արած լինի կառավարությունը ներգաղթողների վրա, ինքը հավելյալ շահույթ ունի»[1]:

Ցանկանալով գնդապետ Լազարյանին Կովկասից վտարելու համար հավաստի կռվաններ ունենալ, 1828 թ. սեպտեմբերի 28-ին Պասկևիչը գաղտնի շրջաբերական գրեց Պարսկաստանում գտնվող ռուսական զորքերի հրամանատար Պանկրատևին, Հայկական մարզի կառավարիչ Ալ. Ճավճավաձեին, ներգաղթի գծով Լազարյանի օգնական, փոխգնդապետ Մովսես Երկայնաբազուկ Արղությանին և Թեհրան մեկնող ռուսական դիվա-

[1] Պոտտո, Վերածնություն Հայաստանի, Փարիզ, 1904, էջ 21:

նագետ Ալ. Գրիբոյեդովին: Սրանցից ամեն մեկը պետք է բնութագրեր Ղ. Լազարյանի տեղն ու դերը 45 հազար պարսկահայերի ներգաղթի գործում:

«... Հայոց մշտական զորք ժողովելու, - ինչպես նաև իր ենթադրությունների մեջ Ղարաբաղը և մյուս երկրները մտցնելու վերաբերյալ՝ բնութագրերի մատակարարած տեղեկությունները բավարար էին, որպեսզի Պասկևիչը Լազարյանին վտարեր Կովկասից»[1]: Այստեղ ուշագրավն այն է, որ նրա հետ սերտ նամակագրության մեջ գտնվող Ն. Աշտարակեցին նույնպես մեղադրվեց «պետական շահերի մասին» չմտածելու, «երկրի վարչության մեջ խառնվելու», Մակուի խանության կցումով Հայկական մարզի տարածքը ընդարձակելու նկրտումների համար:

Գնդապետ Լազարյանը շարունակում է Ալ. Երիցյանը, «... ազգասիրությամբ տոգորված, Ներսեսի նման, հափշտակված էր հայրենյաց ազատության գաղափարներով»[2]: Հարկավ մեծանուն Լազարյանների հայրենասեր և ազգային-քաղաքական որոշ ծրագրեր փայփայող վերջին ներկայացուցիչն էր գնդապետ Լազարյանը, որովհետև Անդրկովկասի նվաճումն ավարտվելուց հետո, երբ ցարիզմն այլևս մեծ կարիք չուներ հայ առևտրական բուրժուազիայի և հոգևորականության օժանդակության, բնական է, որ նրանք զրկվեին այն ազդակներից, որոնցից սնունդ էր ստանում նրանց ինչպես քաղաքական գործուն դերը, այնպես էլ հայրենասիրությունը: Այդ տոհմի ներկայացուցիչները հետագայում իրենց ազգային ծագումը հիշում էին գեթ այն պահերին, երբ ցարիզմը կարիք էր զգում նրանց միջոցով հայ ժողովրդի շլինքին փաթաթել այս կամ այն կարգադրությունը կամ նույն այդ ժողովրդին մղել դեպի արտաքին թշնամին[3]:

Արևելյան Հայաստանի նվաճումից հետո ցարիզմի գաղութային քաղաքականությունը մտնում է իր նոր փուլի մեջ: Եվրոպական պետությունների գաղութային տիրապետության օրի-

---

[1] Երիցյան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 393:

[2] Նույն տեղում, էջ 310:

[3] Տե՛ս Դիլոյան Վ., Լազարյանների հասարակական-քաղաքական գործունեության պատմությունից, Երևան, 1966, էջ 138-139:

նակով, մի շարք երկրների գաղութացման մոտ 200 տարվա իր փորձով ցարիզմը ձգտում էր ինչպես Անդրկովկասի մյուս երկրներում, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանում, ստեղծել այնպիսի կարգեր, որոնք կկարողանային ապահովել ու հարատև դարձնել նրա գաղութային տիրապետությունը, հնարավորություն կտային ինչպես կառավարությանը, այնպես էլ ռուս կալվածատերազնվականներին ու առևտրա-արդյունաբերողներին առավել օգուտ քաղել այս նոր գաղութից:

Ցարիզմի այս ձգտումների հաջող իրականացման համար ամենից նպատակահարմարը, իհարկե, այն կլիներ, որ նվաճված երկրում անմիջապես մտցվեին ցարական բյուրոկրատիվ վարչաձև և օրենքներ, երկրի կառավարման ամբողջ գործը միանգամից կենտրոնացվեր ռուս բարձր պաշտոնյաների ձեռքում: Բայց բանն էլ հենց այն էր, որ եթե ցարական կառավարությունն իր գաղութներից առավել հետամնաց վայրերում տեղ-տեղ դիմում էր այդպիսի քայլերի, ապա հայ ժողովրդի նկատմամբ, որի համար ամենից թանկը միշտ էլ եղել է իր ազատությունն ու անկախությունը և որը դարեր շարունակ հերոսաբար պայքարել էր ազատության և անկախության համար, չգործադրեց և չէր էլ կարող միանգամից գործադրել այդպիսի պրակտիկա: Ցարական բյուրոկրատիան, չնայած իր «ամենազորությանը» հայ ժողովրդի նկատմամբ, Արևելահայաստանի նվաճումից հետո էլ մտրակի քաղաքականության հետ մեկտեղ շարունակում էր կիրառել նաև շաքարահացի խորամանկ ու խարդախ քաղաքականությունը: Պետրոս Մեծից սկսած, հայ ժողովրդի գլխին այնքան առատ խոստումներ էր տեղում՝ նրան ազատություն և անկախություն տալու մասին, իսկ Եկատերինա Երկրորդը նրան խաբում էր հայկական թագավորությունը վերականգնելու սին խոստումներով: Եվ երբ արդեն փաստ էր դարձել Արևելյան Հայաստանի նվաճումը, ցարական կառավարությունը չէր կարող միանգամից զանց առնել քանիցս արած իր խոստումները և, հասարակական կարծիքը մոլորեցնելու նպատակով, թեկուզ առերևույթ, ձևական տեսակետից որոշ գոհացում չտար նրա սպասումներին: 1828 թ. մարտին Հայկական մարզի (Армянская область) կազմակեր-

պումը, հայ հոգևորականությանը, ազնվականներին և առևտրականներին շնորհած արտոնություններն ըստինքյան այդպիսի քաղաքականության արդյունք էին, նրանց հպատակեցնելու և օգտագործելու միջոց: Խաների և փաշաների լծի տակ դարերով տառապած հայերը թերևս իրավունք ունեին ուրախանալու «Հայկական մարզ» կամ ինչպես իր ժամանակին ընդունված է եղել ասելու՝ «Հայոց աշխարհ» հորջորջումով: Բայց դա իրական արժեքից զուրկ, քաղաքական նկատառումներից թելադրված մի ակտ էր, դրանով հայ ժողովուրդը ինքնուրույնություն ձեռք չէր բերում և «Հայոց աշխարհ» հորջորջումն էլ շուտով կորցրեց իր դերը և, իբրև օգտագործված լաթի կտոր, դեն շպրտվեց: Ցարիզմի այդօրինակ գաղութային վարչական քաղաքականության տեսակետից բնորոշ մանյովր էր նաև տեղացիների մասնակցությամբ ժամանակավոր մարզային վարչություններ կազմակերպելը, ինչպես այդ անում էր Պասկևիչը, օրինակ՝ Երևանի, Կարսի, Ախալցխայի մարզերում և այլն: Սրանից չպետք է եզրակացնել, թե սա բացառիկ երևույթ էր, ցարական առանձին կառավարիչների անձնական վերաբերմունք հայ ժողովրդի նկատմամբ: Ո՛չ, ժողովուրդներին ստրկացնելու քաղաքականությունը ցարիզմի և առհասարակ բոլոր գաղութարար պետությունների գիշատիչ սկզբունքն է: Ցարիզմն իր տարածքային ընդարձակումները XIX դարում կատարում էր ժողովուրդների «ազատագրության» նշանաբանի տակ: Անդրկովկասի քրիստոնյա ժողովուրդների, այդ թվում և հայերի նկատմամբ, երբ նրանք գտնվում էին խաների և փաշաների լծի տակ, ցարիզմն այդ կարգախոսը գործադրում էր ամենալայն չափերով, այն դարձրել էր իր նվաճումների դրոշակ: Սակայն Արևելահայաստանի նվաճումից հետո, բավական եղավ մի կարճատև շրջան, որպեսզի ցարական բյուրոկրատիան «ժողովուրդների ազատության» քղամիդի տակ դուրս ցցի իր գաղութային քաղաքականության ժանիքը:

Արևելահայ ժողովուրդը տակավին շունչ չքաշած խանափաշայական հեղձուցիչ մթնոլորտից, ընկնում էր ցարիզմի գաղութային քաղաքականության շրջապտույտի մեջ և առաջինը, որ պատերազմական անողոք գործողություններից հետո ծանրա-

նում էր նրա ուսերին, դա ցարական բյուրոկրատական վարչաձևն էր, որը գոյատևեց մինչև Փետրվարյան հեղափոխությունը:

Պրոֆեսոր Վ. Պարսամյանի «Ցարիզմի գաղութային քաղաքականությունը Հայաստանում» գիրքը խորհրդահայ պատմագրության մնայուն արժեքներից է:

ԳԼՈՒԽ ՅՈԹԵՐՈՐԴ

ՄԻՆՉԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԵՎ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԼՈՒԾՄԱՆ ՇՈՒՐՋ ԼԵՈՅԻ ՊԱՏՄԱԲՆԱԿԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԵՏԵՐԸ

Յուրաքանչյուր սերունդ իր ազգային հիշողությունից վերցնում, ժամանակի քննախույզ հայացքով գնահատում, վերագնահատում և ապագային է փոխանցում անուններն այն արժանահիշատակների, ովքեր անձնվեր տքնության համար վաստակում են ժողովրդի անանց հարգանքն ու սերը: Մեր ժողովրդի համար այդպիսի անուն է նաև Լեոն:

Բավական է թերթել անցյալ դարավերջի և ընթացիկ հարյուրամյակի առաջին տասնամյակների կովկասահայ թերթերն ու ամսագրերը, թռուցիկ հայացք նետել հայագիտական գրականությանը՝ համոզվելու, որ տակավին 18 տարեկանում, ռուսական նարոդնիկական միջավայրում մեծ ժողովրդականություն վայելող գերմանական գրող Ֆրիդրիխ Շպիլհագենի նշանավոր վեպի «Մեկը դաշտում զինվոր չէ» հերոս Լեո անունը վերցրած – յուրացրած Առաքել Բաբախանյանը, որպես գրող, գրական քննադատ, հրապարակախոս ու պատմաբան ժամանակաշրջանի հանրաճանաչ դեմքերից էր: Լեոյի գեղարվեստական ստեղծագործությունը բնութագրվում է բոլորանվեր ժողովրդասիրությամբ և ռեալիզմի՝ ժամանակի առաջադիմական գրական միտումների պաշտպանությամբ: Նրա պայքարը գրական հետադիմական հոսանքների դեմ պատկանում է հայ գրաքննադատական մտքի արժեքների թվին:

Լեոյի դիմադարձը գեղարվեստական գրականությունից և գրականագիտությունից դեպի հայ ժողովրդի հասարակական մտքի և քաղաքացիական պատմության ուսումնասիրման ասպարեզ հիմնականում տեղի ունեցավ 19-րդ դարի վերջին տասնամյակին:

Լեոն, որպես պատմաբան, իր գործունեությունն սկսեց պատմական մի ժամանակաշրջանում, երբ սխոլաստիկայի հիմ-

քով հասակ առած կղերապահպանողական պատմագրությունը նահանջել էր իր նախկին «ամուր» դիրքերից՝ տեղի տվել ազգային-պահպանողական և լիբերալ-բուրժուական ուղղություններին: Ընտրելով վերջին ուղղությունը, նա կարողացավ զգալիորեն առաջ անցնել ոչ միայն Մ. Էմինից և Մ. Գարագաշյանից, Ք. Պատկանյանից և Գր. Խալաթյանից, հայագետ Մխիթարյաններից, այլև Ստ. Պալասանյանից և Ալ. Երիցյանից:

Լեոյի գիտական ուղղությունը ռեալիզմն էր, համոզմունքը կամ դավանանքը՝ լիբերալիզմը: Նրա բոլոր մինչխորհրդային գրվածքները չէին խոտորվում այն սկզբունքներից, որոնց պաշտպանն էր Գր. Արծրունու «Մշակը»: Լեոյի համար մարդկային հասարակության մեջ չկան հանկարծակի թռիչքներ, այլ ամեն ինչ, այդ թվում և ազգերը, բարձրանում, զարգանում են աստիճաններով: Չնայած Լեոյի գիտական բեմելի պահին հայ պատմագիտության ազգային-պահպանողական դպրոցը, կղերականի համեմատությամբ, նոր աստիճանի էր բարձրացրել պատմության ուսումնասիրությունը, բայց, այնուամենայնիվ, տառապում էր մեթոդաբանական և պատմահմաստասիրական սահմանափակ հայեցողությամբ և չէր կարողանում պատմությունը դուրս բերել մտածողության իդեալիստական շրջանակներից: Տակավին 1880-ական թվականների վերջերին Լեոն դժգոհում էր, օրինակ, որ չկա ժողովրդի քաղաքացիական և ընկերային հարաբերությունների պատմությունը, որ հայոց պատմությունն առավելապես դիտվում է արտաքին պատերազմների և ներարշավ դեպքերի կապակցության մեջ: Նա համամիտ էր Ռաֆֆու այն հարցադրմանը, թե «Մեր պատմության մեջ գրեթե մոռացված է ամբոխը: Մեր պատմագիրները չեն նկատել, որ բացի թագավորներից և իշխաններից, բացի հոգևորականներից և զինվորներից Հայաստանում կար և ժողովուրդ, որ ապրում էր, որ յուր կյանքն ուներ, որ յուր տոները, հանդեսներն ու ցնծություններն ուներ, և որի հոգեկան ու բարոյական հակումներն արտահայտվում էին այս կամ այն հասարակական երևույթների մեջ: Մեր պատմությունը լուռ է այդ բոլորի մասին»[1]:

---

[1] Ռաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. ութերորդ, Ե., 1986, էջ 6:

Այս առումով Լեոն հայտնի չափով Ռաֆֆու գաղափարակիցն էր, այն տարբերությամբ միայն, որ եթե Ռաֆֆու մոտ դոմինանտը վիպականն էր, ապա Լեոյի մոտ իշխում էր պատմականը: Ասենք նաև, որ Լեոն այնքան էր մարսում պատմական փաստաթղթերը, որ երբեմն չէր վկայակոչում դրանք, այլ պատմում էր իբրև գրող: Պատմական փաստերի ու փաստաթղթերի գրողական ընկալումը և ժամանակագրական համապարփակ ընդգրկումը նրան հնարավորություն տվեցին հայոց պատմությունը դիտել որպես միասնական ամբողջություն: Նա նման չէր այն պատմաբաններին, ովքեր պատմական անցքերը գնահատում են նեղ ժամանակագրական կտրվածքի անձուկ միջավայրում: Նրա միտքը շատ ավելի խորն էր ակոսում ուսումնասիրվող երևույթի պատմական և հասարակական զարգացումների ենթահողը: Ուսումնասիրության այդ մեթոդի կիրառմամբ նա միանգամից քննության առարկա դարձրեց ամբողջ հայոց պատմությունը՝ սկսած հնագույն ժամանակներից մինչև հայ-ռուսական հարաբերությունները, Հայկական հարցն ու արևմտաեվրոպական դիվանագիտությունը, ինդսմին, միատեսակ հետաքրքրություն հանդես բերելով ինչպես պատմական փաստերի, այնպես էլ դրանց շարժիչ գաղափարախոսության նկատմամբ: Փաստորեն, հայ ժողովրդի պատմության մեջ չկա մի հիմնահարց, որին մոտեցած և իր խոսքն ասած չլինի հայ պատմագրության երախտավոր այդ մշակը: Հարթ ու անարգել նրա գրիչը հեղեղել է հայոց պատմության ամենատարբեր սահմանները: Հայ ժողովրդի հին, միջնադարյան և նոր պատմության ամենահրատապ և կենսական խնդիրների, հարևան երկրների հետ զանազան առնչությունների, համաշխարհային տարբեր անցքերի, դեպի ռուս ժողովրդի հետ համագործակցություն տանող փոխհարաբերությունների՝ Լեոյի խորատես գնահատականները մեծ նշանակություն են ունեցել հայ պատմագրության զարգացման համար, նկատելի ազդեցություն են գործել հայ հասարակագիտության բոլոր մարզերի վրա: Նա կարողացավ հայ ժողովրդի համար բախտորոշ նշանակություն ունեցած երևույթները քննության ենթարկել՝ սերտորեն առնչելով իրականությանը:

Թե՛ կենսագրական բնույթի և թե՛ պատմագիտական իր աշխատություններում Լեոն աշխատում էր հատկապես վեր հանել հայ ազատագրական պայքարի վերջին դարերի մանրամասները: Մինչխորհրդային շրջանի իր աշխատություններում («Ստեփանոս Նազարյանց», «Գրիգոր Արծրունի», «Հայկական տպագրություն», «Հոսեփ կաթողիկոս Արղության», «Պատմություն Երևանի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի» և այլն) Լեոն շատ բարձր էր գնահատում հայերի ռուսական կողմնորոշումը և Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին:

«Ռուսաց զենքը ոչ միայն բերում էր խաղաղություն և հանգստություն, - գրել է Լեոն, - այլև կապող մի կամուրջ էր այնքան դժբախտություններ տեսած մեր երկրի և եվրոպական քաղաքակրթության միջև: Ռուսաստանի հովանավորության տակ մտած ժողովուրդները այլևս ոչ մի հոգս չէին կարող ունենալ, բացի մտավոր և կուլտուրական առաջադիմությունից»[1]:

Դժվար չէ գտնել ծայրը այն կարմիր թելի, որ անցնում էր հայ լիբերալ-բուրժուական պատմագրության և հրապարակագրության բոլոր հյուսվածքների միջով՝ խաղաղ տնտեսական կյանք և կուլտուրական ոգորումն:

Հայ լիբերալների այս մտայնությունը մխրճվում էր այն իրադրության մեջ, որ ստեղծվել էր արևելահայ կյանքում ռուսական տիրապետության շնորհիվ: Հայ բնակչության աճն Անդրկովկասում բարձրացրել էր հայերի տեսակարար կշիռը: Հաստատված խաղաղությունը, կյանքի ու գույքի համար ստեղծված անվտանգությունը, ռազմական և վարչական նպատակներին ծառայող պետական շինարարություններն ու մատակարարումները բարձրացրել էին հայ բուրժուազիայի եռանդուն գործունեությունը: Հայ լիբերալներին ուրախացնում էր, թե ինչպես ազգայնորեն համակենտրոնացող արևելահայությունը զարգացնում էր իր կուլտուր-ազգային կյանքը, հասունանում բուրժուական զարգացման համապատասխան ազգային-կուլտուրական կյանքի ու գիտակցության համար: Ռուսաստանը, գրում էր Լեոն, վերջ դրեց Անդրկովկասում իշխած պարսկա-թուրքական անիշխա-

---

[1] Լեո, Ստեփանոս Նազարյանց, հ. առաջին, Թիֆլիս, 1902, էջ 3:

նությանը, տեղական ժողովուրդներին ընձեռեց անձի, գույքի, տնտեսական ու կուլտուրական զարգացման հնարավորություն, նորանվաճ երկրամասի հայկական շրջանները Ռուսաստանի հետ միացան կանոնավոր և անխափան ճանապարհներով: Նոսր բնակչություն ունեցող, տնտեսապես հետամնաց, ֆեոդալական-նահապետական կենցաղի մեջ սուզված հայկական շրջանները ներգրավվեցին ապրանքաշրջանառության և հետզհետե զարգացող բուրժուական հարաբերությունների ոլորտի մեջ: Ռուսական տիրապետությունը նախադրյալներ ստեղծեց արևելահայերի ազգային համախմբման համար: Լեոյի համար հայ ժողովրդի վերջին դարերի պատմության ուսումնասիրությունը չուներ մի այլ վեհ կոչում, քան ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցության կողմնորոշիչի դերը: Ստ. Նազարյանի և Գր. Արծրունու նման Լեոն այն կարծիքն ուներ, որ ռուսական կուլտուրան բարերար ներգործություն է ունեցել հայերի ազգային-կուլտուրական զարգացման վրա: Այս առումով ուշագրավ են Գր. Արծրունուն նվիրված նրա տողերը: «Կովկասը, - գրում էր Լեոն, - նրա (Գր. Արծրունու - Ն. Ս.) առջև ներկայանում էր մի այսպիսի երևույթ: Ռուսաց տիրապետությունը հաստատել է քաղաքական խաղաղություն, երկիրը այլևս պատերազմի դաշտ չէ և նրա մեջ ապրող ազգերը միայն մի նպատակ, մի ձգտում պիտի ունենան՝ գնալ առաջադիմող մարդկության ետնից, յուրացնել եվրոպական լուսավորությունը, ապրել քաղաքակիրթ ազգերի կյանքով»[1]: Այն, ինչ Լեոն վերագրում էր Գր. Արծրունուն, վերաբերվում էր և իրեն:

Վրաստանի՝ Ռուսաստանին միացման 100-ամյակի առթիվ գրած հոդվածում նա առավել անսքող դարձրեց քաղաքական կողմնորոշման իր լիբերալիզմը: Ըստ Լեոյի, Ռուսաստանը ոչ թե օգուտի կամ շահի համար մտավ Վրաստան, այլ հանուն վրաց ժողովրդի «արդար» պաշտպանության, քանզի ինքը՝ Ալեքսանդր Առաջինը «անարդար» բան էր «համարում ուրիշ երկիր յուրացնելը»[2]: Նա մեծ գոհունակությամբ էր խոսում Ալեքսանդր 1-ինի 1801 թվականի սեպտեմբերի 12-ի հրովարտակի մասին: «Կով-

---

[1] Լեո, Գրիգոր Արծրունի, հ. երկրորդ, Թիֆլիս, 1903, էջ 248-249:

[2] Տե՛ս «Մուրճ», 1901, N 2:

կասը շատ տիրապետողներ էր տեսել, - գրում էր Լեոն,- բայց նրանցից ոչ ոք այսպիսի խոսքեր չէր արտասանել: Տասնյակ դարերի ընթացքում այստեղ հաստատված էր արյունի, հափշտակությունների իրականությունը: Տասնյակ դարերի ընթացքում այստեղ Ասիան էր բռնացած: Ռուսաց կայսրի այս խոսքերը բոլորովին նոր էին, դեռ չլսված այս դժբախտ ու արյունաքամ կողմերում...

Եվ նրանք միանգամայն կերպարանափոխեցին ասիական խեղճ ու խավար միջավայրի հազարամյա ճակատագիրը... Եվ ազգաբնակչությանը մնում էր թոթափել հնության շղթաները, գնալ առաջադիմող ազգերի և հանրամարդկային իդեալների ետնից և այսպես գտնել իր երջանկությունը»[1]:

Լեոն նույն մերձեցմամբ էլ գնահատում էր Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին և Նիկոլայ Առաջինի 1828 թ. մարտի 21-ի «Հայկական մարզ» ստեղծելու վերաբերյալ հրամանագիրը: Հարկավ, շատ ավելի լավ կլիներ, եթե իրականանային հայ ազգային-քաղաքական ակնկալությունները, բայց ստեղծված նոր կացության պայմաններում «ազատվել պարսկական բարբարոս ռեժիմից առանց նույնիսկ պայմանների, - գրում էր նա, - այդ էլ հավասար չափով փափագելի էր հայության համար»[2], քանզի Ռուսաստանը «հրավիրում էր իր նոր հպատակներին խաղաղ և հանգիստ զբաղվել կրթության, առաջադիմության և բարոյական վերածնության նպաստող գործերով»[3]: Լեոն այնքան էր գունազարդում ռուսական տիրապետությունը և նրա առաջ բերած հետևանքները, որ Անդրկովկասը միացնելուց հետո այնտեղ ռուսական պետական օրենքներ մտցնելու և վարչություն կազմակերպելու ուղղությամբ ցարիզմի ձեռնարկած հարկավ առաջադիմական միջոցառումների կողքին, նույնքան կարևորություն էր տալիս Նիկոլայ Առաջինի՝ 1836 թ. մարտի 11-ի շնորհած «Հայ-լուսավորչական հավատի հոգևոր գործերի կառավար-

---

[1] Լեո, Ստեփանոս Նազարյանց, հ. առաջին, էջ 2-3:

[2] Լեո, Պատմություն Երևանի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի, Թիֆլիս, 1914, էջ 88:

[3] «Մշակ», 1900, N 92:

ման կանոնադրությանը» («Պոլոժենիե»): Անդրկովկասում ցարիզմի բոլոր ձեռնարկները դրվատող Լեոն իր ոչ մի աշխատության մեջ այնպես էլ չբացատրեց, թե ինչպե՞ս և ի՞նչ հարցում «Պոլոժենիեն» շրջեց մեր պատմության անիվը»[1]: Դա, ըստ էության, մի փաստաթուղթ էր, որով ցարիզմը կամենում էր սահմանափակել պետականությունից զուրկ հայ ժողովրդի քաղաքական հարցերի տնօրեն՝ եկեղեցու իրավունքները: Եթե ցարիզմի արտաքին քաղաքականությունը պահանջում էր շահել հայերի համակրանքը, ապա ներքին քաղաքականությունը խուսափում էր երկրի սահմաններում, թեկուզ և կրոնական, ուժեղ միավորումներ ստեղծելուց: Այդ քաղաքականությունը հետամուտ էր մի սկզբունքի՝ մեծապետական սեղմումներով խեղդել դպրոցական-մշակութային ինքնավարությունները կամ պայմաններ հարդարել հրելու նրանց դեպի ռուսացում:

Հայ ժողովրդի կրոնական և մշակութային-կրթական հաստատությունների նկատմամբ ցարիզմի հալածական քաղաքականությունը ավելի ցցուն դարձավ 1880-ական թթ. սկսած և մակընթացություններով ու տեղատվություններով շարունակվեց մինչև գրեթե նրա տապալումը: Ասում ենք «գրեթե», որովհետև ռուսական առաջին բուրժուական հեղափոխության հարվածների տակ այն փոքր-ինչ փոխեց իր թափը, ձևն ու ուղղությունը:

Մինչխորհրդային շրջանի իր աշխատություններում Լեոն չանդրադարձավ պատմության առջև որևէ արդարացում չունեցող ցարիզմի այդ քաղաքականությանը, մանավանդ, որ լիբերալ պատմաբանն իր ուսուցիչներ Ս. Նազարյանի և Գ. Արծրունու հետևությամբ բազում առիթներով գրել էր, թե Ռուսաստանի կայսրության սահմաններում դժվար թե գտնվեր մի ժողովուրդ, որն ավելի հավատարիմ գտնվեր դեպի ցարի գահը, որքան հայ ժողովուրդը:

Լեոն ուսումնասիրել է արևմտահայության ծանր կացության պատճառները, եվրոպական դիվանագիտության մտամարզանքների առարկա Հայկական հարցը, գուշակել Թուրքիան մեծ

---

[1] Տե՛ս Լեո, Ստեփանոս Նազարյանց, հ. առաջին, էջ 2-3:

տերությունների կցորդ դարձնելու մրցապայքարի արդյունքներով նրա հպատակ քրիստոնյա ժողովուրդներին սպասվելիք էլ ավելի ահավոր աղետները: Արևելյան ճգնաժամին և Հայկական հարցին նվիրած իր աշխատություններում Լեոյին հաջողվել է պատմականության դիրքերից լուսաբանել միջազգային իրադրության, Թուրքիայի ներքին ու արտաքին կացության հանգուցային մի շարք հիմնահարցեր, այն հիմնական դեպքերի ընթացքն ու դեմքերի գործողությունները, որոնք առավել են առնչվել արևմտահայերի քաղաքական ճակատագրին, Հայկական հարցի շուրջը ծավալված դիվանագիտական գործողություններին:

Մեծ հետաքրքրությամբ են կարդացվում ներքին դրամատիզմով հագեցված Հայկական հարցի վերաբերյալ նրա «Գլադստոն» (1899 թ.), «Հայկական հարցի վավերագրերը» (1915 թ.) աշխատությունները, բազմաթիվ հոդվածները, ուր ցույց է տրվում, որ մեծ տերությունները նպատակ էին հետամտում բոլոր միջոցներով կանխել 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում ռուսական բանակների հաղթանակին համապատասխան Ռուսաստանի քաղաքական և դիվանագիտական վերընթացը: Մեծ տերությունները ամեն կերպ խոչընդոտեցին Ռուսաստանի գործուն մասնակցությամբ արևմտահայության քաղաքական կացության բարելավմանը: Վավերագրերի և տրամաբանության լեզվով Լեոն այսօր էլ ընթերցողի առջև բացում է աշխարհի վերաբաժանման, նոր գաղութների նվաճման համար գոտեմարտի բռնված եվրոպական տերությունների հանցավոր դիվանագիտության խարդավանքները Հայկական հարցում: Ժամանակի քննությանն են դիմացել Լեոյի այն մտքերը, թե մեծ տերությունների համար Հայկական հարցը սոսկ միջոց էր Օսմանյան կայսրության գլխին մտրակը ճոճելու, նրա ներքին գործերին միջամտելու համար:

Խոսուն փաստերով ու կուռ տրամաբանությամբ Լեոն բարձրացնում էր վարագույրն այն խարդավանքների, որոնցով նույն այդ տերությունները 1894-1895 և 1915 թվականներին արևմտահայությանը ոչ միայն չպաշտպանեցին թուրքական

բարբարոսներից, այլև իրենք անմիջական մեղսակիցը դարձան հայկական ցեղասպանության իրականացմանը: Հարկավ, Լեոն ևս ունեցել է եվրոպական դիվանագիտության հայանպաստ խոստումները դյուրահավատորեն ընկալելու՝ հայ հասարակական մտքի նախորդ շատ ներկայացուցիչներին հատուկ թուլությունը: Այսպես, օրինակ, նա ավելորդ ներբողներ է շռայլել անգլիական իմպերիալիզմի «հոչակ ստացած» լիբերալիզմի պարագլուխ Գլադստոնին:

«Տասնիններորդ դարում, - գրել է Լեոն - համաշխարհային հոչակ ստացան շատ պետական գործիչներ, բայց դրանց մեջ միայն Գլադստոնն է, որ իր գործունեությամբ և դավանած սկզբունքներով վաստակեց մարդկության բարեկամի մեծ անունը: Նա ցույց տվեց ամբողջ աշխարհին, որ կարելի է լինել իր երկրի մարդ, իր կառավարության պաշտոնյա, նվիրվել իր երկրի բարօրության, և միևնույն ժամանակ մնալ մարդասեր, տանջվածների պաշտպան, ազգերի եղբայրության հզոր ախոյան: Գլադստոնը հասավ փառքի գագաթնակետին, բայց միշտ մնաց ժողովրդական մարդ. քրիստոնեական գաղափարը ժամանակակից քաղաքական գործիչների շրջանում նրա պես մի անձնվեր զինվոր չի տվել»[1]:

Թե ինչ արեց «տանջվածների պաշտպան» ու «ազգերի եղբայրության հզոր ախոյանը» սուլթանական Թուրքիայի ճիրաններում գալարվող բազմաչարչար հայ ժողովրդի համար, Լեոն լռում է: Լռում է, որովհետև նա և 1890-ական թվականների նրա ժամանակակից սերունդը գիտեր միայն, որ Գլադստոնը եղել է Մեծ Բրիտանիայում հայանպաստ հանրային կարծիքի ստեղծման և Անգլո-հայկական ընկերության (1882 թ.) կազմակերպման նախաձեռնողներից և նրան է պատկանում «Ծառայել Հայաստանին՝ նշանակում է ծառայել մարդկությանը» թևավոր արտահայտությունը, բայց անգիտանում էին, որ անգլիական լիբերալիզմի պարագլուխը, և 1868-1874, 1880-1885, 1886, 1892-1894 թվականներին Անգլիայի պրեմիեր-մինիստրը, միայն ու միայն պաշտոնաթողության ժամանակ, ընդդիմության մեջ գտնվելիս է հան-

[1] Լեո, Գլադստոն, Թիֆլիս, 1899, էջ 5-6:

դես եկել այսպես կոչված հայանպաստ հայտարարություններով: Նա հայերին հիշել և Հայկական հարցը օգտագործել է որպես պահպանողականների դեմ քաղաքական պայքարի միջոց, իսկ իշխանության գլուխ անցնելուց հետո շարունակել է նույն ծավալապաշտական քաղաքականությունը: Հատկանշական է, որ Հայկական հարցում պահպանողականներ Բիքոնսֆիլդի և Սոլսբերիի գլխավորած կառավարությունների քաղաքականության քննադատությամբ հանդես եկող լիբերալ Գլադստոնը 1892-1894 թթ. կրկին պրեմիեր-մինիստր դառնալով, ոչ մի լուրջ քայլ չձեռնարկեց սուլթանական կառավարության վրա ներազդելու համար: Իրականում Գլադստոնը իր հայասիրական ելույթներով միայն բրիտանական հասարակական կարծիքն է նախապատրաստել կառավարության նվաճողական քաղաքականությունը դյուրացնելու համար: Մինչդեռ հայ լիբերալ բուրժուական պատմաբաններից ոմանք, օրինակ Կ. Թումայանը, կուռքացնում էին Գլադստոնին և քիչ էր մնում նրան համարեին հայ ժողովրդի փրկիչ, այնքան համակիր «Հայոց, որ իր կենաց վերջին ատենաբանութիւնը Հայոց համար ըրաւ»[1]: Իր գործունեությամբ Գլադստոնը մոլի իմպերիալիստ էր, բրիտանական գաղութային քաղաքականության հմուտ գործադրողն ու ճնշված ժողովուրդների ազատագրական պայքարի թշնամին: Լեոն հետագայում հանգեց այդ կարծիքին: Եթե «Գլադստոն» աշխատության մեջ նա չէր կարողացել թափանցել Անգլիայի լիբերալ կուսակցության պարագլխի փարիսեցիական քաղաքականության էության մեջ՝ նրան համարելով Հայկական հարցի պաշտպան, ապա հետագայում խզվել էր այդ սխալից և իրավացիորեն գրել, որ նա հույների «լեշերի վրայով էր քայլում դեպի Նեղոսի ափերը»[2]:

1890-ական թթ. Գլադստոնը մի քանի անգամ ելույթ ունեցավ Հայկական հարցի առթիվ: Նրա ճառերը կառուցված էին այնպես, որ իբր թե Արևելյան հարցում անգլիական կառավա-

---

[1] Տե՛ս Թումայան Կ., Պատմութիւն Արևելյան խնդրի և առաջնորդ Հայկական հարցի, հ. Բ, Լոնդոն, 1900, էջ 596:

[2] Լեո, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հ. Ա, Փարիզ, 1934, էջ 125:

ությունը ղեկավարվում է բացառապես հումանիզմի և հայ ժողովրդին կարեկցելու սկզբունքով, որ Անգլիային հետաքրքրում է միայն Հայկական հարցի լուծումը: Մինչդեռ, ըստ էության, Գլադստոնի ելույթները հայ ժողովրդին իրական ոչ մի օգնություն չէին խոստանում: Միանգամայն ճիշտ էր 1920-ական թվականների Լեոն, երբ գրում էր, թե Գլադստոնի քաղաքականությունը «բացարձակ թշնամական և աղետաբեր էր հայ ժողովրդին»[1], և սխալ էր նաև Ա. Ամֆիտեատրովը, որը չկարողանալով թափանցել անգլիական դիվանագիտության մութ ծալքերը, ասել էր, թե 1890-ական թթ. Անգլիայի քաղաքականությունը Հայկական հարցում կարելի է համարել միանգամայն «անշահախնդիր... անգլիական համակրանքը հայերի նկատմամբ չուներ հետին նպատակներ»[2]: Այս տողերը ակամա ներբողներ են դառնում Գլադստոնին, մանավանդ, երբ այն դիտարկում ենք 1895-1896 թթ. հայկական ջարդերի իրադարձությունների հենքի վրա, երբ լռել էին անգլիական լիբերալների հայանպաստ ելույթները: Գլադստոնը նույնիսկ հրաժարվել էր Անգլո-հայկական ասոցիացիայի խնդրանքը կատարել ելույթ ունենալ և դատապարտել կոտորածները: Գլադստոնը պահպանողականների կառավարությունից այլևս չի պահանջում ճնշում գործադրել սուլթանի վրա հայերի դրությունը բարելավելու համար:

«Հայոց հարցի վավերագրերը» արժեքավոր աշխատության մեջ Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածի իր մեկնաբանությունում Լեոն գրում է, թե ինչպես «բարվոքումների և բարենորոգումների» անորոշ խոստումը առաջին իսկ քայլից հայ գործիչները ըմբռնեցին այն մտքով, թե Արևմտյան Հայաստանը այդ հոդվածով պետք է ստանա ինքնավարություն: Տակավին Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի ամբողջական տեքստը չհրապարակված, գրում է Լեոն, տակավին գերմանական լրագրերից միայն մեկն էր կարողացել պայմանագրի բովանդակությունը պատմել, այն էլ ոչ շատ հարազատությամբ, և ահա «Հայոց հարցի նշանավոր գործիչներից մեկը, Գրիգոր Արծրունին... «Մշակի»

---

[1] Լեո, Անցյալից, Թիֆլիս, 1925, էջ 39:

[2] Տե՛ս Амфитеатров А., Армянский вопрос, СПб., 1906, 1514:

առաջնորդողի մեջ ասում էր, թե հայերին խոստացածը նահանգական ինքնավարություն է...»[1]:

Ժամանակի թելադրանքով ձևավորված ինքնավարության միևնույն սկզբունքն էր առաջնորդում պոլսահայ գործիչների ակամա ցանկությունը: Այդ է ցույց տալիս 1878 թ. մարտին պատրիարք Ներսես Վարժապետյանի նախաձեռնությամբ, արքեպիսկոպոս Մկրտիչ Խրիմյանի գլխավորությամբ կազմված պատվիրակությունը, որը պատրիարքարանի մշակած «Ծրագիր կազմակերպական կանոնագրի Օսմանյան Հայաստանին» պետք է հանձներ Ալեքսանդր Երկրորդ ցարին և ուղարկեր վեց տերությունների մասնակցությամբ Բեռլինում գումարվելիք կոնգրեսին: Թե սուլթանի հավանությամբ Կ. Պոլսի պատրիարքարանի դիվանագիտական հոհանոցում ծնված ու մկրտված այս փաստաթուղթը որքան էր նպատակավրեպ, անիրական, և հեռանկարում՝ ողբերգական, Լեոն ցույց էր տալիս այն դաժան իրողությամբ, որ արդեն մեծ տերությունների 1880 թվականի դիվանագիտական գրագրություններից հետո Հայկական հարցը դադարում է նույն այդ տերությունների գործնական ձեռնարկումների առարկա լինելուց և «այս դրությունը շարունակվում է ամբողջ 15 տարի», մինչև հայկական հերթական ողբերգության 1895 թվականը: Այս ժամանակաշրջանում Հայկական հարցը Թուրքիայի սահմաններում ստանում է քաղաքական ահավոր պայքարի՝ նույնիսկ թուրքական արյունոտ պատմության մեջ աննախադեպ տեսք: Թուրքական կառավարությունը, ըստ իր վաղեմի սովորության, չի բավականանում իր միջազգային պարտավորություններն ուրանալով, այլ դիմում է հայկական շարժումը և Հայկական հարցի մասին մտածողությունն արմատախիլ անելուն նպատակամղված բռնության միջոցների: Արևմտահայությունը, հարկադրաբար և անհրաժեշտաբար, կառավարության հայաջինջ քաղաքականությանն ի պատասխան, առաջ է քաշում դիմադրական շարժման գործելակերպը[2]:

Միշտ չէ, սակայն, որ տաղանդավոր պատմաբանը կարո-

---

[1] Լեո, Հայոց հարցի վավերագրերը, Թիֆլիս, 1915, էջ 59-60:

[2] Տե՛ս նույն տեղը, էջ 60-63:

ղացավ հավատարիմ մնալ տակավին 1880-ական թթ. իր իսկ կողմից առաջ քաշած այն նշանաբանին, թե պատմաբանը պետք է ճանաչի ժողովրդի ոգին, նրա կյանքի հոսքը և կեցության կերպը[1]:

Խորհրդային ժամանակաշրջանում գրած մի շարք աշխատություններում պատմաբանը գաղափարաբանության որոշ հարցերում, շեղվեց իր վերոհիշյալ նշանաբանից: Այլևայլ հարցերի շարքում նա վերանայեց նաև հայ ազատագրական պայքարի, հայերի ռուսական կողմնորոշման առանձին կողմերն ու առանձնահատկությունները: 1920-ական թթ. գերիշխող գաղափարական պարտադրանքի ներքո Լեոյի մտածողության սահմանները երևույթների և իրողությունների գնահատման պատմականությունից հեռացան և հակվեցին դեպի սուբյեկտիվիստական պատմահայեցողությունը[2]:

Հայ ժողովրդի պատմության նորագույն շրջանի մասին Երևանի պետհամալսարանում կարդացած դասախոսություններում, «Անցյալից» (1925), «Խոջայական կապիտալը և նրա քաղաքական-հասարակական դերը հայերի մեջ» (1934), «Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը» (1934-1935) և այլ աշխատություններում Լեոն բացասական վերաբերմունք էր հանդես բերում դեպի հայերի ռուսական կողմնորոշումը, հայ ազատագրական շարժման գաղափարաբանությունը և նրա գործիչները:

Արդարացում չունեցող ոչ մի պատճառաբանությամբ շրջանցելով 19-րդ դարի երկրորդ կեսին ծավալված արևմտահայերի ազգային-ազատագրական շարժման սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական հենքը՝ նա թուրքական բռնատիրության դեմ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը որակեց որպես «ողբերգություն», իսկ պայքարի գաղափարախոսներին՝ «արկածախնդիրներ»[3]: Հայտնի է հայ ազգային-պահպանողականների

---

[1] Տե՛ս «Փորձ», 1883, N 19, էջ 118:

[2] Տե՛ս Ներսիսյան Մ., Հայ ժողովրդի նոր պատմության էջերից, Երևան, 1982, էջ 262-263:

[3] Լեո, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հ. Ա,

նկատմամբ Ավ. Իսահակյանի անսքող համակրանքը: Նրանք «պայքարում էին, - գրել է նա, - հայ ժողովրդի անարատ գոյության համար, քարոզում էին պահպանել հայոց ազգային սովորույթները, հնադարյան ավանդները, նահապետական կենցաղը: Այս զենքով պաշտպանել հայ ազգությունը այլասերումից, ուրիշ ժողովուրդների հետ ձուլումից, ասիմիլյացիայից»[1]:

Լեոյին նվիրած իր հուշերում Ավ. Իսահակյանը նկարագրում է այն ողբերգությունը, որ վերապրել է մեծ պատմաբանը հայ ազգային-ազատագրական պայքարի կազմակերպման բնագավառում իր և իր գաղափարակիցների թույլ տված սխալների համար և վերստին բարձր գնահատում ազգային պահպանողականների ուղեգիծը: «Մեծ պատերազմում հայ ժողովրդի կրած սարսափներն ու աղետները, - գրել է Իսահակյանը,- դառնությամբ լցրել էին նրա հոգին: Այդ անհնարին վշտի ծանրության տակ փշրվել էր նա:

- Հայության վիշտը ես միայն գերեզմանի մեջ կմոռանամ: Բայց ո՞վ է մեղավորը, - ասում էր նա ինձ, - մենք ենք մեղավորը, մենք՝ մտավորականներս, գործիչներս, դու, ես և բոլոր նրանք: Մեր ժողովուրդը մեղավոր չէ: Այլ մենք, որ այնպես հիմար եղանք, տգետ, որ հավատացինք շահամոլ, դրամատիրական-բուրժուական Եվրոպային, որի համար գաղութների ոչխարների կյանքը ավելի արժեք ունեին, քան հայերը, քան փոքր նվաճված ազգերը: Մենք, որ երեխաների պես հավատացինք լուսավոր մարդկության խղճմտանքին, մարդկությանը, վաճառվող միջազգային մամուլին - բորենի, շնական դիպլոմատներին... Եվ կատաղում էր և բառ չէր գտնում որակելու...»[2]:

Ավ. Իսահակյանը չի առարկում Լեոյի ոչ մի ասածին, ոչ ինքնաքննադատությանը, ոչ ՀՀԴ-ի և Հնչակյանների հասցեին ասված չափազանց խիստ կշտամբանքներին, ոչ էլ պահպանողականների նկատմամբ գովեստի ջերմ խոսքերին: Հակված ենք հաստատելու, որ ազգային-ազատագրական պայքարում թույլ

Փարիզ, 1934, էջ 21:

[1] Իսահակյան Ավ., Երկեր, հ. չորրորդ, Ե., 1959, էջ 50:

[2] Նույն տեղում, էջ 112-113:

տված սխալների Լեոյի քննադատությունը ճիշտ է և հիմնավորված:

Գտնելով, որ ցարական ռեժիմի պայմաններում «անկարելի էր պատշաճավոր խորությամբ ու խստությամբ քննադատորեն վերաբերվել դեպքերին ու գործիչներին» և որ միայն խորհրդային կարգերի ժամանակ է հնարավոր «անաչառ գիտական-քննադատական վերլուծումների» ենթարկել պատմությունը և այդ ճանապարհով հասնել «իսկապես արդար և ճշմարիտ խոսքի», Լեոն քննադատության տակ առավ ամենից առաջ Կարապետ Եղյանին, որն, ըստ նրա, «խնամքով» թաքցրել է և ոսկեզօծել «ցարական և հայ կղերական քաղաքականության մեղքերը»[1]:

Հարկավ, Լեոն արդարացի էր մերժում ցարիզմին «ազատագրական միսիա» վերագրող ռուս պաշտոնական պատմագրության (Պոստոո, Դուբրովին, Վինոգրադով և ուրիշներ) և վերջինիս կցան եղած Կ. Եղյանի ընթացքը, մի ընթացք, որ գերագնահատում էր քրիստոնյաներին անհավատների լծից ազատագրելու ցարական խոստումների արժեքը, սքողում ցարական առաջխաղացման բուն նպատակը:

Լեոն մեղադրում էր ցարիզմի ջատագովին այն բանի համար, որ XIX դարի երկրորդ կեսի հայ մտավորականության հիմնահայացքների ստուգատեսի և քննադատական գրոհի պայմաններում նա չզգաց այն կսկիծն ու արցունքները, որ անցյալ դարի 20-ական թվականների վերջում ուղեկցում էին հայ զանգվածների խինդ ու ծիծաղին: Ճիշտ դիմակայելով Եղյանին, Լեոն սխալվում էր սակայն, երբ բացարձակ քար էր նետում Ռուսաստանին՝ չզատորոշելով Անդրկովկասը նվաճող ճորտատերերի ու վաճառականության շահերի պաշտպան ցարիզմը՝ ստրկացված քրիստոնյա ժողովուրդներին արևելյան բռնատիրություններից ազատագրող Ռուսաստանի առաջադիմական դերից: Հայ ազատագրական շարժման երախտավորներից մեկի՝ Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանի մասին Կ. Եղյանի այն տողերը, թե «հաստատեց յուր ամբողջ հոտի գիտակցության մեջ այն գաղա-

---

[1] Տե՛ս Լեո, Հայոց պատմություն, Նորագույն շրջան, մասն առաջին, Ե., 1926, էջ 130:

փարը, թե հայ ազգի ուղիղ հասկացած շահերը լիովին համակերպ են Ռուսաստանի շահերին և դրա բարձր կոչմանն Արևելքում...»[1], Լեոն համարեց «ստրկական հպատակություն»[2]: Նա սխալմամբ կարծում էր, թե հայ ազատագրական շարժման անցանկալի հետևանքները պետք է որոնել այն բանում, որ ռուսական «խարդախ» քաղաքականությանը ընդառաջում էր հայ կղերական «ստրկամիտ» դիվանագիտությունը:

«Դեռ հյուսիսի գործը չվերջացրած, - գրել է Լեոն, - ռուսական իմպերիալիզմը երեսը դարձնում էր դեպի հարավ, որպեսզի դեմ առ դեմ հանդիպի դեպի իրեն եկող հայ կղերական դիվանագիտության: Այս հանդիպումը մի պատահականություն չէր, անցողական մի երևույթ: Այս հաստատ հիմնավորված սկզբնավորություն էր դարավոր մի անփոփոխության, որ պիտի կլաներ հայ ժողովրդի կյանքն ամբողջովին, մինչև որ վերջանար 1915-1920-կատաստրոֆայով»[3], Լեոն «հլու հպատակ», «ցարապաշտ», «կույր գործիք» բառերով էր պիտակավորում հայ ազատագրական շարժման երախտավորներին: Եթե մինչխորհրդային շրջանի աշխատություններում նա բարձր էր գնահատում հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրում Ռուսաստանի խաղացած առաջադիմական դերը, իսկ հաճախ Կ. Եզյանից էլ առավել իդեալականացնում ռուսական տիրապետությունը, ապա խորհրդային ժամանակաշրջանում գրած գործերում ռուս-պարսկական պատերազմներին հայերի մասնակցությունը համարեց «ավելորդ նահատակություն», Ներսես Աշտարակեցուն «լրտեսապետ», «ռուսական քաղաքականության կույր գործիք»[4], Ալ. Պուշկինին ցարական նվաճողականության գաղափարախոս[5]: Վերջին աշխատություններում հայերի ռուսական կողմնորոշ-

---

[1] «Լումա», 1904, N 6, էջ 42:

[2] Տե՛ս Լեո, Հայոց պատմություն, Նորագույն շրջան, մասն առաջին, էջ 162:

[3] Նույնի, Խոջայական կապիտալը..., Ե., 1934, էջ 218:

[4] Տե՛ս նույնի, Հայոց պատմություն, Նորագույն շրջան, մասն առաջին, էջ 200:

[5] Նույն տեղում, էջ 26:

ման և Հայկական հարցի վերաբերյալ Լեոյի հայտնած բոլոր արտահայտությունների էությունը կարելի է բանաձևել այսպես՝ ցարիզմը չկատարեց հայերին տված բազում իր խոստումները: Մերկացումների առարկան և հարվածների ենթական Լեոյի մոտ ամենից առաջ և բոլորից շատ ցարիզմն էր՝ վերջինիս և նրա բյուրոկրատիայի երկդիմի քաղաքականությունը, սակայն Լեոն ավելի շատ մեղադրում, քան բացատրում ու բացահայտում էր իր մեղադրանքների հիմքերն ու պատճառները:

Կյանքի վերջին տասնամյակում նա պաշտպանեց տեսակետներ, որոնք տրամագծորեն հակառակ էին մինչխորհրդային ժամանակաշրջանում իր դավանած գիտական սկզբունքներին: Լեոն հաճախ պատմական իրադարձությունները և երևույթները քննում էր. ոչ թե այն կապակցությունների մեջ, որում դրանք տեղի են ունեցել, այլ դրանց վրա մեխանիկորեն փոխադրում էր իրօրյա իշխող գաղափարաբանության պարտադրանքի գնահատականներն ու կատեգորիաները: Նա անցյալի երևույթների գնահատման համար հաճախ գործածում էր այնպիսի դարձվածքներ և տերմիններ, որոնք բնորոշ էին պատմությունը մատերիալիստական դիրքերից գոեհկացնող մոդեռնիստներին: Այսպես օրինակ՝ «Հին Հռոմի բուրժուազիա», «Կարբիի բուրժուազիա», «Հռոմեական գիշատիչ իմպերիալիզմ», «Պյոտրի ժամանակ սկսվում է ռուսական իմպերիալիզմի վերելքը», «Տիգրանի ժամանակ Հայաստանը գտնվում էր ծաղկուն իմպերիալիզմի շրջանում»[1] և այլն, և այլն: Լեոն այնքան խտացրեց առևտրական կապիտալի գույները Հայաստանում, որ փորձեց հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում կատարված բոլոր երևույթները բացատրել առևտրական կապիտալի գրված տեղով ու դերով: Առևտրական կապիտալը համարելով հայոց պատմության շարժիչ ուժը, նա 16-19-րդ դարերի պատմությունը որակեց որպես խոջայական կապիտալի պատմություն: «Խոջայական կապիտալը, - գրել է նա, - հանդիսանում է այնքան մեծ, այնքան անզերակշռելի մի հասարակական ուժ, որ նրան է միայն վերապահվում

[1] Լեո, Հայոց պատմություն, Նորագույն շրջան, մասն առաջին, էջ 15, 17, 94, 323:

իրենով լցնել հայոց պատմության ամբողջ նոր շրջանը»[1], կամ՝ «այդ ուժն էլ դառնում է այն առանցքը, որի շուրջը պտտվում է հայոց ամբողջ պատմությունը 16-րդ, 17-րդ, 18-րդ և 19-րդ դարերի ընթացքում»[2]: Վերջին աշխատություններում նա դատապարտեց հայ կամավորական շարժումը, գնահատանքի շատ մեղադրական խոսքերով բնութագրեց ՀՀԴ-ն, Էջմիածնի Ամենայն հայոց կաթողիկոսության բռնած դիրքը ինչպես 1912-1913 թթ., այնպես էլ պատերազմի ժամանակաշրջանում: Մերժելով պատերազմի ժամանակ Թուրքիայի դեմ կամավորական շարժման կազմակերպման ՀՀԴ-ի գործունեությունը, Լեոն սխալվում էր, երբ արևմտահայության բնաջնջման պատճառ էր համարում նման գործելակերպը: «Այս հիմար անհասկացողության առաջ է ահա, - գրել է Լեոն,- որ սոսկումով պիտի կանգ առնի պատմագիրը, երբ սկսի հետազոտել, թե ինչպես մորթվեցին և ջնջվեցին մի միլիոնի չափ (Լեոյի ժամանակ զոհերի թիվը դեռ ճշգրտված չէր - Ն. Ս.) անզեն և անպաշտպան մարդիկ: Նրա զարմանքը պիտի բազմապատկվի, երբ տեսնի, որ մի փոքրիկ ու չնչին խումբ «ազգասերներ» էին միլիոնավոր բազմությունը ոճրապարտ թեթևամտությամբ առանց պայմանի ու երաշխիքների, մատուցում իրենց «բարյացակամ» մողոքին, այդ փոխարքա կոմսին»[3] (այսինքն՝ Վորոնցով-Դաշկովին): Լեոն հերքում է Կ. Պոլսում ԱՄՆ-ի դեսպան Մորգենթաուի և ռուսական դեսպանության առաջին քարտուղար Մանդելշտամի, գերմանացի լրագրող Հարի Շտյուրմերի և հայ հեղինակների գրքերում տեղ գտած այն պնդումը, թե հայկական ապստամբություններ թուրքական զորքերի թիկունքում չեն եղել, թե այդ առասպելները թուրքերն են հնարել հայկական կոտորածներն արդարացնելու համար: Վերոհիշյալ հեղինակները, չժխտելով այն, որ հայերը զենք են վերցրել թուրքական կառավարության դեմ, այդ արարքը որակում են ոչ թե

---

[1] Լեո, Հայոց պատմություն, Նորագույն շրջան, մասն առաջին, էջ 6:

[2] Նույն տեղում, էջ 56:

[3] Նույնի Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հ. Ա, էջ 121:

ապստամբություն, այլ զինված ինքնապաշտպանական դիմադրություն:

Լեոն հանգամանորեն կանգ է առնում Վանի «ապստամբության» վրա և առարկում Ա-Դոյի «ինքնապաշտպանություն» արտահայտության դեմ, անհիմն ժխտում ինչպես Վանի, Մուշի, Բաղեշի, այնպես էլ Շապին-Գարահիսարի, Զեյթունի ինքնապաշտպանական կռիվները: Խիստ քննադատելով Հայկական հարցում Ռուսաստանի այդ ժամանակաշրջանի քաղաքական ուղեգիծը՝ նա հատկապես կանգ է առնում Կովկասյան ճակատի հրամանատար Յուդենիչի՝ փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին հղած զեկուցագրի վրա, ուր առաջարկվում էր պատերազմից հետո Ալաշկերտի, Դիադինի և Բայազետի հովիտներում բնակեցնել Դոնից և Կուբանից բերված կազակներին, ստեղծել սահմանամերձ կազակություն: Լեոն շատ լավ գիտեր, որ իրաղրությունից բխող նման առաջարկություններ եղել են նաև 1820-ական թվականների ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմներից հետո, բայց դրանք իրական ընթացք չեն ստացել: Շատ լավ իմանալով նման առաջարկության անիրագործելիությունը՝ Լեոն այս անգամ ողբերգական լիցք է հաղորդում դրան, երբ գրում է, թե «իմպերիալիզմը տարածում է իր սուր ճանկերը այն ժողովրդի հողի վրա, որի հետ դաշնակից էր պատերազմ մղելու համար, կատարելապես գայլի և ոչխարի դաշնակցություն»[1]: Նման փաստերը չափազանցնելու իր նոր մերձեցումով Լեոն խիստ քննադատության էր ենթարկում արևմտահայ շարժումը՝ նրա կազմակերպիչներին համարելով արկածախնդիրներ:

Գտնելով, որ արևմտահայ իրականության մեջ ազատագրական շարժումների համար իրական հող չի եղել, նա նույնիսկ 1862 թ. Զեյթունի ապստամբությունը համարեց «ինտելիգենտական մտածողության արգասիք» և առաջադրեց հռետորական հարցը՝ «Իսկ ի՞նչ միտք ուներ ապստամբեցնել մի փոքրիկ, թեկուզ քաջարի լեռնային հայաբնակ գավառակ, որ շրջապատված

[1] Լեո, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հ. Ա, էջ 142:

էր թուրք, թուրքմեն, չերքեզ, քուրդ խաժամուժ ցեղերի մի ամբողջ ժողովրդով»[1]: Ընդհանրապես վերջին իր աշխատություններում Լեոն պատմականությունից բեկված մոտեցում էր դրսևորում Օսմանյան կայսրությունում հայ ազգային-ազատագրական շարժումների նկատմամբ. գտնում էր, որ արևմտահայերը չպետք է շարժումներ սկսեին, չե՞ որ ասիական Թուրքիայում հայերը կազմում էին բնակչության ամբողջ կազմի ընդամենը 38 տոկոսը, չէ՞ որ «38-ը երբ գնա 62-ի դեմ, միշտ կջարդվի»[2]:

19-րդ դարի երկրորդ կեսի հայկական շարժումը, ըստ Լեոյի, արհեստականորեն ստեղծել է ռուսահայ մտավորականությունը՝ նարոդնիկական իր գաղափարաբանությամբ. «Ռուսական նարոդնիկական հեղափոխությունն էր, որ հայ ինտելիգենցիայի միջոցով սկիզբ դրեց թուրքահայ հեղափոխության»[3]: (Անցողակի նշենք, որ արևմտահայ ազատագրական շարժումը և վերջինիս գաղափարախոսությունը դրսից ներմուծված լինելու վերաբերյալ Լեոյի հայեցակետը շատ հիմնավոր հերքել է Աշ. Հովհաննիսյանը «Նալբանդյանը և նրա ժամանակը» իր աշխատության երկրորդ հատորի 585-589 փաստաշատ էջերում): Դատափետելով Հայկական հարցի լուծումը Ռուսաստանի հետ կապելու իր իսկ դավանած գաղափարը, կյանքի վերջում Լեոն Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը՝ ռուսական զենքի ու դիվանագիտության հաղթանակի արգասիքը, համարեց արևմտահայերի համար մեծագույն «չարիք ու ոճիր»: Ինչո՞ւ հարցին Լեոն պատասխանում էր՝ որովհետև «հայ ժողովուրդը Սան-Ստեֆանոյի 16-րդ հոդվածով ձեռք չէր բերում իր համար ոչինչ դրական, անվիճելի միջազգային իրավունք... այն մի ոճիր էր, որ բնաջնջող սրի տակ էր դնում ամբողջ հայ ժողովրդի կոկորդը... Ուրիշ անուն, բացի մեծագույն չարիքից ու ոճիրից, չի կարելի տալ հայերի ստացած 16-րդ հոդվածին»[4]: Ինչ խոսք, Սան-Ստե-

---

[1] Լեո, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հ. Ա, էջ 28:

[2] Նույն տեղում, էջ 37:

[3] Նույն տեղում, էջ 27:

[4] Նույն տեղում, էջ 78:

ֆանոյի պայմանագիրը չէր տրամադրում արևմտահայերին բաղձալի ազատությունը, բայց, այնուամենայնիվ, 16-րդ հոդվածի կենսագործումով արևմտահայությունը ձեռք պիտի բերեր ներքին կյանքի բարենորոգումներ, թուրքական լուծը պիտի թոթափեր և Ռուսաստանին միակցվեր հայ հայրենիքի կենսական տարածքներ Կարսը, Արդահանն ու Բայազետը: Վերջապես, մի ժամանակաշրջան էր դա, երբ Աբդուլ Համիդը ձգտում էր անգամ աշխարհագրական քարտեզից վտարել Հայաստան անունը և կոչել այն Քրդստան, երբ մեծ վեզիր Քյամիլ փաշան հրապարակայնորեն հայտարարում և գրում էր, թե պետք է ջարդել բոլոր այն ծնոտները, որոնք կարտասանեն «Հայաստան» բառը: Տարաբախտաբար, այս ամենի անտեսմամբ էլ Լեոն մերժում էր 16-րդ հոդվածը:

Լեոն վերջին աշխատություններում հեղհեղուկ, հակասական կարծիքներ է հայտնել Հայկական հարցի ծագման կամ պատմական տեղի վերաբերյալ: «Հայոց հարցի վավերագրերը» աշխատության մեջ նա գրում էր, որ «հայոց հարցն ունի 25 դարի պատմություն», որ «հայոց հարցը այնքան հին է, որքան հին է հայ ազգը»[1], մի այլ տեղ պնդում, թե «հայոց հարցը առաջացել է 1862 թվականին, Զեյթունի ապստամբության ժամանակ»[2], իսկ «Անցյալից» հուշագրությունում՝ «Հայոց հարցը ծնվել է 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ»[3]:

Լեոյի հայտնած որոշ տեսակետներ այնքան անլուրջ են, որ հետազոտողին երբեմն տրամադրում են անպատասխան թողնել դրանք, բայց երբեմն էլ անհնար է անտարբեր անցնել թույլ տված սխալի մասշտաբայնության կողքով: Այսպես, տարվելով կամ հրապուրվելով ռուսական ցարիզմի արտաքին քաղաքականության այսպես կոչված «խիստ» քննադատության մոդայականով, Լեոն գտնում էր, որ հայերը պետք է ընդունեին թուրք-գերմանական կողմնորոշում, որովհետև Բալկանյան «պատերազմից

---

[1] Լեո, Հայոց հարցի վավերագրերը, էջ 1:

[2] Նույնի, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հ. Ա, էջ 33:

[3] Նույնի, Անցյալից, էջ 17:

թուլացած Թուրքիան չէր կարող և չէ՝ յամենում կռվել հայերի հետ արխիվից հանված 61-րդ հոդվածի պատճառով և պատրաստակամություն էր հայտնում համաձայնության գալ նրանց հետ, առանց դրսի միջնորդների: Բացի այս բոլորից, լինել Թուրքիայի հետ, նշանակում է լինել Գերմանիայի հետ, որի քաղաքականությունն էր՝ բարվոքել թուրքահայերի դրությունը»[1]: Սա արդեն, մեղմ ասած, Լեոյի կողմից պատմական իրականության խեղաթյուրում էր, իր իսկ հեղինակած «Հայոց հարցի վավերագրերի» նենգափոխում:

Անշուշտ, մենք հեռու ենք գիտական սխրանքի հավասար Լեոյի հայրենանվեր վաստակը գնահատելիս՝ պատմաբանի վերջին սխալները բացարձականացնելուց: Համոզված ենք, որ, եթե նույնիսկ նրա գործունեությունը 1917-1920 թվականներով ընդհատվեր, ապա, միևնույն է, այսօր պիտի արձանագրեինք, որ մինչխորհրդային ոչ մի հեղինակ այնքան ցայտուն ճշգրտությամբ չի բնութագրել բուրժուական Արևմուտքի եղկելի դերը հայ ժողովրդի, Հայկական հարցի նկատմամբ, որքան Լեոն: Նա է համակողմանիորեն բացահայտել մեծ տերությունների հակահայկական քաղաքականությունը և այդ քաղաքականության ռազմաքաղաքական պատճառները: Լեոն է Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածի փոխակերպվելը համարել համաշխարհային դիվանագիտության նենգ գործարքներից մեկը, գործարք, որից հետո մեծ տերությունների մրցակցությունը, պատմաբանի արտահայտությամբ, այնպիսի կատաղի և անբարոյական կերպարանք ընդունեց, որ անհնարին դարձրեց նրանց միջև համաձայնության կայացումը Թուրքիայի վերաբերյալ որևէ հարցում: Եթե մեկը սուլթանին վախեցնելու և նրանից շահավետ ձեռնարկներ կորզելու համար հայերին պաշտպան էր հանդիսանում, մյուսը գնում էր սուլթանին պաշտպանելու ընդդեմ այդ հայասեր դիմակավորված ախո-

---

[1] Լեո. Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հ. Բ, Փարիզ, 1936, էջ 71:

յանին՝ իր այդ «պաշտպանությունը հնչուն դրամի վերածելու համար»:

Հայկական հարցի գիտական պատմության ստեղծման համար ուշագրավ էջեր կան Լեոյի նաև վերջին գործերում: Այսպես, անդրադառնալով Գլադստոնի կեղծ հայասիրությանը և վերանայելով 1890-ական թթ. իր «մոլորությունը»՝ Լեոն գրում է. «1880-ական թվականների Գլադստոնի փորձը պետք է լավ խրատած լիներ հայկական երեխայությանը, պարզ ցույց տալով նրան, որ Անգլիան Անգլիա է և ոչ մի նշանակություն չունի, թե ով է այսօր նրա առաջին մարդը: Գլադստոն, Սոլսբերի, Բիկոնսֆիլդ, - որոնք անուններ են փոփոխական, հեղհեղուկ, անկայուն: Անփոփոխն անգլիական արշինն է և նրա ծառա ու սպասավոր են ամենքը, անգամ «մարդասերները», մեծ լինեն նրանք, թե փոքր - մինչնույնն է»[1]:

Հայկական հարցի նկատմամբ անգլիական քաղաքականության ողջ գործընթացի վերաբերյալ Լեոն ընդհանրացրել է. «Բայց ոչինչ և ոչ մի բան չէր լուծվում: Լոնդոնը Լոնդոն էր մնում՝ համաշխարհային գիշատիչ բանկ, իսկ Մուշի դաշտը լլկանքների, լացի ու աղետի դասական հայրենիք»[2]: Ի դեպ. Գլադստոնի վերաբերյալ Լեոյի վերջին տեսակետից շեղ չէր նաև Հովհ. Թումանյանի հայեցակետը: Լեոյից շատ տարիներ առաջ, 1913 թ. տպագրված «Հայկական հարցն ու իր լուծումը» հոդվածում հայոց վշտերի բանաստեղծը մոլորություն էր համարում այն մտայնությունը, թե իբր Անգլիան և Ֆրանսիան եղել են Հայկական հարցի դրական լուծման համակիրներ: Թումանյանի կարծիքով այդ կարգի մոլորության ակունքները անհրաժեշտ է փնտրել «Գլադստոնի, Դիլլոնի, Բերարի, Պրեսանսեի նման լավ մարդկանց» ճառերի մեջ, ճառեր, որոնք իրական օգնության ոչ մի երաշխիք չէին պարունակում, քանզի «իրենց պետությունները միշտ էլ դեմ են եղել Հայկական հարցին»[3]:

---

[1] Լեո, Անցյալից, էջ 33:

[2] Նույն տեղում, էջ 40:

[3] Թումանյան Հովհ., Հայկական հարցն ու իր լուծումը, «Հորիզոն», 1913, N 7-44, Տե՛ս նաև Թումանյան Հովհ., Երկեր, Ե., 1978, էջ 437:

Արևմուտքի պետական գործիչների «հայասիրական» ճառերի մասին նույնպիսի կարծիքի էր հայ գրականության հսկաներից մեկ ուրիշը՝ Ավ. Իսահակյանը: Այս առումով ուշագրավ են 1921 թ. դեկտեմբերի 26-ին Վենետիկից Արշ. Չոպանյանին նրա գրած նամակի հետևյալ տողերը. «ըստ իս՝ «Հայկական հարցը» մեռած է արդեն. զարշելի Եվրոպայից այլևս, և երբեք էլ սպասելիք չկա...

Այլևս ոչ մի հավատ չունեմ մեր հարցի մասին, և բոլորովին անմիտ, վնասակար եմ գտնում Փարիզի երկու պատվիրակությունների գործունեությունը, Ամերիկա կամ Պապին դիմումները, մամուլին, - այդ բոզերի ռիմակին, - դիմումներն ու կոկորդիլոսի արցունքները, հայասերների ճառերը, և ազգերի լիգայի կեղծավորությունը, հայերիս համար կոզակը ավելի իրական է, քան Վիլսոնը, Ջեյմս Բրայսը, և բոլորը...

Վերջացած է ամեն ինչ, նոր ուղիներ պիտի փնտրել...» (Ավ. Իսահակյան, Երկեր, Եր., 1987, էջ 819), իսկ 1922 թ. հունիսի 16-ին Վենետիկյան օրագրում նշում է. «Բայց մենք ունենք ելք՝ ռուսը, ռուս պետականությունը» (նույն տեղում, էջ 661):

Լեոն ցասումնալից արտահայտություններով ու փաստերի տրամաբանությամբ քննադատել է նաև մյուս մեծ տերությունների հակահայկական քաղաքականությունը: Անդրադառնալով Կ. Պոլսի հայկական կոտորածներին, պատմաբանը գրել է. «Կոտորածի մյուս օրը, երբ Կ. Պոլսի փողոցները դեռ կարմրած էին հայի արյունից, Վիլհելմ կայսրն Աբդուլ Համիդին ընծա էր ուղարկում իր պատկերը, զարդարված թանկագին քարերով»[1]:

Մեծ տերությունների հայկական քաղաքականության արդյունքն այն եղավ, որ «Այժմ Թուրքաց Հայաստան չկա: Նա դարձել է մի վիթխարի գերեզման, որի վրա հավերժապես արձանագրված է. «Եվրոպայի զոհը»[2]:

Լեոյի աշխարհայացքը բարդ էր ու հակասական: Իրարամերժ գաղափարների և ըմբռնումների նկատմամբ տաղանդավոր գիտնականի նրա միտքը բացառիկ զգայուն էր իր ժողովրդի

---

[1] Լեո, Անցյալից, էջ 121:

[2] Նույն տեղում, էջ 477:

ճակատագրի հետ առնչվող քաղաքական ամենատարբեր կացությունները գնահատելիս: Լեոյի պատմագիտական բոլոր աշխատությունների հիմնական լեյտմոտիվը մեկն է՝ անցյալի էջերում, անցյալի փորձի մեջ որոնել հայ ժողովրդի ազատագրության և ապահովության ուղիների բանալին: Պատահական չէ, որ Լեոն ինչքան էլ ակոսեր էկլեկտիկ մտածողության սահմանները և աչք փակեր պատմական իրողությունների առջև ու խտացներ ցարիզմի «խարդախ» քաղաքականության գույները՝ հարկադրված էր խոստանալու, որ «եսամոլ ու շահամոլ» ռուսական նվաճողականությունը այնուամենայնիվ «նման չէր նախընթացներին գեթ նրանով, որ անապատի ամայություն չէր բերում երկրներին և կոտորած ու ավերում՝ նրա բնակիչներին»: Սա նշանակում է, որ Լեոն շարունակում է ունենալ այն խոր գիտակցությունը, որ ձգտելով գրավել Մերձավոր Արևելքի որոշ տարածքները, Ռուսաստանը ջանալու էր դրանց ենթարկել իր ցարական ծանր ռեժիմին, բայց նվաճած տարածքները ակամա ներգրավվելու էին Ռուսաստանի հզոր շարժումների մեջ՝ հնարավորություն տալով հաղորդակցվելու եվրոպական մշակույթին[1]: Այսօր հարկ է մանավանդ նշել, որ հայ պատմագիտության և մշակույթի այդ մեծ երախտավորը բարձր գնահատեց հայ հայրենիքի բնօրրանի մի մասում խորհրդային կարգերի հաստատումը ոչ թե այն բանի համար, որ պատմաբանը երբևէ համակիր էր այդ կարգերին, այլ ամենից առաջ նրա համար, որ «իսպառ ոչնչանալու վտանգը կախված էր և արևելահայության վզից...»[2]:

Այդպես էին մտածում ժամանակի բոլոր հայ մեծերը:

---

[1] Տե՛ս Լեո, Հայոց պատմություն, Նորագույն շրջան, մասն առաջին, էջ 162:

[2] Նույնի, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հ. Ա, էջ 5:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Թեև հայ ժողովրդի նորագույն շրջանի պատմագիտական մտքի մեկնարկը համարվում է Հայաստանի առաջին հանրապետության ստեղծումը, սակայն նրա կարճատև գոյության և սոցիալ-քաղաքական արտասովոր ծանր պայմաններում դժվար էր խոսել պատմագիտական որոշակի ձեռքբերման մասին:

Համեմատաբար այլ վիճակ ստեղծվեց երկրի խորհրդայնացումից հետո: 1920-1930-ական թվականների խորհրդահայ պատմագիտության մեր պատմաքննական վերլուծությունը ցույց տվեց, որ երկու տասնամյակում պատմագիտությունը որոշ նվաճումների է հասնում խորհրդային ժամանակաշրջանի պատմության գիտական հետազոտման ասպարեզում:

1920-1930-ական թվականների խորհրդահայ պատմագիտության կայացման ուղղությամբ կարևոր նշանակություն ունեցան կուսակցական և պետական մարմինների որոշումները գաղափարական հարցերի վերաբերյալ: Ինչպես հասարակական: մյուս գիտությունների, այնպես էլ պատմագիտության զարգացման խնդիրները մշտապես եղել են Հայաստանի կուսակցական կազմակերպությունների ուշադրության կենտրոնում: Հայաստանի Կոմունիստական կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեն, կուսակցական համագումարները բազմաթիվ որոշումներ են ընդունել հանրապետությունում պատմագիտության զարգացման մասին: Խորհրդային պատմագիտության կայացման ընթացքը ցույց է տալիս, որ այն անցել է զարգացման երեք գլխավոր փուլ, որոնք հիմնականում համապատասխանում են խորհրդային հասարակության զարգացման պատմության ընդհանուր փուլերին: Առաջին փուլն սկսվում է 1920-ական թվականների սկզբից և շարունակվում մինչև 1930-ական թվականների կեսերը:

Խորհրդային պատմագիտության զարգացման համար էական նշանակություն ունեցավ 1928 թ. մարքսիստ պատմաբանների ընկերության ստեղծումը: 1928 թ. դեկտեմբերի վերջին Մոսկվայում հրավիրվեց մարքսիստ պատմաբանների համամիութենական առաջին կոնֆերանսը, որտեղ խորհրդահայ

պատմագիտության հերթական խնդիրների մասին զեկուցմամբ հանդես եկավ Երևանի պետական համալսարանի պատմության ամբիոնի վարիչ Հ. Զորյանը: Հետագայում ակադեմիկոս Աշ. Հովհաննիսյանը պատմում էր, որ «Մոսկվայի կոնֆերանսում պրոֆեսոր Հակոբ Զորյանը, հանդես գալով հայ մարքսիստական պատմագրությունը սկզբնավորողի դերում, Լենոյին և Մանանդյանին ներկայացնում էր որպես «կեղծ մարքսիստների», որոնց դեմ, նրա կարծիքով, պետք էր սրել մարքսիստ պատմաբանների մերկարար քննադատությունը»: Այնուհետև Աշ. Հովհաննիսյանը շարունակում է. «Ո՛չ Լենն և ո՛չ էլ Մանանդյանը որևէ առնչություն չունեն «կեղծ մարքսիստների» հետ» և նրանց աշխատությունները մարքսիստական չլինելով հանդերձ, կարող են մեծապես օգտակար և ուսանելի լինել նույնիսկ մարքսիստ պատմաբանների համար: Այս կարգի «մերկացումները», դժբախտաբար, ոչ միայն պատահական չէին, այլև, հետզհետե ընդարձակվելով և գործուն բնույթ ստանալով՝ հանգեցրին այն գրոհին, որին 1930-ական թվականներին անդրադարձի կերպով ենթարկվեցին Երևանի համալսարանի կադրերը, որոնց թվում նաև ինքը՝ պրոֆ. Զորյանը[1]:

1920-1930-ական թվականների խորհրդահայ պատմագրության առջև ծառացած էր անցյալի պատմական ժառանգության քննադատական յուրացման բարդ և կարևոր խնդիրը: Անհրաժեշտ էր ոչ թե հախուռն կերպով ժխտել, որ հաճախ էր տեղի ունենում, այլ վերհանել այն ամենը, ինչ արել էին հայագետների նախորդ սերունդները: 1920-ական թվականներից սկսած խորհրդահայ պատմագիտության առջև խնդիր դրվեց ձեռնամուխ լինել հայոց պատմության հարցերի նոր, մարքսիստական գնահատմանը: Առաջնահերթ խնդիր համարվեց հատկապես դասակարգային պայքարի և հեղափոխական շարժումների պատմության գիտական ուսումնասիրությունը: Խորհրդայնացված Հայաստանում տեղի էր ունենում լարված պայքար բուրժուական գաղափարախոսության դեմ: Նոր գաղափարաբանությամբ առաջնորդվող պատմաբանները պետք է պայքարեին ոչ միայն

[1] Աշ. Հովհաննիսյան, Հուշեր և բնութագրումներ, Ե., 1969, էջ 120-124:

կղերաֆեոդալական, այլև բուրժուազգայնական պատմագրության հայեցակետերի դեմ՝ այդպիսով ճանապարհ հարթելով նոր պատմագիտության զարգացման համար: Գաղտնիք չէ, որ հայ բուրժուական պատմագիտության լիբերալ մտածողությունը հայոց պատմությունը ևս պատկերում էր որպես մի միասնական հոսանք և ժխտում միջդասակարգային կռիվները: Ելնելով ավանդական իդեալիստական մեթոդաբանությունից՝ անտեսվում էր ժողովուրդը, հերոսացվում էին իշխող դասակարգերին պատկանող նշանավոր անհատներ, բացակայում էր պատմության գիտական պարբերացումը, մեծ մասամբ այն հարմարեցվում էր առանձին իշխող տների փոփոխմանը, ռազմական խոշոր գործողություններին և դրանց արդյունքում երկրում առաջ եկած ռազմաքաղաքական վայրիվերումներին: Հայագետների ավագ սերնդի առաջադեմ ներկայացուցիչները, հանրապետությունում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո, գաղափարական զգալի շրջադարձ կատարելով՝ փորձեցին մերձենալ պատմության իրատեսական ըմբռնմանը՝ ջանալով հայ ժողովրդի պատմությունը շարադրել նոր ժամանակի կողմից թելադրված մեթոդաբանությամբ: Կայացման առաջընթացի առաջին փուլում ժողովրդի պատմության բոլոր կարևոր հարցերի շուրջ տեղի էին ունենում վեճեր և քննարկումներ: Դրանց հիմնավոր պատասխաններ տալու նպատակով լայնորեն բացվում են արխիվային ֆոնդերը, հրատարակվում են կարևոր նշանակություն ունեցող փաստաթղթեր, տպագրվում են աշխատություններ՝ նվիրված Հայաստանի հին, միջին և նոր դարերի պատմությանը:

Խորհրդային ժամանակաշրջանում իրենց ստեղծագործական գործունեությունն է շարունակում գիտնական հայագետների-պատմաբանների մինչխորհրդային շրջանից եկած սերունդը՝ Լեոն, Հ. Մանանդյանը, Դ. Անանունը, Հ. Օրբելին, Խ. Սամուելյանը, Ե. Շահազիզը, Կ. Մելիք-Օհանջանյանը, Թ. Ավդալբեգյանը, Աշ. Հովհաննիսյանը և ուրիշներ: Ըստ Աշ. Հովհաննիսյանի, Հ. Մանանդյանը նորագույն շրջանի հայ պատմագիտության հիմնադիրներից է և առաջիններից, որ զբաղվել է Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական խնդիրների հետազոտմամբ: Հ. Մա-

նանդյանի երկերը կարևոր ավանդ են ոչ միայն Հայաստանի, այլև Անդրկովկասի և Մերձավոր Արևելքի երկրների պատմության ուսումնասիրության գործում:

Պատմահայեցողության նախկինում դավանած սկզբունքների վերանայմամբ գրած («Անցյալից» (1925 թ.), «Հայոց պատմություն» (նորագույն շրջան, 1927 թ.), «Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը» (հ. 1-2, հետմահու) աշխատություններում Լեոն ցուցաբերեց գաղափարաբանական նոր կողմնորոշում: Խորապես ապրելով արտաքին գործոնների և ներազգային հանգամանքների համակցությամբ ստեղծված Հայկական հարցի ողբերգությունը՝ նա առաջադրեց իր նախկին շատ տեսակետներին հակադիր կարծիքներ հայ ազատագրական շարժումների, հայ-ռուսական հարաբերությունների, Ռուսաստանին Արևելյան Հայաստանի միացման գնահատման հարցերում:

Խ. Սամուելյանը 1939 թ. հրատարակում է «Հայ հին իրավունքի պատմությունը» մենագրությունը: Իր «Հին Հայաստանի կուլտուրան» երկհատոր (հ. 1, 1931 թ., հ. 2, 1941 թ.) աշխատության մեջ նա հետազոտում է Հայկական լեռնաշխարհի նյութական և մտավոր մշակույթի պատմությունը:

Հրապարակախոս և պատմաբան Դ. Անանունը 1926 թ. Հրատարակում է «Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը» աշխատության երկրորդ և երրորդ հատորները (առաջինը լույս էր տեսել 1916 թ.):

Խորհրդահայ պատմագիտության 1920-1930-ական թվականների առաջընթացին իր նպաստն բերել «Նորք» հանդեսը:

«Նորք» հանդեսը հրատարակվում էր Աշ. Հովհաննիսյանի և Աս. Մռավյանի խմբագրությամբ (1922-1928): 1926 թ. Խմբագրական կոլեգիայի մեջ հիշատակված են նաև Ա. Կարինյանն ու Ե. Չարենցը: Ինչպես վկայում են ժամանակակիցները և մամուլից հայտնի մի շարք նյութեր, «Նորք» հանդեսի խմբագրման պատասխանատվությունը ընկած է եղել հիմնականում Աշ. Հովհաննիսյանի վրա: Զբաղված լինելով կուսակցական պատասխանատու աշխատանքով՝ նա, այնուամենայնիվ, զգալի ջանք է

նվիրել հանդեսի հրապարակման գործին: Եվ պատահական չէ ամենևին, որ ինչպես հանդեսի գոյատևման օրերին, այնպես էլ հետագայում այն ամենից շատ կապվել է Աշ. Հովհաննիսյանի անվան հետ: Ընդ որում, այդպես վարվել են թե՛ հանդեսը դրվատողները և թե՛ առանձնապես այն քննադատողները, ովքեր հետադարձ հայացք ձգելով պարբերականի վրա՝ «գնահատում» էին նրա պարունակությունը անհատի պաշտամունքի շրջանում հետզհետե կարծրացող դոգմատիկ չափ ու կշռով: Նրանք օբյեկտիվ ու անաչառ չեն եղել իրենց որակումների մեջ, քանի որ անտեսելով հանդեսի կոնկրետ բովանդակությունը, հանիրավի ամբաստանել են անհատ հեղինակներին կամ խմբագրության անդամներին: Այդպիսի մոտեցումից խեղաթյուրված է ժամանակի հետաքրքիր ու ծանրակշիռ պարբերականներից մեկը և իր պատշաճ տեղն ունի հայ մամուլի պատմության մեջ:

«Նորք» հանդեսը բազում պատմաքննական հոդվածներ է տպագրել հայոց պատմության ամենատարբեր հարցերի վերաբերյալ: Գիտական մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Ե. Շահազիզի, Աշխարհբեգի, Ս. Կասյանի հրապարակումները: Ճիշտ է, դրանցում արտահայտված ոչ բոլոր տեսակետներն ու ելակետերն էին ընդունելի և հիմնավորված, որոշ դեպքում հեղինակները տուրք էին տալիս ժամանակի «ձախ» ըմբռնումներին ու քաղաքական կոնյունկտուրային, երբեմն էլ շեղվում գիտական պատմականությունից, բայց, այնուամենայնիվ, «Նորք» հանդեսի նույնիսկ անճշտություններ պարունակող հոդվածներն օգնում են պատկերացնելու գիտական մտքի և հասարակական ըմբռնումների այն ժամանակվա մակարդակը:

Շնորհիվ խմբագիր պատմաբան Աշ. Հովհաննիսյանի, հանդեսի խմբագրությունը նյութերի այնպիսի ընտրություն է կատարում, որ մի կողմից փաստական նյութեր է տալիս պատմությունն ուսումնասիրողին և մյուս կողմից լրացնում, ամբողջացնում իր իսկ հանդեսի էջերում լույս տեսնող հասարակական-քաղաքական բովանդակություն ունեցող նյութերը: Չնայած հանդեսը իր գաղափարական ուղղվածությամբ կուսակցական էր, սակայն շնորհիվ խմբագրի լայնախոհության, դարձել էր հայ

մշակութային կյանքի մի յուրօրինակ հանրագիտարան: Նրա էջերում տպագրվում էին Ե. Չարենցն ու Դ. Անանունը, Լ. Քալանթարն ու Թ. Ավդալբեգյանը, Կ. Զարյանն ու Դ. Դեմիրճյանը, Ե. Շահազիզն ու Ստ. Զորյանը, Ստ. Լիսիցյանն ու Լեոն, Գ. Մահարին ու Հ. Սուրխաթյանը, Ա. Բակունցն ու Մ. Արմենը և ուրիշներ: «Նորք» հանդեսում են տպագրվել Աշ. Հովհաննիսյանի «Դաշնակցության իդեոլոգիայի ընթացիկ կուրսը», «Հայաստանի հեղափոխության հուլիսն ու հոկտեմբերը», «Նժդեհի բացատրությունը Լեռնահայաստանի անկման պատճառների մասին», «Ֆ. Էնգելսի «Կոմունիստական մանիֆեստի» հայերեն թարգմանության առաջաբանի փոխարեն», «Դաշնակցական Հայաստանի գործերից», «Դաշնակցության սոցիալական ծագումը» և այլ հոդվածներ:

Հատկանշական է, որ հանդեսի վերջին գրքում տպագրված Աշ. Հովհաննիսյանի «Դաշնակցության սոցիալական ծագումը» հոդվածից հետո, որը հրատարակվել է բանավեճի կարգով, նրա եզրահանգումներին անհամաձայն քննադատներն իրենց ընդդիմախոսությունների մեջ հասան այնպիսի մոլեգնության, որ անտեսում, նույնիսկ ժխտում էին ոչ միայն խմբագրի քաղաքական ու գիտական վաստակը, այլև հանդեսի դերն ընդհանրապես: Եվ Աշ. Հովհաննիսյանի կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեի առաջին քարտուղարի պաշտոնը թողնելուց հետո փակվեց նաև «Նորք» հանդեսը:

1930-ական թվականների կեսից սկսած պատմագիտության զարգացումը անհատի պաշտամունքի հետևանքով դեմ է առնում լուրջ խոչընդոտների: Պատմության բազմաթիվ հարցեր լուսաբանվում էին միակողմանի: Պատմական գործընթացի օրինաչափությունների օբյեկտիվ վերհանումը երբեմն փոխարինվում էր սուբյեկտիվ, կամայական մեկնաբանություններով, կոպիտ կերպով աղավաղվում և երբեմն կեղծվում էին պատմական փաստերը, գունազարդվում և միակողմանիորեն էին գնահատվում պատմական իրադարձությունները:

Պատմակուսակցական գրականության մեջ ստվերի տակ էին մնում, իսկ երբեմն էլ աղավաղվում էին հեղափոխական

գվարդիայի ականավոր ներկայացուցիչներ Ստ. Շահումյանի, Ս. Սպենդարյանի, Բ. Կնունյանցի, Ալ. Մյասնիկյանի, Ս. Կասյանի և մյուսների գործունեությունը:

Հատկապես 1930-ական թվականներին հրապարակված աշխատություններում գրեթե չէին հիշատակվում Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման համար մարտնչողների անունները, որի հետևանքով պատմությունը դառնում էր անդեմ ու աղքատ:

Խորհրդային կուսակցական և պետական նշանավոր գործիչ Բագրատ Բորյանը իր «Հայաստանը, միջազգային դիվանագիտությունը և ԽՍՀՄ-ը» երկհատոր աշխատության մեջ (ռուսերեն, 1928-1929 թթ.) հատկապես մերկացնում է Եվրոպական դիվանագիտության վնասակար դերը, ինչպես նաև ցարական Ռուսաստանի գաղութարար, շահախնդիր քաղաքականությունը Հայկական հարցում՝ Բեռլինի կոնգրեսից (1878 թ.) մինչև Լոզանի կոնֆերանս (1922-1923 թթ.), որը կործանարար հետևանքներ ունեցավ հայերի և Հայաստանի համար: Բ. Բորյանն իր գրքում լայն տեղ է հատկացրել 1920-ական թվականների հայ-խորհրդային և թուրք-խորհրդային հարաբերություններին՝ 1921 թ. Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերը բնութագրելով որպես «վատթարագույն» ու «ամենաանամոթ» հաշտությունը Հայաստանի համար, որը թելադրված էր Թուրքիան որպես Արևելքում իմպերիալիստական տերությունների դեմ «հեղափոխական» գործոն դիտելու Խորհրդային Ռուսաստանի սխալ քաղաքականությամբ:

РЕЗЮМЕ

Началом исторической научной мысли новейшего периода истории армянского народа принято считать время создания Первой Республики Армения. Однако краткосрочность существования Республики, крайне тяжелое социально-политическое положение страны в те годы не позволяют говорить о значительных достижениях исторической науки.

Сравнительно иная ситуация сложилась после советизации страны. Историко-критический анализ армянской исторической науки 1920-х – 1930-х годов показывает, что за эти два десятилетия армянские историки достигли определенных успехов в области научного исследования истории советского периода.

Для становления советской армянской исторической науки 1920-х – 1930-х годов важное значение имели решения партийных и государственных органов по идеологическим вопросам. Проблемы развития исторической науки, как и других общественных наук, постоянно находились в центре внимания партийных организаций Армении. Центральный комитет Компартии Армении, партийные съезды принимали множество решений по развитию исторической науки в республике. Процесс становления советской армянской исторической науки показывает, что она прошла три основных этапа развития, которые соответствуют общим этапам развития истории советского общества.

Первый этап – с начала 1920-х годов до середины 1930-х годов. Существенное значение для развития советской исторической науки имело создание в 1928 г. общества историков-марксистов. В конце декабря 1928 г. в Москве была созвана первая всесоюзная конференция историков-марксистов, на которой с докладом об очередных задачах советской армянской исторической науки выступил заведующий исторической кафедрой Ереванского государственного университета А. Зорьян. Позднее академик Аш. Иоаннисян расказывал, что "профессор Акоп Зорьян выступая на московской конференции в роли родоначальника армянской

марксистской исторической науки, представил Лео и Манандяна как "лжемарксистов", против которых, по его мнению, надо направить острие обличительной критики историков-марксистов". Аш. Иоаннисян продолжает, что в своем выступлении на той же конференции он отметил, что "ни Лео, ни Манандян не имеют ничего общего с «лжемарксистами», что их труды, хоть и не являются марксистскими, тем не менее могут быть весьма полезными и поучительными даже для историков-марксистов". Подобного рода «обличения», к сожалению, не только не были случайными, но и постепенно расширяясь, воплощались в практические действия и привели к атаке, которой подверглись и кадры Ереванского государственного университета, в том числе и профессор А. Зорьян[1].

Перед советской армянской исторической наукой в 1920-х – 1930-х годах стояла важная и сложная задача критического осмысления исторического наследия прошлого. Следовало идти не по пути огульного отрицания, что тем не менее зачастую имело место, а выявить все, что было достигнуто предшествующими поколениями арменоведов.

Начиная с 1920-х годов перед советской армянской исторической наукой была поставлена задача дать новую–марксистскую оценку вопросов истории Армении. Первоочередной задачей считалось научное исследование истории классовой борьбы и революционных движений. В советизированной Армении шла напряженная борьба против буржуазной идеологии. Историки, руководствующиеся новой идеологией, должны были бороться против воззрений не только клерикально-феодальной, но и буржуазно-националистической историографии, расчищая таким образом дорогу для новой исторической науки.

Не секрет, что либеральное направление армянской буржуазной исторической науки также представляло историю Армении как единый поток и отрицало классовую борьбу. Исходя из традиционной идеалистической методологии, игнорировалась

---

[1] Аш. Иоаннисян, Воспоминания и характеристики, Е., 1969, с. 120-124.

роль народных масс, героизировались важные представители правящих классов, отсутствовала научная периодизация, в большинстве случаев она подгонялась под смену отдельных правящих династий, крупных военных действий и происходящих в результате этого военно-политических изменений в стране.

Передовые представители старшего поколения армянских историков после установления в республике советской власти, совершив существенный идеологический поворот и стремясь воспринять реальность, попытались изложить историю армянского народа с позиции методологии, продиктованной новыми временами.

В первый период становления вокруг всех важных вопросов истории народа велись дискуссии и обсуждения. Для полного освещения этих вопросов были открыты архивные фонды, публиковались имевшие важное значение документы, издавались исследования, посвященные древней, средневековой и новой истории Армении.

В советский период продолжали свою творческую деятельность представители досоветского поколения арменоведов историков – Лео, А. Манандян, Д. Ананун, И. Орбели, Х. Самуелян, Е. Шахазиз, К. Мелик-Оганджанян, Т. Авдалбекян, Аш. Иоаннисян и другие.

По оценке Аш. Иоаннисяна, А. Манандян был основателем армянской исторической науки новейшего периода и одним из первых, кто занимался изучением социально-экономических проблем Армении. Труды А. Манандяна внесли важный вклад в изучение истории не только Армении, но и других стран Закавказья и Ближнего Востока.

В своих трудах, написаных с позиции пересмотра принципов прежней армянской исторической науки («Из прошлого», 1925 г., «История Армении», 1927 г., «Идеология революции турецких армян», т. 1-2, посмертно) Лео продемонстрировал новую ориентацию. Глубоко пережив трагедию Армянского вопроса, обусловленную комплексом как внешних факторов, так и внутрина-

циональных обстоятельств, он представил мнения, во многом противоположные его прежним позициям по поводу оценки освободительного движения, армяно-русских отношений, присоединения Восточной Армении к России.

Х. Самуелян в 1939 г. опубликовал монографию «История древнего армянского права». В его двухтомнике «Культура древней Армении» (т. 1, 1931 г., т. 2., 1941 г.) исследуется история материальной и духовной культуры Армянского нагорья.

Публицист и историк Д. Ананун в 1926 г. издает второй и третий тома исследования «Общественное развитие российских армян» (первый том вышел в 1916 г.).

В 1920-1930 г. развитию советской армянской исторической науки содействовал журнал «Норк».

Журнал «Норк» издавался под редакцией Аш. Иоаннисяна и Ас. Мравяна (1922-1928). В 1926 г. в составе редколлегии упоминаются также А. Каринян и Е. Чаренц. Как свидетельствует хроника и некоторые материалы печати, ответственность редактирования журнала «Норк» лежала на Аш. Иоаннисяне. Будучи занятым ответственной партийной работой, он, тем не менее, уделял большое внимание редактированию журнала. И отнюдь не случайно, что, как во время существования журнала, так и впоследствие, его больше всего связывали с имением Аш. Иоаннисяна. Причем, так поступали как читатели журнала, так и его критики, которые, рассматривая содержание журнала, зачастую дают его оценку с точки зрения стереотипов и догматов, установившихся в период культа личности. В своих оценках они не были обективными и непредвзятыми, так как не рассматривая конкретное содержание журнала, неправомерно выступали против личности авторов или членов редколлегии журнала. Такой подход привел к тому, что недооценено значение одного из интересных и весомых периодических изданий того времени, занимающего свое достойное место в истории армянской периодической печати.

На страницах журнала «Норк» были опубликованы многочисленные историко- критические статьи по разным вопросам

армянской истории. Большой научный интерес представляют публикации Е. Шахазиза, Ашхарабека, С. Касьяна. Правда, не все точки зрения и выводы приемлемы и обоснованы, в некоторых случаях авторы подвержены влиянию современных «левых» взглядов и политических ориентаций, зачастую изменяют принципам научности, но, тем не менее, статьи в «Норке», даже и содержащие неточности, позволяют понять уровень исторической мысли и общественного восприятия того времени.

Благодаря редактору – историку Аш. Иоаннисяну, редакция журнала производила такой отбор материала, что, с одной стороны, предоставляла фактический материал исследователям истории, с другой стороны, дополняла, обобщала публикуемые на страницах журнала материалы, имеющие общественно-политическое значение.

Несмотря на то, что по своей политической направленности журнал был партийными, благодаря широте взглядов редактора, стал своеобразной энциклопедией армянской культурной жизни. На его страницах публиковались Е. Чаренц и Д. Ананун, Л. Калантар и Т. Авдалбекян, К. Зарян, А. Бакунц и М. Армен и другие. На страницах журнала были опубликованы многие статьи Аш. Иоаннисяна – «Текущий курс идеологии Дашнакцутюн», «Июль и октябрь революции Армении», «Объяснение Нжде по поводу падения Нагорной Армении», «Вместо предисловия к армянскому переводу «Коммунистического манифеста» Ф. Энгельса», «Из дел Дашнакской Армении», «Социальное происхождение Дашнакцутюна» и другие.

Примечательно, что после публикации в последнем номере журнала статьи Аш. Иоаннисяна "Социальное происхождение Дашнакцутюна», которая была явно дискуссионной, несогласные с ее выводами критики в своих заключениях достигли такой степени фанатизма, что недооценивали, даже отрицали не только политические и научные заслуги редактора, но и роль и значение журнала вообще. После отставки Аш. Иоаннисяна с поста первого

секретаря Центрального комитета Компартии был закрыт и журнал «Норк».

Начиная с середины 1930-х годов развитие исторической науки серьезно тормозится вследствие утверждающегося культа личности. Многие вопросы истории освещяются однобоко. Изложение исторических процессов в их объективной закономерности все чаще подменятся субъективными толкованиями, грубо искажая исторические факты, зачастую фальсифицируя, приукрашая и односторонне освещая историческую действительность.

В партийно-исторической литературе остается в тени, а зачастую и искажается деятельность видных представителей революционной гвардии, таких как Ст. Шаумян, С. Спандарян, Б. Кнунянц, Ал. Мясникян, С. Касьян и других.

В работах, опубликованных особенно в 1930-х годах, почти не упоминаются имена борцов за установление в Армении советской власти, в результате чего история становится безликой и обедненной.

Видный советский партийный и государственный деятель Баграт Борьян в своей двухтомной работе «Армения, международная дипломатия и СССР» (на русском языке, М.-Л., 1928–1929 гг.), особенно разоблачил вредную роль европейской дипломатии, а также колониальной, эксплуататорской политики царской России в период между Берлинским конгрессом (1878 г.) и Лозаннской конференцией (1922–1930 гг.) повлекших губительные последствия для армян и Армении. Б. Борьян в своем труде уделил большое внимание освещению армяно-советских и турецко-советских отношений, заключению Московского и Карсского договоров в 1921 г., «худших» и «самых постыдных» для Армении, продиктованных Турцией, которая ошибочно воспринималась Советской Россией как «революционный» фактор против империалистических государств Запада.

SUMMARY

The decisions of the party and state structures of the Soviet Armenia played an important role for the creation of the study "Armenian Historiography in 1920-30 s". During this period of time the foundation of the Armenian historiography science got a positive influence from the fact that the generation of well-known pre-Soviet Armenian historians like Leo, H. Manandyan, H. Orbeli, K. Melik-Ohanjanyan, A. Hovhannisyan continued their work and activities. The progress of the scientific area was also caused with the publishing of the "Nork" journal, which became a field for new ideas and scientific discourse. Those are the facts which played a decisive role in the foundation of the Soviet Armenian historiography in 1920-30 s.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ 3
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ.
Պատմագիտական աշխատանքի կազմակերպման գործընթացները 1920-1930-ական թվականներին 12
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ.
Հակոբ Մանանդյանի գիտական գործունեությունը 1920-1930-ական թվականներին 18
ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ.
Հեղափոխական, քաղաքական և պետական գործիչ Արտաշես Կարինյանի հրապարակախոսությունը 1920-1930-ական թվականներին 26
ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ.
Ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանի 1920-1930-ական թվականների հրապարակախոսությունը և գիտական գործունեությունը 40
ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ.
Գրական, գիտական և քաղաքական «Նորք» հանդեսի պատմական դերը 163
ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ.
Պրոֆեսոր Վարդան Պարսամյանի «Ցարիմի գաղութային քաղաքականությունը Հայաստանում» մենագրության գիտական արժեքը 175
ԳԼՈՒԽ ՅՈԹԵՐՈՐԴ.
Մինչխորհրդային և խորհրդային ժամանակաշրջանում Հայկական հարցի լուծման շուրջ Լեոյի պատմաքննական հայեցակետերը 192
Ամփոփում..... 217
Резюме 224
Summary 230

ՆՈՐԱՅՐ ԲԱԳՐԱՏԻ ՍԱՐՈՒԽԱՆՅԱՆ

ԽՈՐՀՐԴԱՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ 1920-1930-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Համակարգչային էջադրումը՝ Վ. Պապյանի

Հրատ. պատվեր № 710
Ստորագրված է տպագրության՝ 20.07.2016թ.:
Չափսը՝ 60 x 84 $^{1}/_{16}$, թուղթ N 1, օֆսեթ տպագրություն,
14.5 տպագրական մամուլ:
Տպաքանակը՝ 200 օրինակ:
Գինը՝ պայմանագրային:

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչության տպարան
Երևան, Մալաթիա Բաղրամյան պող. 24:

[3000 դր.]

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
FL0438021

A 102951